

ANDASTAN

Անդաստան
Երևան

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ա. ՀԱՐՈՆ
ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ
ՏՈՒԹ. Լ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
Վ. ԵՐԱՆԳԵԱՆ
ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ
Հ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ
Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ
ԱՆՏՐԷ ԺԻՏ
Յ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ
Գ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ
Ն. ՏԷՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ
ՎԱՀՐԱՄ ՄԱՎԵԱՆ
Յ. ՄԱՐՏՈՒՆԻ
ԱԻ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ
ՅԱԿՈՒ ԴԵՐՍՈՅԵԱՆ
Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ
Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ
Ե. ԶԱՐԵՆՅ
Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ
ՀԱՅԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
ՕՆՆԻԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
Ս. ՍԱՀԱԿԵԱՆ
Ա. ՍԵՄԱ
ԵԴ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ
Ա. ՍՐԱՊԵԱՆ
ՓՕԼ ՎԱԼԵՐԻ
ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ
Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ
Գ. ՔԵՐԷՍԹԷՃԵԱՆ
ԱՐԱԿՈՆ
Ա. ԳԱՄԻԻ
Հ. ԺԻԻԷՆ
ՇԱՌԼ ՊՈՏԼԵՌ

1960

11

ԱՆԴԱՍՏԱՆ

Պարբերական

Գրականության և Արուեստի

*

11

ANDASTAN

Revue arménienne

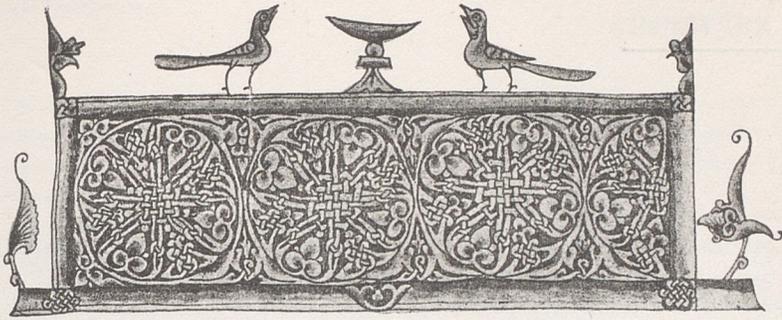
Arts et Littérature

PARIS

11

ARRESTED

Ա. Հ Ա Ր ՈՆ

*

Ահա իմ երգս, արդարավար դաւանանքով գեղովոր,
Կը բարձրանայ, արտոյտի պէս, խարտիշահեր դաշտերէն,
Կը քեւածէ, կը գեղգեղէ ու կը պարէ մեղմօրօր .
Առողջներուն կու տայ սիրոյ անհուն փափաք մարդկօրէն,
Անունց արձէն կ'առուանուի, քրտինքին հետ լուսաշիք,
Եւ ցընծութեան կ'ընէ կիթառ՝ պարտէզ ու գիւղ ու խըրնիթ,
Զի կը հընչէ իմ երգս ուրախ՝ աշխատութեան շեփորէն:

*

Ո՛հ, բանուորնե՛ր, երիտասա՛րդ եւ այեգարդ բանուորներ,
Համակ եռանդ, համակ կորով եւ բոցեղէն զօրութիւն,
Զե՛ր սիրտերուն վերեւ պայծառ, սեւ մուրն է ձեզ մըքագներ,
Դուք կը հըսկէք կեանքի դեկին՝ ընդմիշտ ըզգաստ եւ արթուն .
Մեքեաննե՛ր, մեքեաննե՛ր, դո՛ւք հերոսներ մեծարշա,
Մարդէն ծընած, դուք մարդ կերտող արարչութիւնն էք անբաւ,
Եւ ա՛ւասիկ ձեզ կ'ողջունեմ իմ տողերով կայծկըլտուն :

*

Մ Տ Ա Ծ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Իսկապէ՛ս, ի՛նչ բանի կը վերածուի կեանքը, մէկ բոպէէն միւսը, երբ խօսք ու գործ կեանքի դան, առանց ծառայելու ձգձարտութեան, արհամարհանքով դէպի ձգձարտութիւնը, առանց ձգձարտութեան միջամտութեան: Իսկապէ՛ս, ի՛նչ բանի կը վերածուի:

#

Տարօրինա՛կ, — ոչ մէկ բան աւելի սպաւորիչ կերպով հասկնալի է մեզի՝ քան այն բանն իսկ որ ընդմիշտ պիտի մնայ անխմանալի: Օրինա՛կ, օրինակ՝ կեա՛նքը:

#

Արդ, ձգձարտութեան իրականութիւնը, մեր ճանաչողութիւնը, իր չմեցնող, հրաշապատում, խենթեցնող իրականութիւնը՝ ուրկէ՞, ուրկէ՞ եկաւ, ո՞վ դրաւ զայն հողիին մէջ, ո՞վ դարձուց զայն սրտին ստորոգելին, միանգամ ընդմիշտ, իր ամբողջ ի գորու իշխանութեամբը: Ու զայն գիտակցելու մեր կարողութիւնը որ այնքան ընթացի՛կ, հասկնալի՛, բնական կը թուի: Ո՞վ յղացաւ զայն: Առնենք, օրինակ, վայրենի մը եւ, օրինակ, Կէօթէ: Ակնթարթ մը իսկ կը բաւէ՝ տեսնելու համար ձգձարտի գոյութեան, գործառնութեան գերերկրային, գերմարդկային կազմակերպութիւնը: Ո՞վ հաստատեց այդ հրաշապատում մեքենան մեր աննիւթ կեանքին մէջ:

#

Պիղատոսին հարցումը, ընկերացած ստոյիկեան ժպիտին, հըրդեհուող ձգձարտին առջեւ, ձգձարտին մինչեւ երկինք հարձատող բոցերուն առջեւ, ներկայութեանը մարմին առած ձգձարտին, ժամանակին անցած ու գալիք միակ այդ մեծահեղ բոպէին, Պիղատոսին հարցումը թէ. « Qu'est-ce la Vérité ? », կը բանայ անհունը Մարդուն եւ Աստուծոյ միջեւ:

Պատրիկեան Պիղատոս, այդ բոպէին, հասարակ վայրենի մըն է, հոգեկան Զուլու մը...:

#

Մարդուն ճշմարտութեան մատչումի չափը, չափն է՛ նաեւ իր դիտակցութեան, չափն է՛ նաեւ իր մեծութեան: Իր մեծութիւնը, բազմամամբ իր մէկ նմանին ալ, կը չափուի միւսին իր ներարկած ճշմարտութեան չափովը:

Եւ սակայն, այդ մատչումին երկու տեսակը կայ: Մին զուտ ուղեղային շարժում մըն է, դէպի ճշմարիտը: Ասիկա ամուլ է եւ երբե՛ք նշան մը՝ մեծութեան: Ընկերութեան ամէնէն չարագործ մասը — փոլիքիֆոսները, ամէն կարգի քրաֆիֆանները — զինուած են ատով:

Միւսը՝ համադրական մատչում մըն է, մասնաւորապէս անշահախնդին, հոգիի հրաքըք, մոլեռանդութեամբ բարբախուն: Այդ միւս տեսակը կ'առաջնորդէ անհատը դէպի զոհողութիւն, դէպի զոհաբերում: Եւ երբ դայ ըստէն գայն պաշտպանելու, Սոկրատեսներուն, Կալլիքլեսներուն, Ժան Կոքսիներուն այլափոփոխ շունչը կ'այցեղէ մարդուն: Որքան ալ ըլլայ ըստէն ճակատագրող, Ազրայէլ ինքն իսկ յայտնուի արդէն, ան յանկարծ թոյլ կու տայ որ պայթի՛ իր հաստատումը մեծ: Գերակենդան, կը նետէ Մարդուն ու Յաւերժութեան, իր հուսկ վիկայութիւնը անպարտելի. « E pur si muove »:

: Յանուն ո՞ր կարգադրութեան մենք անմիջապէս համաձայն ենք ճշմարտին, յայտնենք գայն կամ չյայտնենք: Ո՞վ ըրեր է այս կարգադրութիւնը: Այս մեծաթաւալ, հրաշալոյ կարգադրութիւնը որուն խոնարհ, չնչին բեռնատարն է մարդը: Մեր «անբան» ըջիջներուն ո՞վ պարզեւեր է խաղը այս գերագոյն իմացութեան, անխալ ու հանձարահիւս: Ո՞վ տուած է անորակելի այս վճիռը: Ո՞վ ըրած է ասիկա: Այս կէտը կը խոսովէ գիտ, կը խենթեցնէ, կեանքի առեղծուածին իսկ հաւատար: Ի վերջոյ, անոնք երկուքն ալ միեւնոյն բաները չէ՞ն:

Այսօր հետեւեալը կարգացի օրաթերթին մէջ: Ոճրագործ մը կը պատասխանէ դատական նախագահի հարցումներուն: Ան կու տայ ճշգրիտ մանրամասնութիւններ, աղջնակի մը վրայ իր կատարած վերջին պղծութեանը վերաբերմամբ: Մեծին հանդարտութեամբ ու կենցաղավար նրբութիւններով, բաւարարելէ վերջ ատեանը՝ կը նստի: Դատախազը կը մտնէ իր ամբաստանութեան հմուտ ու խստաշունչ ոլորտներուն մէջ, կը պահանջէ ոճրագործին գլուխը: Քանի մը ըստէ վերջ սակայն, կը ստիպուի, ապշահար, կանգ առնել: Ատեանին վրայ կը սաւառնի խոմբոցի մը կանոնաւոր, մեծաղմուկ, անդընդախոր կշռոյթը: Ամբողջ ատեանն ու ներկաները, սահմուկած, կը հաստատեն որ ոճրագարտը ինկեր է Մորփէոսի գիրկը ու կը թրթռայ իր արգարի քունովը:

Դատախազին խօսքն ու դէմքը կը սառնին ծամածուծութեան մը մէջ: Անտեսանելի ձեռք մը, շանթափոյթ, շարժած էր: Դատախազը ասաւոր ապտակ մը ստացած էր:

#

Քանի ուշ չէ, տղա՛ս, վճարէ՛ պարտքերդ: Վճարէ ի՛նչ չափով որ կրնաս, անմիջապէ՛ս որ կարենաս: Եթէ ոչ, յետոյ, տե՛ս, կ'ըսեմ ահա, ուշ կ'ըլլայ: Պարտատէրները, մեծ ու փոքր, կարկամած դէմքերով, մուրհակներ ձեռին, կու գան քեզի համախումբ: Կու գան՝ երբ ալ անկար ես, երբ անատակ՝ որեւէ վճարումի: Կու գան՝ երբ ալ դանդաղած է զարկը սրտիդ, երբ ժամանակը տարեր է ջախջախը մտքի ջրաղացիդ: Հապա՞ եթէ յանկարծ ունենաս բուն փափաք վճարելու եւ ալ... Տե՛ս, կ'ըսեմ ահա...

#

Աշխարհն ալ արդէն ծաղրն է Աստուծոյ...

Ամէն մարդ, — յանցապարտներն ու կասկածելիներն ալ մէջը — ընկերութիւնները, ժողովուրդները՝ անկեղծօրէն կը խանդավառուին լաւ ծրագրով մը:

Ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ որ երբ ծրագիրները կու գան դործադրութեան, կը դառնան աղբիւր՝ պառակտումի, — փտութեան:

Ծրագիրներն են անկատար, մարդուն ճակատադէ՞րը մեղաւոր, Իրակա՞նն է յանձուռն բարդ ու լի հակամարտ ու չմեռնող ուժերով, — հաւանաբար այս բոլորն ալ եւ դեռ շատ մը այլ բաներ:

#

« Une «espèce» en apparence, — un simple rat meau détaché de la branche de Primates —, mais qui se relève doué de propriétés biologiques absolument prodigieuses. De l'ordinaire : mais poussé à un excès d'extraordinaire... ».

P. Teilhard de Chardin

Le Groupe Zoologique Humain

Գիտակցութի՛ւն... Այս դարմանահրաշ, այս խոովիչ երեւոյթը, այդ երեւոյթին կեանքը որուն քննութեան խոովքը կը քշէ մարդը մինչեւ խենթութիւն: Ան եթէ ամբողջ կեանքը չէ, բնութեան ծրագրին արտեւանը, Կեանքին իտէալն է: Հողին՝ կեանքի մարմինին: Կան շատ մը բաներ որ խոովիչ են, — հրաշքը՝ ամէնախոնարհ մէկ ծաղիկին, այլազան կենդանիներու հրաշատիպ բնախօսութիւնները, օրէնքները՝ արեւներու կեանքին —, բայց այդ խորապէս խոովալիլ ու առեղծուածային երեւոյթները իրենք ալ ուրիշ բան չեն եթէ ոչ, Գիտակցութեան երեւոյթին բաղդատմամբ, մոմի մը լոյսը՝ բաղդատմամբ արեւի լոյսին: Գիտակցութիւնը այն է տիեզերքին բաղդատմամբ, ինչ որ է աչքը՝ մարմնին բաղդատմամբ: Հինդ զգայարանքները ու հինդ անգամ հինդ զգայարանքներ ալ միասին մարմնին բաղդատմամբ: Անշունչ նիւթին մինչեւ շնչաւոր կենդանութեան հասնելու առեղծուածային երեւոյթը ի՛նչ մեծութեամբ որ ցնցող է, շնչաւոր կենդանիներէն մինչեւ գիտակցող էակը՝ նոյնքան եւ աւելի ցնցող է:

Սաղ մըն ալ ասիկա, — Պարունակութիւնը եւ իր Արտայայտութիւնը, իր ձեւը, հազուատը: Միջուկին իրականացուելու անտեղիտալի ձգտումը՝ աշխատանք մը կը պարտադրէ ձեւին, ինչպէս ձեւինը՝ միջուկին: Ու այդ երեւոյթը, իր ներքին մեքենականութիւնը՝ կը ծառայէ անոնց փոխադարձ կազմաւորման, նոյնքան կեանքի մէջ, ինչքան արուեստի եւ տիեզերքի:

Միայն պարունակութեամբ՝ չիք արուեստ: Միայն ձեւով ալ, առաւել եւս, չիք արուեստ: Առաջինը միշտ կրնայ պահել յոյսը որ գտնէ՝ իր յստակ «չըջազդեստը» եւ արուեստին, ստեղծագործութեան աւթը տեղի ունենայ:

Մինչ երկրորդը՝ ձեւը, առանձինն, քարն ալ ճաթի, չի կրնար արուեստի դործ ըլլալ: Առանց պարունակութեան, իր գոյութիւնն իսկ անյղանալի է: Ան գոյութիւն ունի ըստ բանի մը, ըստ միջուկին: Ան հետեւանի է, միւսն է պատմատ:

Ինչքան հարուստ ըլլայ միջուկը — կեանքի հանքին ընդերքէն պեղուած — այնքան դժուար, տաժանելի, մերթ անկարելի՝ գտնել ձեւը, իր ճոխութեան արժանի:

Արտայայտութիւնը որ կը կազմաւորուի միջուկին բունադատի՛չ ճնշումին տակ, միջուկին կեանքի դալու անբռնաբարելի՛ ձգտումէն, իսկակա՛ն արտայայտութիւնն է: Առանց այդ փրցցեսին, Արտայայտութիւնը՝ գոյութիւն ունեցող արտայայտութիւններուն նմանութիւնն է որ ծամածուութիւն մը կը դառնայ:

Միջուկը՝ միշտ եւ մնայուն կոչ մըն է, աղերսանք մըն է, հրաման մըն է՝ ուղղուած թաքուն արտայայտութեան որ, ի վերջոյ, կը լսէ անոր ձայնը, եւ, թերի կամ կատարեալ, կու գայ կեանքի: Թերի՝ յաճախ, նոյնիակ արուեստագէտը ըլլայ հանճար (Տոսթոյեւսքի)՝ Վասնզի «կեանքը կարճ է եւ արուեստը երկար»:

Արտայայտութիւնը սակայն կոչ մը չի կրնար ըլլալ միջուկին: Երբեւէ չի կրնար կեանքի բերել գայն, իր որեւէ մէկ իրական տեսակին մէջ, վասնզի, արուեստական կերպով ձեռք ձգուած, գոցցուած, ան ի՛նքը արդէն զրկուած է կեանքէ: Շատ շատ, կրնայ յաջողիլ, ժամանակաւորապէս, «միջուկ» մը կամ աւելի շուտ անոր պատրանքը ստեղծել, րէփլեֆս ֆոնտիպիոնէի խաղովը՝ ինչպէս հաշիշամոլին խաբկանքը, իբր մորփիւն, թորեալ ջուրի ներարկումէ մը վերջ: Ուրիշ խօսք որ, անգամ մը կազմաւորուած, համաձայն ստեղծագործական օրէնքին, ձեւը կը զգենու մեծ գորութիւնը երկարաձգելու կեանքը պարունակութեան, եթէ ոչ յաւերժացնելու գայն:

Իսկապէ՛ս, ոչինչ ինծի կու տայ այնքան ամօթին ամէնէն սուր, ամէնէն վիրաւորական, ամէնէն նուաստացուցիչ զգացումը, ինչքան, ներողմտութենէն զատ՝ որեւէ այլ վերաբերում իմ մէկ նմանիս հանդէպ — ի՛նչ ալ ըլլայ ծանրութիւնը իր մեղանշումին:

Ոչ մէկ հանգամանք աւելի խտօրէն ինծի կուտայ համոզումը իմ հոգեկան անկարութեանս, արժանավայելչութեանս դիւրաբեկութեանը, կամքիս հաշմութեանը, ինչքան ներողամիտ հակազդեցութեան մը անկարելիութիւնը, հանդէպ իմ մէկ նմանիս, ո՛վ ալ ըլլայ ան: Որեւէ անհատ այնքան մեծ է, ինչքան մեծ է իր հոգեբնախօսական շարժումը, թողութեանց հակազդեցութեան մէջ:

##

Կան մարդիկ — թերեւս անոնք են իմաստունները — որ կը բաւարարուին մաքրութեամբը կեանքի բաժակի մակերեսին:

Իսկ միւսները՝ — վայն ի գլխուն — բացարձակապաշտները կը կրեն տառապանքը դժոխային, մտահալածանքովը թէ, ինչերնո՛ւն պէտք «մակերեսը» ջինջ, երբ անոր տակը, միջին խաւը, առքը պղտոր է ու տղմուտ ընդմիշտ: Անոնց դործն է դժուար:

##

Չկայ գին մը որ չափէն աւելի ըլլայ, ստեղծելու համար դէժ պահ մը ուր չարե՛րն ալ, ակնթարթ մը այլափոխուած, մասնակից ըլլան հոգեկան համբողջի մը: Ստուած սրտերը երկարեն անտես ձեռքեր խարոյկին ազնուացնող Յուզումին, կենսաբաշխ Գեղեցիկին: Ոչ մէկ վճարում չատ է՝ ատոր համար:

Ոչինչ կը թուի ինծի աւելի անհեթեթ, աւելի նախնական, աւելի վայրագ, ու հրէշային՝ քան ատել իր մէկ նմանը: Ի՛նչ հոյզեր կը հոսին, ի՛նչ օտարօտի խառնուրդներ կը ստեղծուին մարդուն անպեղելի ներսիդին, որ ատէ իր նմանը: Երկնային որպիսի պատիժի, որպիսի հատուցումի կը կանչուի չարը որուն հոգին կը կատարէ անհաստատի մեծութեամբ, իրեն իսկ վնասաբեր շարժումներ միայն: Եթէ կարելի ըլլար արթնցնել զայն այդ սեւ երապէն, եթէ լթոյլ տրուէր իրեն տեսնել իր կրկինը (ազդին), ատելութեան իր գործառնութեանը մէջ, մարդը, աղամորդին՝ պիտի կրէր երկու հակազդեցութիւններէն մին, — կա՛մ պիտի բռնուէր հոմերական քահաֆանով մը, ի տես այդ մեծղի անհեթեթին, անհաստատի, քրքջալի զաւելտին, կամ՝ պիտի սահմըռկէր մէկու մը նման որուն տրուած է տեսնել դէմքը ճիւղղին: Ու ինչքա՛ն ճիւղ, ինչքա՛ն ժամանակ, Տէ՛ր իմ, տեսնելու համար «քրքջալին»: Այն ալ՝ ակնթարթ մը միայն, այն ալ՝ հազիւ կեանքի վերջալոյսին: Ինչպէ՞ս է որ Մարդը աւելի շուտ խելքի չիյնար, այդ անպարփակ Արտառոցին ստջեւ: Ինչպէ՞ս է, այո՛, ինչպէ՞ս է որ... Արդեօք, խորհրդաւոր ու անյեղլի կարգ ու կանոնի մը համաձայն, արդեօք ան պէտք չէ՞ որ խելքի իյնայ: Ա՛յս կէտն է նեղացնողը, կը՝ ճողը, խայթողը...:

Հ. Զ.

Մ Ի Զ Ե Ր Կ Ր Ա Կ Ա Ն

Անձանօք ձեռք մ'անհունին կը բանայ դուռն այս շքեղ ...
Հեռուներէն, հիւսիսէն, ես ծանրօրէն ծարաւի,
Ոստաններու մեծավերջ երգն հոգւոյս մէջ արձակած
Միջոցէն վեր՝ կը նետուիմ անկարելի երազին ...

Ճանանչներու օրօրան Միջերկրականն այգային
Արեւին դէմ կը հանէ ադամանդներն իր վաղփուն
Տիեզերքի մեծահունչ եզերքներէն անբռնին
Կը բարձրանան ընծաներ գեղեցկութեան աստրոնյն :

Կապո՛յտ անծայր, ըստեղծման անեղծելի ո՛վ ըսկիզբ,
Զաւակներէդ յետնագոյնն է ան հիմա բու դիմաց,
Որ՛ յոգնատանջ իր դէմքով՝ մեծութենէդ կը սարսռայ,

Որ արիւնոտ մարտերէն ըստացած իր վերքերով
Կը յանդըզնի՛ խորքերուդ իմաստութեան անթափանց
Սուգա՛կն ըլլալ կամ կորչի՛ ընդերքներուդ մէջ սհա ... :

*

*
**

— Լուսփի՛ւն իմ՝ հերատո՞ւկ ես գեղանի,
Որ միտքս հեշտին հմայֆներով կը յուզես,
Որ անտարբեր համակրութեամբ ամէն ճայնի
Անմիջական յուզած տենչերը կ'ուզես... :

Պատասխանեց. — Զո՛ւր է խոկումդ անայլայլ՝
Էութիւնն իմ հայելի է քափանցիկ,
Զե՛ս քանաչել կերպարանքն իմ կատարեալ՝
Ո՛վ անբարբառ գեղեցկութեան մուրացիկ :

Եթէ ունե՛ս միտքը՝ կարկահ, խօսքը՝ քեյ,
Տիւ ու գիշեր հիւսէ՛ քաւիշ ու դիպակ .
Եթէ կեանքից, խոհերդ եմ վեհ առաւել՝
Սպասումի հիւսէ սնդուսն ըսպիտակ :

Հիւսէ՛ նարթոս ծիածանի պէս վնիտ՝
Ծով ու արե՛ւ — գրկախառնում ծիրանի,
Հիւսէ արեան հրկիզումն այս դաշն ու խիտ՝
— Համբո՛յր է բորբ՝ խօսքն անխարդախ բերանի :

Գեղեցկութիւնն ահա լոյսին անձնատուր՝
Լոկ մերկութեան հրայրֆն ունի իր հագին...
Լոկ լուսփի՛ւն — քանզի ժայթֆում է անլո՛ւր՝
Աստեղածին սիրոյ նիչն իր հագագի :

*

ԾՈՎ ԵՒ ՄԱՐԴ

եր բանաստեղծները շատ քիչ անգամ համարձակած են մօտենալ ծովուն, եւ երբ փորձած են հաղորդակցիլ անոր էութեան հետ, ամբողջովին տկար մնացած են անոր ահարկու հեծեծանքին առջեւ, ու չեն կրցած ըմբռնել ովկէանին մեծ դրականութիւնը:

Փոթորիկները կ'անցնին, բայց ան կը պահէ միշտ իր հզոր աստուածութիւնը, ուրկէ կը բխի զարմանահրաշ բանաստեղծութիւն մը՝ որ արամութիւն եւ խաղաղութիւն է միայն: Ինչ որ ծովային է ու խռովիչ եւ կը պատմէ մեր նաւաբեկութիւններուն անվերջանալի հէքեաթը, իր ամենախոր արձագանգը կը գտնէ այդ քերթողութեան մէջ, որ կը բախի դարերու ափունքներուն, կը խորտակէ ժայռերը ու կ'երկարի անսահմանէն անդին:

Անոնք որ խելայեղօրէն կը սիրեն երաժշտութիւնը եւ կը ցանկան մեռնիլ անոր յիշատակով, պիտի չկրնան հասկնալ ովկէանին խորհրդապահ նուազը, որ համազօր է մահուան, եւ կը մնայ անոր չափ առեղծուածային ու գեղեցիկ: Թերեւս կեանքն է ան, որ մարդուն կը սպասէ իր կորուստէն անդին, հոն բանալու համար իր ամէնէն հրաշալի դանձերը եւ հնչեցնելու այն պանծալի մեղեդին՝ զոր չկրցաւ լսել աշխարհի վրայ ապրած օրերուն: Թերեւս վաղուան մարդը պիտի ծնի ծովուն անդունդէն եւ ապագայ կիներ պիտի բխի անոր դողահար փրփուրէն, եւ այսպէս պիտի միանան իրարու իբր արուեստի կատարելութիւններ, ուր կ'ապրի միմիայն ալիքներուն ստեղծագործ հրնչիւնը:

Եթէ պատմութիւնը անգոր է յաճախ ներկայացնելու մարդկութիւնը իր իսկական ճշմարտութեանը մէջ, ովկէանը զայն կը ցոլացնէ տարօրինակ հարազատութիւնով մը, առանց ձեւափոխելու անոր քաղաքակրթութիւնը եւ պահելով միշտ իր ծագումին սկզբնական նկարագիրը: Ծովն է որ կը յաւերժացնէ մարդուն աւանդութիւնները եւ կ'ընդունի սերունդներուն դարաւոր պայքարը, անոնց մեղքերն ու

անձկութիւնները, պարտութիւններն ու վերածնունդը, եւ զանոնք կ'ամփոփէ իր անյատակ գերեզմանին մէջ: Ժողովուրդները կրնան խուսափիլ պատմութենէն, բայց դատապարտուած են լսելու ովկէսներն վճիռը, որ իր պատգամը կ'արձակէ եւ իբր պատանք կը տարածուի անոնց բոլոր գործունէութիւններուն վրայ:

Վէպ մը եթէ կը վրիպի իր նպատակին մէջ եւ չի կրնար լիովին դրկել անհատն ու աշխարհը, ծովը ամբողջապէս կը խլէ մարդոց վիպական կեանքը եւ գայն կը պահէ իր վիհերուն խորը, առանց որեւէ կերպով յանձնելու մեզի: Ամբողջ գրականութիւն մը կայ այդ խոր-խորատներէն ներս, ուր մտքի մարդը ի զուր կը տառապի իջնելու համար, հոն փնտռելու տիեզերքի ստեղծումէն ի վեր պատահած տուամները, մարդկութեան վէպը եւ անհետացած էակներու արկածային դրութիւնները: Անոնց ձայնն է որ մեզ կը կանչէ ծովու մը խորէն, անոնց խօսքն է որ կը լուսաւորէ մեր չարչարուած հոգիները ու կը բանայ մեր մտքին դէմ ստեղծագործութեան ամէնէն անվարձան հորիզոնները:

Այդ պահուն է որ մեր իմացականութիւնը կը փորձէ նաւարկել այլեւս եւ ճանչնալ ովկէանին արշալոյսն ու մայրամուտը, ուր արեգակը կը ծագի մեր էութեան վերեւ եւ աստուածային լուսութիւն մը կ'իջնէ մեր հոգիին վրայ, ուր ամէն բան խորհուրդ է եւ շքեղութիւն, հրաշք է ու երազ, եւ սուտն է որ կը նոյնանայ ճշմարտութեան հետ: Կ'ուզենք նաւարկել այսպէս, մինչեւ որ արեւը մարի մեր մահամերձ մտքին վրայ, որ այնքան նման է ծովուն, անոր պէս տրտամ, առասպելական ու գեղեցիկ:

Հարկ է ընթանալ խիզախօրէն, լսելու համար նաեւ ովկէանին մրրիկը, ուր շանթ մը կը ձեռքէ յանկարծ մեր իմացական գոյութիւնը եւ ալ կ'ընկղմինք դանդաղօրէն, դիտովութեամբ մը որ կ'ըլնու եւ սահման չունի, պոռալով քամիներուն մէջ եւ կոհակներուն կամքին անձնատուր: Մեր ազատագրուած մտածումն է որ իր ուրախութիւնը կ'աղաղակէ հովին մէջ, եւ քանի՜ կ'ընկղմինք, այնքան կը զարգանայ մեր հրճուանքը եւ կ'ուզենք միանալ ծովուն տակ հանգչող նահապետներուն:

Մարդկային փրկագործութիւնը պիտի գայ ովկէանէն, որուն դէմ կանգնած ենք մեր ճակատագիրը լուծելու համար, մինչ ան ներդրութեամբ ու բարութիւնով կը հետեւի մեր կիրքերուն, մեր ամենօրեայ արշաւներուն եւ իբր գուրգուրանք մեզի կը բերէ իր անհուն երաժշտութիւնը: Պիտի գայ սակայն օրը, ուր պիտի լսենք ծովուն մեծ բարկութիւնը որ պիտի խորտակէ ամէն բան, պիտի քանդէ մարդուն ներքին եսականութիւնը եւ գայն պիտի բաժնէ իր շղթաներէն, որ պէտքի տիրանայ աւելի ըմբոստ անհատականութեան մը եւ ըմբոնէ իր արիւնլուայ հոգին եւ վիրաւորուած իմացականութիւնը:

Յոգնած ենք այլեւս մեր միտքն ու սիրտը քնացնող օրօրներէն եւ կը տենչանք անակնկալ երգ մը, աւելի սարսուլի համանուագ մը,

գոր լսելով դողանք մինչեւ մեր ոսկորներուն ծուծը: Այդ բանաստեղծութիւնը պիտի գայ ովկէանէն, սարսելու համար մեր ներքին գոյութեան բոլոր ամբարտակները, արձակելու դեւը որ կաշկանդուած է մեր մէջ, եւ նոր որոնումներու կռիւ մը առաջարկելու մեզի: Եթէ ընդունակ ենք տոկալու այս հակադրեցութեան, պիտի կրնանք ստեղծել գերմարդկային արուեստ մը, որ պիտի ծնի ծովուն քերթոգութենէն, եւ հոն է որ պիտի իմանանք մարդկային մաքրին գաղտնի ապրումները, ինչ որ զբաժ է տակաւին պատմութիւնը կամ անտեսած են շատ անգամ աշխարհի իմաստուններն ու մարգարէները:

Կենանք Հերետիային պէս ովկէանին դիմաց, եւ համարձակութիւնն ունենանք դիտելու զեղեցկութիւնն ու առաքինութիւնը, զդա՛լ իր հաւատքը անմահութեան հանդէպ, իր վրդովուած ձայնը եւ իր աստուոր լուսթիւնը: Ան մեզի կը նայի անհամար աչքերով եւ իր շունչը այնքան մաքուր է որ կը հալածէ մեզ ալեցնող ուրուականները, մեզ կը խրախուսէ երիտասարդ զգացումներով եւ խաղաղութեամբ կ'օրհնէ մեր խղճմտանքը:

Անոնք որ արժանի պիտի ըլլան ծովուն խորհուրդին, պիտի ճանչնան նաեւ անոր անպատմելի տառապանքները, որով կը գալարուի հոգեկան ցաւերով ու երբեմն այնքան սաստիկ է իր կսկիծը, որ կը սպառնայ երկրին սիրտը պատռել: Իր սաստը մեզի հրաւէր մըն է ջնջելու ամէն տկարութիւն եւ պատրաստուելու հսկայական երկունքներու, աւելի ամուր խառնուածք մը կերտելու եւ բացարձակապէս անխոցելի աշխատանք մը երեւան բերելու համար: Քանի՛ կը զայրագնի, այնքան վրէժխնդրութեամբ կը լեցուինք մեր անձին դէմ, գոր կ'ուզենք փշրել տարրերուն պէս եւ յետոյ զայն վերակազմել ոգեղէն միջոցներով, վառել իր մէջ անծանօթ լոյսեր, կայծեր ու աստղեր, եւ խենթեմալ ու ճշալ ծովուն պէս:

Լսե՛նք ովկէանը, որուն նուագարանը ամբողջովին կոյս զբաղանութիւն մը կը ստեղծէ մարդուն մէջ, զայն առաջնորդելով կանխահաս գեղեցկութիւններու եւ մտաւոր վերանորոգման, ու կը խոտաւնայ անոր իմացական անապատելի յաղթանակներ, արուեստի վերելքին եւ նոր քաղաքակրթութեան լուսածաղին համար:

ALBERT CAMUS

Անհեթեթ արկած մը վերջ դրաւ Ալպէս Քամիւսի կեանքին: Յետ-պատերազմեան երիտասարդութեան մեծատաղանդ զաղափարախօսը, որուն գրականութեան մէջէն կը փայլատակեն՝ մարդուն ապրելու արժանաւորագոյն ձեւը, եւ քաջութիւնը՝ մարդկային կոչումին մէջ, կը թողու բազմաթիւ արժէքաւոր գործեր, — վէպ, փորձ եւ թատրերգութիւն: Արուեստագէտի իր բացառիկ խառնուածքը զինք նետած էր մշակութային գործունէութեան այլազան մարզերուն մէջ, մեծ խանդավառութեամբ: Ինչպէս ինք կ'ըսէ. «Ես չեմ կրնար ապրիլ անձնապէս, առանց իմ արուեստիս: Սակայն, ես չեմ մեկուսացուցած արուեստս եւ չեմ նկատած ամէնէն վեր: Անհրաժեշտութիւն նկատած եմ, ուրեմն, որ ան չբաժնուի մարդոցմէն եւ ապրի ամէնուն մէջ: Իմ համոզումովս, արուեստը մենաւոր հրճուանք մը չէ: Ան միջոցն է հաղորդակից ըլլալու եւ յուզելու բոլոր մարդիկը, անոնց ընծայելով գերագոյն պատկերը մարդոց մեծագոյն մասին տառապանքին ու հրճուանքին: Արուեստը թոյլ չի տար ուրեմն, որ դրողը առանձնանայ, այլ կը ստիպէ հետեւիլ տիեզերական ճշմարտութեան: Ու ան՝ որ ընդունած է արուեստագէտի ճակատագիրը, որովհետեւ ինքզինք կը զգայ տարբեր ուրիշներէն, կը համոզուի շուտով որ իր արուեստը պէտք է սնանի ամէնուն համար եւ ամէնուն նման: Արուեստագէտը կը կազմաւորէ ինքզինք այս տեսական յարաբերութեան մէջ՝ իր եւ այլոց միջեւ, ծառայելու համար ճշմարտութեան եւ դիմադրելով բռնութեան:»

Թատերական իր գլուխ-գործոցը եղող Գալիկուլան գրուած է 1938ին: Ան վայրագ ողբերգութիւնն է իմացական ու հիւանդագին բռնապետութեան, որ անհեթեթ ազատութեան մը ճանկերուն մէջ կը դատապարտուի մինչեւ ոչնչականութիւն:

Այստեղ՝ տեսարան մը՝ Ա. արարուածէն՝ ուր խելագար կայսրը Գալիկուլա կը պարզէ իր «փիլիսոփայութիւնը» պերճազիճ Սեզո-նիայի:

*

Սեզոնիա. — Կուլա^օս...:

Գալիկուլա. — Այո՛, Սեզոնիա:

Սեզոնիա. — Վերջ ի վերջոյ, ի՞նչ կայ փոխուած: Եթէ ճիշտ է որ Տրիգլլան կը սերէիր, կը սերէիր նաեւ զիս եւ դեռ ուրիշներ: Ու իր

մահը պատճառ մը չէր կրնար ըլլալ որ երեք օր քաշուէիը առանձնու-
թեան մէջ եւ այսօր՝ վերադառնայիը վայրագ դէմքով մը:

Գալիկուլա.— Ո՞վ կը խօսի քեզի Տրիւզիլլայի մասին, խեղճ
կին: Ձե՞ս կրնար ըմբռնել որ մարդ կրնայ սէրէն տարբեր ուրիշ բա-
նի մը համար ալ լալ:

Սեգոնիա.— Ներէ՛, արքայ: Բայց ես կ'ուզէի հասկնալ միայն:

Գալիկուլա.— Մարդիկ կուլան, որովհետեւ իրողութիւնները
այն չեն ինչ որ պէտք է ըլլային: (Կիմը կը մօտեմայ իրեմ) Թո՛ղ, Սե-
գոնիա: (Ետ կ'երթայ): Բայց մնացի՛ր մօտս:

Սեգոնիա.— Պատրաստ եմ ընելու ի՛նչ որ կ'ուզես (կը նստի): Ի՞մ
տարիքիս, դիտեմ որ կեանքը շատ բարեհամբոյր չէ: Ու եթէ չարիքը
գոյութիւն ունի երկրի վրայ, ինչո՞ւ գայն աւելի զօրացնել:

Գալիկուլա.— Դուն չես կրնար հասկնալ: Ի՛նչ փոյթ: Կրնամ
ձերբազատուիլ թերեւս: Բայց կը զգամ որ կը խլտին մէջս անանուն
էակներ: Ի՛նչ կրնամ ընել անոնց դէմ: (Կը դառնայ կնոջ): Օ՛հ, Սե-
գոնիա, դիտէի որ կարելի է ըլլալ անձկութեան մէջ, բայց կ'անդի-
տանայի թէ ինչ կը նշանակէ այդ բառը իրապէս: Սմէնուն պէս կը
կարծէի որ ատիկա հոգեկան հիւանդութիւն մըն է: Սակայն ո՛չ,
մարմի՛նն է որ կը տառապի: Մորթս զիս կը տանջէ, կուրծքս եւ ան-
դամներս: Գլուխս պարպուած ու սիրտս խռով է: Եւ ամէնէն զար-
հուերիլն՝ բերնիս դառնահամ վիճակն է: Ո՛չ՝ արիւն, ոչ մահ, ոչ
տենդ, այլ այս բոլորը միատեղ: Կը բաւէ որ լեզուս շարժեմ, որպէս-
զի ամէն ինչ դառնայ սեւ, եւ էակները՝ զգուելի: Ի՛նչ դժուար է, ի՛նչ
դառն է մարդ մը դառնալ:

Սեգոնիա.— Պէտք է քնանալ, երկար ատեն քնանալ, ինքզինքը թող-
լքել եւ ոչինչ մտածել: Պիտի հսկեմ քունիդ: Զարթնումիդ՝ աշխարհ
պիտի երեւի աչքիդ աւելի լաւ: Այն ատեն իշխանութիւնը ի սպաս
դեր, աւելի սիրելու համար ինչ որ արժանի է սիրուելու: Ինչ որ
կարելիութեան սահմաններուն մէջն է, կ'արժէ որ փորձուի:

Գալիկուլա.— Բայց ատոր համար քնանալ պէտք է ու թողլքում է:
Այդ՝ անկարելի է:

Սեգոնիա.— Յոգնութեան պահուն, այդպէս կը թուի: Կու գաս
պահ մը որ կարելի է արու բռունցք մը ունենալ:

Գալիկուլա.— Բայց պէտք է գիտնալ ո՞ւր տեղաւորել այդ
բռունցքը: Եւ ինչի՞ կը ծառայէ բռունցք մը, ինչի՞ կը ծառայէ այս
ապշեցուցիչ իշխանութիւնը, եթէ չկարենամ փոխել իրերու կարգը,
եթէ չկարենամ պարտադրել որ արեւը մարը մտնէ արեւեկք, որ տա-
ռապանքը կրկնապատուի, եւ էակները ա՛լ չմեռնին: Ո՛չ, Սեգոնիա,
անկարելոր է քնանալ կամ արթուն մնալ, եթէ չկարենամ կամքս
պարտադրել այս աշխարհի կարգին վրայ:

Սեգոնիա.— Բայց այդ՝ աստուածներո՛ւն հաւասարիլ ուզել է է:
Ադիէ աւելի զարհուրելի խենթութիւն չեմ կրնար երեւակայել:

Գալիկուլա.— Դո՛ւն ալ ինձի խելազար կը նկատես: Այսուհանդերձ, ի՛նչ է աստուած մը, որուն ես հաւասարիլ բաղձայի...: Ինչ որ կ'ըզձամ ամբողջ ուժովս, այսօր, աստուածներէն վե՛ր է: Կը ըստանձնեմ կայսրութիւն մը՝ ուր անկարելին իշխող է:

Սեգոնիա.— Ձեռ կրնար արգելիլ որ երկինքը չըլլայ երկինք, գեղեցիկ դէմք մը չտգեղնայ, մարդկային սիրտ մը անզգայանայ:

Գալիկուլա.— (Յորդող խանդավառութեամբ) Կ'ուզեմ երկինքը խառնել ծովուն, միախառնել տգեղութիւնն ու գեղեցկութիւնը, տառապանքէն յառաջացնել ծիծա՛ղ:

Սեգոնիա.— (Ուղիղ կանգնած անոր դէմ, աղերսող) Գոյութիւն ունին բարին ու չարը, կայ ինչ որ վե՛հ է ու կայ ստորինը, կայ արդարն ու անարդարը: Կ'երգնում քեզի որ այս բոլորէն ոչինչ կը փոխուի:

Գալիկուլա.— (Ուղիղ՝ նոյն ձեւով) Իմ կա՛մքս է որ այդ բոլորը փոխուին: Այս դարաշրջանին պիտի ընծայեմ հաւասարութիւնը: Ու երբոր այս բոլորը հարթուին, ու անկարելին իրականութիւն դառնայ երկրի վրայ, լուսինը ձեռքերու մէջ, յայնժամ, թերեւս, ես ինքս ալ պիտի կերպարանափոխուիմ ու աշխարհն ալ իմ հետս, — այն առեւն, վերջապէս, մարդիկ այլեւս պիտի չմեռնին ու պիտի ըլլան երջանիկ:

Սեգոնիա.— (Յասումով մը) Պիտի երբեք չկարենաս ուրանալ սէ՛րը:

Գալիկուլա.— (Պայքումով ու կատաղալիք ձայնով մը) Սէ՛րը, Սեղոնիա՛... (Ուսերէն բռնած կը ցնցէ) Հասկցայ որ սէրը ոչինչ է: Միւսն է որ իրաւունք կը չահի — հանրային տուրքը: Հասկցա՞ր, չէ... Ամէն բան ատով կը սկսի: Ա՛հ, հիմա է որ պիտի կարենամ ապրիլ վերջապէս: Ապրի՛լ, Սեգոնիա, ապրի՛լ՝ սիրելուն հակոտնեան է: Ես է որ քեզի կը պատգամեմ, ու կը հրաւիրեմ քեզ անսահման խնջոյքի մը, ընդհանուր դատավարութեան մը, ամենագեղեցիկ տեսարանի մը: Եւ ինձի ամբո՛խ պէտք է, հանդիսականնե՛ր, զոհնե՛ր եւ յանցապարտնե՛ր: (Կը ցատկէ ծնծղայ-սկաւառակիմ վրայ եւ կը սկսի գարնել, կրկնակի հարուածներով) Հոս բերէք յանցապարտները: Յանցապարտներ պէտք են ինձի: Ու բոլոր յանցապարտներ են: (Միշտ հարուածելով) Կը հրամայե՛մ որ բերեն մահուան դատապարտեալները: Ամբո՛խ, կ'ուզեմ ամբոխ ունենալ: Դատաւորնե՛ր, վկանե՛ր, ամբաստանեալնե՛ր, ամէ՛նքն ալ դատապարտուած ի յառաջագունէ: Ա՛հ, Սեգոնիա՛, իրենց պիտի ցուցնեմ ինչ որ երբեք չեն տեսած, է՛ս, միակ ազատ մարդը այս կայսրութեան:

(« Caligula »)

*

ԲԵՆԴԵԶԻԼԷԱ, ԲԵՆԴԵԶԻԼԷԱ

— Լո՞ւրջ կ'ըսէք, ըսաւ զարմացած երեսիս նայելով:

— Ինչո՞ւ չէ, պատասխանեցի, հրաման տուէ՛ք:

Շունը նստած էր ետեւի թաթերուն վրայ, աչքերը խոշոր բացած մէյ մը ինծի, մէյ մը անոր կը նայէր:

— Բայց դուք խենթ էք, ըսաւ, այս շունը ձեր գիտցած շուներէն չէ: Ան մեծցած ու գործած է պատժական ճամբարներու մէջ: Ակընթարթի մը մէջ կընայ ձեզ բզիկ բզիկ ընել:

— Գիտեմ, ըսի, կարեւորութիւն չունի:

Բայց ինչ մեղքս պահեմ, ձայնս վճռական էր, սակայն ներքնապէս կը դողայի: Հարկաւ գիտէի, շատ լաւ գիտէի նոյնիսկ թէ ի՞նչ էին պատժական ճամբարներուն շուները՝ որոնք Գերմանիոյ լաւագոյն եւ ամենավտտահլի բանակը կը կազմէին:

Յամառութիւնս բռնած էր, վախը փորիս մէջ խեղդելով, անդադար կը պնդէի:

— Ինչէ՞ն կը վախնաք, հրամա՛ն տուէք:

Յամառութիւնս այնքան զրգռիչ կը դառնար երբեմն որ, պահ մը, Ֆրանս Ֆրիտա ակռաները սեղմած կարծես ահա հրաման պիտի արձակէր: Յետոյ կը նայէր շունին որ անհամբերութենէն կը դպրտար, մէկէն կզակնները կը թուլնային:

— Բայց դուք խենթ էք, կ'ըսէր, ձեռքովը զէչ մտածում մը վանող շարժում մը ընելով:

Թերեւս Ֆրանս-Ֆրիտայի այդ վարանումէն քաջալերուած՝ կը պնդէի: Յամառութիւնս քար կտրած էր: Ինծի համար աւելի դիւրին կուզար դիմազրաւել շունէն զալիք սպառնանքը, քան թէ յաղթահարել յամառութիւնս: Դիւրին բան չէր, իբրեւ գրող, ստիպուած էի արժանապատուութիւնս պաշտպանել: Բայց միւս կողմէն այն թագուն համոզումը ունէի թէ այդ շունը՝ որ իմ բարեկամս էր, պիտի

ուզէ՞ որ հնազանդիլ կեղծ հրամանի մը: Թերեւս կը սխալէի, չէ՞ որ զինուորները իրենց համոզումներուն հակառակ հրահանգներ կը գործադրէին: Շատ մը յանցապարտներ բզկտած էր ան: Միշտ հնազանդ տրուած հրամաններուն, համոզուած՝ որ իր ըրածը արդար գործ մըն էր, ըստ իր ստացած դաստիարակութեան: Հաւանաբար առաջին անգամն է որ Տիբի այդպէս խաղի պիտի դար: Ուղի պիտի դա՞ր թէ ոչ: Հող էր հարցը: Շունը շուն ըլլալով հանգերձ իր սեփական դատողութիւնը կրնար ունենալ: Շունն ալ Աստուծոյ արարածն է, մեքենայ մը չէ: Ձեմ գիտեր թէ ինքզինքս կը խաբէի թէ ներսս մեծցող ու տարածուող վախը փարատելու ճիգ մըն էր ըրած խորհրդաճոռութիւնս, որ խորհրդաճոռութեան տարբեր բան մըն էր, գրեթէ աղօթք մը՝ որուն կառչեցաւ յանկարծ Տիբիին նայուածքը ու մենք հիմա աչք աչքի, ա՛լ չչարժեցանք:

Ու երբ վերջապէս Ֆրատ: Ֆրիտայի հրամանը եկաւ, Տիբի աչքերը չթարթեց:

Ամիսներէ ի վեր ան իմ խաղընկերս եղած էր: Քար կը նետէի, բե՛ր կ'ըսէի, կը բերէր: Շարունակ շուրջս կը դառնար, ձեռքերս կը լզէր, կը խածոտէր, հասկցնելու համար թէ խաղալ կ'ուզէր: Բայց Ֆրատու Ֆրիտա առիթ չէր տար: Ան ալ կ'ուզէր շարունակ հետս խաղալ: Անշուշտ, տարբեր խաղ մը:

Առաջին օրէն իսկ տեսակ մը մտերմութիւն սկսած էր անոր եւ իմ միջեւ: Ֆրատու Ֆրիտա եկած էր իբրեւ նոր վերակացու մեր աշխատած գործարանին բազմազգի աշխատաւորուհիներուն: Ան իր ետեւ ձգած էր զարհուրելի համբաւ մը: «Հրէշը» կ'ըսէին իր մասին խօսած ատեննին: Ան իր շունով գործած էր անհամար ոճիւրներ, որոնք իրեն համար հերոսական արարքներ էին եւ որ կը ծառայէին Գերմանիոյ մեծութեան: Մեծութիւն մը որ, ըստ իրեն, պիտի նորոզէր փտած աշխարհը:

Պրն. Հէֆզըրի գրասենեակն էի երբ ներս մտաւ: Նոյն օրը ժամանած էր:

— Մեր թարգմանը, ըսաւ Պրն. Հէֆզըրը, զիս նորեկին ներկայացնելով:

Անմիջապէս ծոցեցայ եւ տիկինին ձեռքը առի համբուրելու համար: Ձեմ գիտեր թէ ինչպէս եղաւ այդ: Անվայել բան էր ըրածս: Ձեռքս ա՛լ ետ չէի կրնար առնել: Այտերս թեթեւ մը կարճեցան յանցաւորի պէս, բայց եւ այնպէս համբուրեցի Տիկին Ֆրիտայի ձեռքը: Իրաւ է, գերութեանս մէջ չէի հանդիպած անոր պէս կին մը:

Ահաւաստիկ միակ բացատրութիւնը շփոթութեանս : Ան բարձրահասակ էր : Առանց նրբակազմ ըլլալու ունէր որոշ նրբութիւն մը , մագեբըր ունէին հասուն ցորենի գոյն , աչքերը կանաչաւուն , բայց մանաւանդ իր հեռակեցութիւնը , սա՛նկ , վերէն նայողի կեցուածքը՝ որ պատկառանք կ'ազդէր : Անոր սուր նայուածքը մէկ անգամէն կարծես զիս սեփականացուցած էր : Երբ իմ դողացող ձեռքս թուլցաւ եւ ազատ արձակեց անոր սպիտակ ձեռքը , բերանը թեթեւ մը բացուեցաւ ու համով բան մը ուտողի պէս ըսաւ .

— Ա՛խ , տի ֆրեցօգիշը կալանդորիք :

— Ո՛չ , տիկին , ըսի , կը ներէ՞ք , Պրն . Հէֆղըր ժամանակ չունեցաւ ձեզի ըսելու որ ես թէեւ Փրանսական զինուոր եմ , բայց հայ եմ :

— Եւ գրազէ՛տ , աւելցուց երազանքով մը մէկ աչքը կողմնակիտօրէն նետելով Պրն . Հէֆղըրի անուանացանկին՝ որ բաց էր սեղանին վրայ : Յայտնի էր արդէն որ աչքէ անցուցած էր նախապէս :

Երեսներս նորէն տաքցան : Զգացի որ բան մը կը պատրաստուէր անոր գլխուն մէջ : Շատ հաճելի չեկաւ ինձի անուանացանկին վրայ նետած նայուածքը եւ մանաւանդ շեշտը զոր ան դրաւ «գրազէտ» բառին վրայ : Այդ ոլոր մոլոր շեշտը տեսակ մը սպառնանք կը պարունակէր մէջը : Երբեք այդ աստիճան զգացած չէի այդ բառին իմ անունիս հետ կապուած ըլլալը , բայց նաեւ երբե՛ք այդքան հպարտութիւն : Այդ բառն էր որ հիմա ինձի լռակեաց գերիի մորթէս դուրս կը հանէր ու իրբեւ մարդ պիտի խօսէի , բայց չեմ գիտեր ինչո՞ւ մէկէն լռեցի :

Շունը գլուխը շարժեց : Հոս հոն նայեցաւ : Անհանդիստ էր : Լռութիւնը որ հաստատուած էր պատմութեանս այդ կէտին վրայ , շունը օգտուելով դադարէն , ընելիքը չէր գիտեր : Ուստի անմիջապէս վերսկսայ պատմութիւնս , համոզուած ըլլալով որ շունը իրապէս մըտիկ կ'ընէր աչքերուս մէջ բարեկամութեան մը այդ հէքեաթը :

Այո՛ , Տիքի , ու Տիքի նորէն նայուածքը սուղեց աչքերուս մէջ ու անշարժացաւ : Այո՛ , Փրաու Ֆրիտա ինքը խզեց լռութիւնը՝ որմէ ես գոհ էի սակայն : Բայց ան չէր բաւականանար անուանացանկէն ստացած տեղեկութիւններով : Ան կ'ուզէր դեռ աւելին գիտնալ ու մէկ անգամէն : Անձանօթ բան չէր սիրէր :

— Ի՞նչ կը գրէք , հարցուց , վէպ թէ բանաստեղծութիւն :

— Ինչ կը գրէի՞ :

— Ինչո՞ւ , հիմա չէ՞ք գրէր :

— Ո՛չ , տիկին , աշխարհի սա նոր գոյալիճակը շրջած է նախկի-

նը, իսկ նորը տակաւին դէմք չունի: Յետադարձ ակնարկ մը հինին վրայ ինծի այն տպաւորութիւնը կուտայ թէ ամէն ինչ օտարացած է: Ամէն ինչ օտար է: Այո՛, այո՛, գտայ, աւելցուցի մեկուսի, դիւար մը ընդդի պէս: Ինչպէ՛ս օտար կը թուի ինծի դէպքերէն առաջուան կեանքը: Կարծես դար մը անցած ըլլար վրայէն:

Փրաու-Փրիտա կրցաւ ստեղծել տաք մթնոլորտ մը՝ որուն անպակաս չէր մնացած նաեւ Պրն. Հէֆդըր միամտաբար: Ան չէր հասկնար թէ ո՞ւր կ'ուզէր գալ Փրաու-Փրիտա: Այսպէս կամ այնպէս, կարծես գրական սալոնի մը վերածուած էր իր գրասենեակը: Իբրեւ թէ ոչ ես գերի էի եւ ոչ ալ իրենք դաժան պաշտօնի մը տէրերը:

— Որո՞նք են մեր գրականութենէն ձեր սիրած հեղինակները, հարց տուաւ մէկէն Փրաու-Փրիտա, երբ արդէն իմաստասէրներու շրջանը ըրած էինք ըստ Պրն. Հէֆդըրի նախասիրութեան:

Փրաու-Փրիտա զիս ծուղակը ձգել կ'ուզէր, օգտուելով մեր սիրալիբ խօսակցութենէն: Զգացի որ նորութիւն մը մտաւ մթնոլորտին մէջ, որովհետեւ Փրաու-Փրիտայի հարցումէն աւելի իր ձայնին մէջ էր որ կարծես ըսել կ'ուզէր «այդ բոլորը պարապ բաներ են, դանք բուն ինդրին», ինչպէս ժամանակին կ'ըսէին «այս բոլորը փոքր չեն կշտացներ, քիչ մըն ալ իրականութեան վերադառնանք»: Բայց ես վարժուած էի շարունակ վերաբերմունքս եւ խօսքերս հսկողութեան տակ առնելու: Գիտէի որ Փրաու-Փրիտա պարզապէս կ'ուզէր հասկընալ իմ քաղաքական կեցուածքս: Ատենէ մը ի վեր որոշ խլրտումներ կային օտար աշխատաւորներու շրջանակին մէջ: Ուլքե՞ր էին անոնց պատասխանատուները: Ահա կարեւորը: Ժամանակը չէր աւելորդ սէրերով զբաղուելու:

— Ո՛հ, բացազանչեցի մասնաւոր խանդավառութիւն մը ցոյց տալով, շատ են անոնք: Ես յաճախ խօսած եմ Պ. Հէֆդըրին հետ, բայց ան աւելի իմաստասիրական հետաքրքրութիւններ ունի: Քանտոն ու Նիցչէն անոր մարդիկն են: Չէք կրնար հասկնալ թէ ինծի ինչքան ուրախութիւն կը պատճառէք: Գրական վայելքը ամէն բանէ վեր է ինծի համար: Ա՛հ, ձեր գիշերուան դրողները, անոնք որ անհունը գիշերուան ծոցը բերին կեանքի գաղտնիքը լուծելու համար: Նովալիսը, Ժան-Փոլը, Աչիմ Փօն Արնիմը, ո՞րը յիշեմ, ա՛հ, Քլայսդը, Հէօլտրլինը...:

Յիշածներս բոլորն ալ անցեալի դէմքեր էին, մինչդեռ իր վերնորոնածը, գիտեմ, ուրիշ էր: Ան կ'ուզէր նոր անուններ, ապրողներէն, որոնց յիշումը ինծի համար աղետալի պիտի ըլլար, քանի որ ասոնք

բոլորն ալ իրենց երկիրը ձգած փախած էին : Ֆրաու-Ֆրիտա պահ մը մոռցաւ իր փնտռածը : Բախտին բերումով ինկած էի իր ալ սիրած հեղինակներուն վրայ ու մէկէն քաղցր միջնորդ մը ստեղծուած էր :

— Ա՛խ, Ժան-Փօլ, Ժան-Փօլ, ի՞նչ յիշատակներ կ'արթնցնէք մէջս, երագեց տիկինը :

— Բայց, ըսի, հագլու թէ ծածկուած ակնարկութեամբ մը որ իր ուշադրութենէս չվրիպեցաւ, իմ կարծիքովս դուք աւելի Քլայդն է որ կը սիրէք :

— Ինչո՞ւ կը կարծէք որ Քլայդն է, ըսաւ երագանքէն արթննալով բրտօրէն :

— Բէնդէզիլէային համար :

Յանկարծ Ֆրաու-Ֆրիտա ոտքի ելաւ .

— Կոսդը նախք, ըսաւ չոր ու ցամաք ու դնաց իր սենեակը, որ Պրն . Հէֆլըրի սենեակին դիմացն էր :

Հետեւեալ իրիկուն նրբանցքին մէջէն թեւէս քաշեց զիս տարաւ իր սենեակը : Շունը հոն էր, պառկած՝ դրասեղանին տակ : Շունէ աւելի դայլի կը նմանէր : Ճշմարիտ գաղան : Յանկարծ ոտքի ելաւ, շուրջս դարձաւ կասկածոտ : Ֆրաու-Ֆրիտա ընդատաջեց շունը եւ յանդիմանեց ձայնով մը որ աւելի ինծի սարսափ պատճառեց քան թէ շունին : Նախորդ օրուան այնքան նուրբ կիներ յանկարծ իր բրտութեան կարելիութիւնները ցոյց կուտար : Շունը վագեց տեղը, դունչը դրաւ թաթերուն վրայ ու պառկեցաւ : Այն ատեն տիկինը իր ահ միւս ձայնովը, անուշ ու կնոջական, սկսաւ դաս տալ շունին : Բացտորեց անոր, համոզիչ խօսքերով, որ ներս մտնողը բարեկամ մըն էր եւ հարկ էր գինքը ընդունիլ ըստ հիւրասիրութեան տարրական օրէնքին : Քիչ վերջը շունը տեղէն դուրս ելաւ, մօտեցաւ ինծի, սկսաւ ձեռքերս լզել : Ես ալ գինքը գգուեցի զոզոջուն ձեռքով մը, բայց շուտով միասին սկսաւ ցատկոտել, խաղալ հին բարեկամներու պէս : Յանկարծ Ֆրաու-Ֆրիտա դուրս տուաւ իր գոռ ձայնը, սաստեց շունը՝ որ գնաց յանցաւորի պէս կծկուեցաւ իր տեղը :

— Ի՞նչ բանի կ'ակնարկէիք, պարոն գրագէտ, երէկ իրիկուն, հարցուց այն ատեն Ֆրաու-Ֆրիտա : Առանց ամջնալու կը խոստովանիմ որ ամբողջ գիշերը չեմ կրցած քնանալ : Չարաչար դործածեցիք բարեացակամութիւնս :

— Մանաւանդ այս պայմաններուն տակ, խոստովանեցէք, որ անոնք շատ ալ նպաստաւոր չեն ինծի համար : Բայց ի՞նչ ակնարկութիւն կրնայ ըլլալ գրական խօսակցութեան մը մէջ :

— Ո՛չ, պարոն գրադէտ :

— Կը վերաւորէք զիս, հասարակ գերիի մը համար աւելորդ է պարոնը :

— Վերաւորանք թէ ոչ, այդ չէ կարեւորը, կարեւորը այն է որ պէտք է ըսէք, ի՞նչ բանի կը ծառայէր ձեր ակնարկութիւնը, որովհետեւ ակնարկութիւն մըն էր ձեր ըրածը :

— Արդարեւ ի՞նչ կարեւորութիւն ունի ստորին արարածի մը ուղղուած վերաւորանքը : Հաւատացէ՛ք, կը զմայլիմ ձեր ճշմարտախօսութեան վրայ : Կարելի է խնդալ, խաղալ, շաղակրատել ու կեղծել Պրն. Հէֆդըրի մը հետ, բայց անկարելի է նոյն բանը ձեզի նման իմացականութեան ու անհատականութեան տէր անձի մը հետ : Ահա այդ է որ ինծի քաջութիւնը կուտայ ըսելու որ իրաւունք ունիք : Ի՞նչ կ'արժեն աննպատակ խօսքերը : Ամէն մէկ բառ աղեղ մըն է որ անդամ մը արձակուած՝ իր նպատակին կը գիմէ : Ատով կ'որոշուի տաղանդն ու անտաղանդը : Պիտի ըսէք որ հարցը կը շեղեմ իր ուղիէն, բայց, ո՛չ, պիտի դամ բուն իսկ խնդրին, միայն թէ չեմ գիտեր ինչպէս պէտք է շարել բառերը որ ոչ մէկ շփոթութիւն ըլլայ մտածումիս մէջ : Ըսել կ'ուզէի թերեւս որ եթէ ձեր բախտը նոյնանար Բէնդէյլիւայի բախտին հետ, ինծի մեծ ցաւ պիտի պատճառէր :

— Կը ստէ՛ք, պրոպ :

— Զարմանալի է, ըսի երազանքի մը մէջէն անոր նայելով, իբր թէ իր վերջին խօսքերը լսած չըլլայի : Ընդհանրապէս երբ Յրիտաւրսուի, անմիջապէս հաստիկէ կին մը կ'ըմբռնենք, սնած՝ առատ խոզեղէնով ու կարկանդակներով, մինչդեռ դուք սլացիկ, գեղակազմ, խելացի, զարմանալիօրէն խելացի... գեղեցի՞կ... ո՛չ շատ գեղեցիկ, բայց հրաշալիօրէն աղւոր... ճշմարիտ ամազոն մը... :

Տիքի նստած էր միշտ իր ետեւի երկու թաթերուն վրայ, աչքերը աչքերուս մէջ : Սենեակին լուսութիւնը ճնշիչ բան մը ունէր : Բարեբախտաբար չէի տեսներ Յրաու-Յրիտան որ ետեւ կանգնած էր, այնպէս որ ինքզինքս անկաշկանդ կը զրայի զբաղեցնելու Տիքին առանց դադարի եւ Տիքի մտիկ կ'ընէր խօսքերս հաւատացեալի մը պէս : Երբեմն անոր աչքերուն դոյնը կը փոխուէր : Այն ատեն ամբողջ ուժովս կը կառչէի բառերէն իւրաքանչիւրին, ջանալով անոնց տալ անգիմաբերելի հոգեղէնութիւն մը : Այնպէս չէ՞, Տիքի, դուն որ իմ բարեկամս

ես, Տիբլի՛, մտիկ ըրէ, սիրելիս, կրնա՞ս բարեկամի մը վնաս պատճառել, ի՞նչ իմաստ պիտի ունենար այն ատեն կեանքը: Շուն, կատու կամ մարդ, բոլորն ալ Ատուծոյ արարածներն են, նոյն ընտանիքը, ոչ թշնամի, ոչ բարեկամ, այդ բոլորը չար մարդոց հնարած բաներն են... Եւ Տիբլի մտիկ կ'ընէր, առանց աչքերը թարթելու, այնքան երկնային երգի մը պէս հոգիս կը հոսեցնէի անոր հաւատարիմ նայուածքին մէջ:

— Կը ստէք, կը ստէք, կը դուռար Ֆրաու-Ֆրիտայի ձայնը: Ինչ ամբարտաւանութեամբ կը մասնաւորէք ձեր ակնարկութիւնը:

— Լաւ դիտէք, ըսի հանդարտ ձայնով մը, երբ մեզի Գերմանիա բերին մեզմէ ստորագրութիւն առին որ գերմանացի կիներու հետ յարաբերութիւն չունենանք: Այս պահուստ արուած խոստումը կը դրժեմ: Կրնաք զիս ամբաստանել, ինչպէս որ կ'ուզէք: Ես պատրաստ եմ օգնելու ձեզի, ըրէք ձեր պարտականութիւնը, թերանալու իրաւունք չունիք, տիկին Ֆրիտա, կը սիրեմ ձեզ, կը սիրեմ ձեզ...:

Ու ոստումով մը դացի սենեակին դուռը բացի: Յետոյ եկայ ծունկի չոքեցայ անոր փռայեղ հասակին առջեւ:

— Կանչեցէ՛ք Պրն. Հէֆլըրը, ըսի, կանչեցէ՛ք, թող վկայ ըլլայ սա տեսարանին:

Երկու զգացումներ կը կուէին ներսիդիս: Ո՞րն էր իրականը, ո՞րն էր արուեստականը: Անկարելի էր գիտնալ: Ամէն ինչ չփոթութեան մէջ էր: Յուզումէն կը խեղդուէի: Գիտէի որ Ֆրաու-Ֆրիտա շատ լաւ հասկցած էր ակնարկութիւնս, բայց ան կ'ուզէր իմ խոստովանութիւնս մէկին բառերով, կ'ուզէր բրտօրէն, մանաւանդ կ'ուզէր անպայման:

Սիրային արկած մը քանի մը տարուան բանտարկութիւն էր, մինչդեռ քաղաքական յանցանքը այդ օրերուն կրնար փամփուռտով մը վերջ գտնել: Հասկնալի է ուրեմն որ սիրային արկած մը խաղալը նախընտրելի էր, սակայն արտառոց հետաքրքրութիւն մը զիս կը մղէր հասկնալու եւ, այո, բացայայտօրէն հասկնալու թէ ո՞ր պարագան աւելի հաճոյք կամ աւելի վիշտ պիտի պատճառէր Ֆրաու-Ֆրիտային: Այն ատեն կամաց մը գլուխս վերցուցի ու տեսայ որ ինքն ալ վարակուած էր զիս խռովող յուզումէն: Վարի շրթունքը կը խածոտէր: Նայուածքը սարսափ կ'արտայայտէր, բայց իսկոյն հաւաքեց ինքզինքը:

Ա՛հ, Տիբի, գիտեմ որ չես հասկնար մարդոց խաղերէն, անոնց անբացատրելի խենդութիւններէն: Հողիդ խռոված է աչքերուդ մէջ: Այո՛, Տիբի, ուշադրութիւն մի դարձնէր տիկնոջդ հրամաններուն: Օր մը դղջումը կրնայ ամբողջ կեանքդ պարուրել անպատում տխրութեան մը մէջ: Տիբի, սիրելիս, ինչքան յստակ է նայուածքդ, ինչպէս երկինքէն ինկած կաթիլ մը ջուրը որ կը պսպրայ կանաչ տերեւին վրայ, արեւին առաջին ճառագայթներուն տակ:

— Բայց դուք խենթ էք, պոռաց Յրատու-Յրիտա ինքզինքէն դուրս ելած, ու գնաց դոցելու դուռը զոր ես բացեր էի:

— Տիբի՛, լոսս...:

Շունը խորատուգուած կը մնար իր խորխորհուրդ մտածութենքուն մէջ:

Յետոյ եկաւ կանգնեցաւ շանը առաջ եւ պոռաց.

— Վերջ տուէ՛ք կատակերգութեան: Լաւ խաղալ գիտէք, հասկըցանք, բացադանչեց յետոյ ինծի դառնալով ու երեսներուն կարմիրը դեղնեցնելով: Ըսէք ձեր խկական մտածումը զոր ի դուր կը ջանաք պարտկել սիրային հասարակ պատմութեան մը մէջ: Ձեր ակնարկութիւնը ինծի՞ կը վերաբերէր անձնապէս, թէ ընդհանուր երեւոյթ մը կ'ուզէիք բացատրել:

— Կեանքի այս վերջին ծայր սրուած վիճակին մէջ դուք ալ գիտէք թէ անհատական կեանք մը առանց ազերսի չէ տեղի ունեցող պատմութեան հետ:

Յանկարծ ամէն բան ըսուած էր, այսպէս, ինքնիրենը, առանց դժուարութեան: Ամէն բան լմնցած էր: Հիմա կարելի էր ամէն ինչ տանելի դարձնել:

— Որոչ է, ըսաւ, ինքն ալ խաղաղած, ըստ ձեզի ազգովին ինքնաքայքայումի կը դիմենք: Այս է ձեր համոզումը, չէ՞: Ժամանակէ մը ի վեր կոռահած եմ՝ ձեր լեզուները բացուած են: Ու քանի մը ամիս առաջ այդ տեսակ մտածում մը ձեր գլխուն մէջ տեղ իսկ չէր կրնար դնել: Բայց, մի՛ մոռնաք, պարոն զրազէտ, մենք դեռ մեր վերջին խօսքը չենք ըսած: Պիտի ճգմենք մեր բոլոր թշնամիներուն գլուխը, այնպէս ինչպէս ահա հիմա ձեր գլուխը կրնամ ճգմել: Կուզը Գալսք:

Կոնակը դարձուց ինծի ու ես դուրս ելայ գլխահակ:

Գուրբը խաւար էր: Ոոնաւ անտառին մէջ ապաստանած վարադաներէն կայծ մը լոյս չէր ելլեր: Բաւական ուշ ըլլալու էր: Ոչ մէկ աղմուկ կը խանդարէր անտառին լռութիւնը: Քնանալու տրամադրութիւն չունէի: Հոն ուր հասեր էի, ոչ քնանալ կար, ոչ ալ արթննալ:

Կը խորհիմ թէ այդպէս ըլլալու է ոճիրը խոստովանելէն ետք: Սիրտս պարպուած կը թափառէի մուրհին մէջ, երբեմն կը զարնուէի հաստաբուն ծառերուն, երբեմն կը սահէի տիղմին մէջ, բայց կանգ չէի առնէր: Կը քալէի, կը քալէի առանց աճապարելու, դանդաղ բայց հաստատ քայլերով, մէկուն պէս որ բանէ մը կը փախչի ու չի գիտեր որ կը փախչի: Անգամ մը որ կեղծիքը վերցուած էր, կեանքը իր մերկութեանը մէջ անհանդուրժելի կ'երեւէր: Կը բաւէր որ վաղը Ֆրանս-Ֆրիտա նայուածքը իջեցնէր վրաս, ամէն բան պարզ էր, ալ իսող չկար ու չկար խաղին անուշութիւնը, չկար կեղծ բարեկամութիւն, կեղծ սիրահարութիւն: Կար ու կը մնար թշնամին: Թշնամին՝ որուն գլուխը պէտք էր ճզմել: Այսպէս, ամէն ինչ վճռուած էր, դասաւորուած էր Ֆրանս-Ֆրիտային գլխուն մէջ: Ու կը քալէի: Քայլերս հիմա քիչ մը արագացած էին: Հակառակ խաւարին աչքերս դոյզ կը քալէի: Ինծի այնպէս կը թուէր թէ յանկարծ ծառի մը ետեւէն պիտի յայտնուէր Ֆրանս-Ֆրիտա, ծիծաղը նրեսին: Ա՛հ, դուք չէք գիտեր յաղթականի այդ ծիծաղելի ծիծաղը որ փորձ կը պարպէ իր աղիքներէն: Այն ատեն հասկցայ որ բռնած էի փախուստի ճամբան: Քայլերս իրար կը զարնուէին: Ո՞ւր էի: Ճամբայ չկար: Կար խաւարը, խոնաւ անտառը որ բանտի կը նմանէր: Կը փախչէի, երբ արդէն բանտին մէջն էի: Բայց պէտք էր փորձել, փորձել որ վաղը չգար: Ու սարսուռ մը անցաւ մարմինէս: Այո՛, կ'երեւի մինակ չէի: Մէկը կը հետեւէր ինծի: Շունչ մը կը պտտէր անտառին մէջ, շուրջս ու ծառի մը բունին ետեւէն, յանկարծ քուռեցաւ ինծի: Տիքին էր: Լայն շունչ մը քաշեցի: Գոռեցի անասունը որ ամբողջ գիշերը ընկերացաւ աննպատակ թափառումիս:

Քանի մը օր խուսափեցայ Ֆրանս-Ֆրիտային հանդիպելէ: Գործերս կը կարգադրէի Պրն. Հէֆդըրի հետ ու անմիջապէս կ'անհետանայի: Բայց իրիկուն մը Պրն. Հէֆդըրի գրասենեակին դուռը բացուեցաւ: Ֆրանս-Ֆրիտան ներսս մտաւ:

— Ա՛հ, ըբաւ Պ. Հէֆդըր, գիտէ՞ք, Ֆրանս-Ֆրիտան շատ դու՛ չէ ձեզմէ: Քանի օր է իրեն չէք տեսնուած: Մեր վերջին իմաստասիրական խօսակցութիւնը շատ հետաքրքրած է զինքը: Զեզի բան մը ըսե՞մ, ան որ ճաշակած է մեր մշակոյթը, որ հսկայական է, անկարելի է որ Գերմանիոյ բարեկամ չըլլայ:

Ֆրանս-Ֆրիտա ուշադրութիւն անգամ չդարձուց: Անմիջապէս դուրս ելաւ:

Նրբանցքին մէջ ըսաւ ինծի, առանց զիս կեցնելու.

— Գիշերը մինակ մի պտտիք անտառին մէջ: Պահակները հրահանդ ունին կրակելու փախտականներուն վրայ: Բարեբախտաբար Տիբին զրկեցի ձեզի ընկերանալու համար:

Առանց պատասխանելու դուրս ելայ: Դրան առջեւ մնացի: Չկըրցայ հեռանալ, կարծես դեռ բան մը կը կապէր զիս այդ կնոջը: Մեղսակցութեան պէս բան մը: Տակաւին բաժակը չէր պարպուած ցմրուր: Լիաթոք շնչեցի գիշերուան զով այլ խոնաւ օդը: Ծառերուն մերկ ճիւղերէն հոս հոն խոնաւութիւնը կը կաթկթէր: Փետրուարը լմնալու վրայ էր: Հակառակորդ ուժերը Գերմանիոյ հողերուն վրայ կը կուռէին: Այս պարագան ոչինչով փոխած էր Յրաու-Յրիտայի կեցուածքը: Ընդհակառակն, աւելի պահանջկոտ էր դարձած: Այնքան առեն որ արտադրութիւն կար, այնքան կրնար կռիւր շարունակուիլ:

Մէկէն, փոխանակ հեռանալու, ներս մտայ: Լուռ կանգնած էր սենեակին մէջտեղը, ուղիղ, անյոյզ: Անոր փառահեղ հասակը յարգանք կը պարտադրէր, նոյնիսկ անչունչ առարկաներուն:

— Գիտէի որ պիտի գայիք, ըսաւ, կը սպասէի:

— Ինչէ՞ն գիտէիք որ պիտի գայի:

— Ձէ՞ որ կը սիրէք ինձի, ըսաւ հեզնական, բայց նամանաւանդ անոր համար որ տակաւին շատ ըսելիքներ ունինք: Ամէն բան չէ ըսուած:

— Ամէն պարագայի, ըսի խօսակցութեան նիւթը փոխելու նըպատակով, պէտք է շնորհակալութիւն յայտնեմ ձեզ՝ նախ՝ Տիբիի ընկերակցութեանը, ու յետոյ «իմաստասիրական խօսակցութեան» համար:

— Պարզ է, պատասխանեց, մենք երկուքս գիտենք որ իմաստասիրական խօսակցութիւնը վարագոյր մըն է միայն, ուստի ի՞նչ հարկ կայ միամիտ Պ. Հէֆդըրը մասնակից ընելու: Պ. Հէֆդըր հնազանդ պաշտօնեայ մըն է որ քթին ծայրէն անդին չտեսնէր եւ այդ պատճառով իսկ կրնայ վտանգաւոր ըլլալ:

Ի՞նչ ըսել կ'ուզէր: Ո՛չ, երբեք մտքի հանդատութիւն պիտի չունենայի այդ կնոջը հետ: Որքան զդուշաւոր եղած էի որ, եթէ նոյնիսկ իրաւ ըլլար զիս վտանգէն հեռացնելու իր կամեցողութիւնը, կը խորհէի որ պարզապէս կ'ուզէր վստահութիւնն շահիլ՝ իր նպատակին հասնելու համար: Այսինքն նորէն վտանգը:

Շունը մէկէն գլուխը շարժեց: Արդեօք յոգնած էր միշտ նոյն դիրքը պահելով: Բայց անմիջապէս փոխեցի կարծիքս: Այս տեսակ պարագաներու մէջ միշտ արթուն պէտք է ըլլալ: Պէտք է գիտնալ

ճշգրիտ կացութիւնը, ըստ այնմ վարուելակերպին ուղղութիւն տալու համար: Այն ատեն տեսայ որ շունին նայուածքը բոլորովին փոխուած էր: Կայծակի արագութեամբ գազանային փայլ մը անցաւ անքերուն մէջէն ու դեռ տարտամօրէն կը յամենար ան իր նայուածքին մէջ: Հաւանաբար այդ փայլն էր որ ունեցած էր ան երբ Գլոտին վրայ յարձակեցաւ պատժարանը՝ ուրկէ Գլոտ վերադարձաւ պատուաւ, անձանահելի, այն աստիճան որ երկար ատեն ան ծունկերուն վրայ քայեց: Գլոտին տեսքը ցնցեց երեւակայութիւնս: Պահ մը իրապէս դատս կորսուած թուեցաւ ինծի: Ու չեմ գիտեր ինչ յիմարութեամբ գրգռել ուզեցի Փրաու-Փրիտային համբերութիւնը: Իրաւ, ա՞յդ էր նպատակս, թէ պարզապէս շանը այդ պահուն ներկայացուցած վախէն ինքզինքս փրկելու համար կը յանձնուէի տիկինին սպառնացող վտանգին՝ որ ինծի աւելի թեթեւ երեւաց, դոնէ այդ վայրկեանին:

— Բայց ի վերջոյ, պոռացի, չէ՞ որ ես անբուժելի թշնամի մըն եմ ձեզի, դուք կամ Պրն. Հէֆդըր պէտք է կատարէք ձեր պարտականութիւնը:

— Ո՛չ այնքան թշնամի որքան կը կարծէք, պատասխանեց վերին աստիճանի հանդարտութեամբ: Ձեր մեծագոյն յանցանքը ձեր պարտուածի մորթին մէջ պահուըտուք խաղալն է: Ես կ'ուզեմ ձեզի տալ յաղթականի ոգին: Յամառութիւնը, ահա ձեր կորուստը: Դադրեցուցէք ձեր յամառութիւնը եւ ամէն ինչ նոր լոյսի մը տակ պիտի տեսնէք:

— Ուրկէ՞ կ'ենթադրէք այս բոլորը: Կարծեմ թէ ինքնախաբէութեան մը զոհ կ'երթաք:

— Ո՛չ, ո՛չ, խորունկ համոզումս է, հաւատացէք: Դուք սնած էք Փրանսական անուշ ապուրով: Յոգնած է ձեր միտքը վերլուծական ոլորտներուն մէջ: Դուք էիք ըսողը որ կը սպասէիք դէպքերու վախճանին բերելիք նոր գոյափիճակին: Արդ, սպասող մըն էք: Սպասողը տոկուն եւ համբերատար ոգի կ'ենթադրէ: Ըսել չեմ ուզեր որ հաշիւով կը շարժիք, թէ պատեհապաշտ էք, նոյնիսկ հակառակն էք: Ես կ'ուզեմ ձեզի վարժեցնել մեր յաղթութեան գաղափարին հետ՝ որ մարդկութեան յաղթանակն է, որպէսզի այժմէն ձեր միտքը գործէ: Մեղք էք, այսքան ժամանակի կորուստ:

— Կարծեմ թէ ինքզինքնիդ կը խաբէք, սիրելի տիկին, չեմ գիտեր ինչ զգացումներէ տարուած: Հաւատացէ՛ք, երջանիկ կ'ընէք զիս ձեր մտածումներով, բայց աղէտ է այս դէպքերուն վերջը: Երկար տարիներ անձանապարհ պիտի մնայ մարդկութիւնը: Հարցը հսկայա-

կան է : Ամբողջ աշխարհը պիտի շարժի իր տեղէն, իրար պիտի խառնուի նոր տեղաւորում մը կատարելու համար : Գերմանիոյ յաղթութիւնը արդեւք միայն կրնայ ըլլալ այս նոր հաշուեյարդարին : Ահա թէ ինչո՞ւ համար արդարամիտ մարդ մը չի կրնար ցանկալ ձեր յաղթանակը :

— Անուղղայ, պոռաց Ֆրանս-Ֆրիտայ, մտիկ ըրէ՛ք : Ժամանակը սուղ է : Ժամանակը կ'անցնի արագ եւ դուք ուշը մնացողներէն պիտի ըլլաք :

— Միշտ կիրքը, միշտ այդ կիրքը, մրմնջեցի :

— Ի՞նչ կիրք, ազազակեց ինքզինքէն դուրս ելած այս անգամ : Ի՞նչ կիրք, գաղափարի մը ծայրէն բռնած կը յամառիք : Անպայման ձեր կորսուտը կը փնտռէք : Յաղթութեան մաս մը մնացած դեռ կը կռուիք ձեր պարտուածի փոքրիկ հոգիին : Ա՛հ, ա՛հ, գիտեմ, կը խորհիք որ մեր վերջը մօտալուտ է : Հող է ձեր սխալը : Իրաւ, թշնամին մեր հողերուն վրայ է, այո՛, ամէն մարդ գիտէ այդ, բայց ինչ որ չէք գիտեր այն է որ այս հսկայ ծուղակին մէջ մէկ անգամէն եւ ամբողջութեամբ պիտի ձգմուի ան :

— Ա՛հ, բացազանչեցի շէնչող, Բէնդէգիլէյա, մի՛ մոռնաք Բէնդէ-
: դոյլի

Յանկարծ զգացի որ չափը անցած էի : Այս անգամ վտանգը անխուսափելի էր : Ահա այդ վտանգին առջեւ էր որ աչքերս դոցեցի, երբ շառաչուն ապտակ մը իջաւ երեսիս ու Ֆրանս-Ֆրիտային ձայնը որ կը պոռար կատաղօրէն .

— Ահա թէ ինչ բանի արժանի են պարտուածները :

Շունը նորէն թարթեց աչքերը : Յիշողութեանս մէջէն դուրս շարտած՝ Ֆրանս-Ֆրիտայի ապտակը ցնցած էր զինքը : Բարեբախտաբար կրկին անշարժացած էր, միշտ իր նստած տեղը, ետեւի թաթերուն վրայ, գունչը ուղղած դէպի ինձ, դարմանալի արտայայտութեամբ մը : Ամէն անգամ որ շունը շարժէր, վախը կը լեցուէր կոկորդիս մէջ : Նայուածքս կը փնտռէր անոր աչքերը, գրեթէ մագնիսացած, լարուած ու խտացած կը կեղբոնանար միակ կէտի մը վրայ որ շունին նայուածքն էր : Մեր նայուածքները հիմա նորէն խառնուած էին իրար : Անկարելի էր զանոնք իրարմէ բաժնել : Կարծես մէկ անձ եղած էինք : Ֆրանս-Ֆրիտայ ինքն ալ քարացած էր տեղն ու տեղը : Ինչո՞ւ շունը չէր գործադրեր իր հրամանը : Ուրկէ՞ կուգար այդ անհնազանդութիւնը, անբացատրելի, անընդունելի յանդգնութիւնը : Անգամ մը եւս կրկնեց հրամանը, սաստեց, բայց Տիքը մոռցած էր

ամէն բան: Մեզը կը խմէր նայուածքիս անուշուրթենէն: Անդադար հոգիէս կը խօսէի անոր հետ: Կը պատմէի մեր զուարթ օրերը, խաղերը, իր շարաճճիութիւնները ու ան մտիկ կ'ընէր, մտիկ կ'ընէր: Ուշադրութիւն չէինք դարձնել Պրատու-Պրիտային: Կարծես գոյութիւն անգամ ունեցած չըլլար ան: Ու մենք միասին կ'ապրէինք զմայլելի, յափշտակիչ պահ մը: Պիտի տեսնես, Տիքի, ինչ օրեր պիտի ապրինք միասին: Երբ պատերազմը լմննայ, միասին պիտի երթանք հոն, արեւի երկիրը, կապոյտ ծովուն եզերքը, աւազներուն վրայ վազվզելով, մերթ ընդ մերթ պիտի կանգնիս յանկարծ, դունչդ պիտի երկարես դէպի հեռաւոր հորիզոնը ու ազատ արարածի հոգիդ պիտի արտայայտուի խորհրդաւոր հաջոցներով: Մարդիկ պիտի ըսեն «այս ինչ անկիրթ շուն է»: Բայց ես դիտեմ, Տիքի, ես դիտեմ որ դուն հրաշալի շուն մըն ես, եղբայրս:

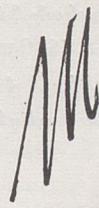
Բայց Տիքի չկրցաւ դալ հետս կապոյտ ծովուն աւազներուն վրայ: Երբ Պրատու-Պրիտա վերջին անգամ մըն ալ սաստեց, շունը ելաւ տեղէն ու քնաց գրասեղանին տակը, դունչը դրաւ առջեւը երկարած հաստ թաթերուն վրայ ու գոցեց աչքերը, թերեւս երազելու համար կապոյտ ծովուն աւազները:

Յաջորդ իրիկուն երբ գացի Պրատու-Պրիտային մօտ, տեսակ մը յանցաւորի զգացում ունէի: Անոր ճախողութիւնը անհանգիստ կ'ընէր զիս: Երբ ներս մտայ, Տիքիին տեղ նոր շուն մը կար, այնքան գազան, որ սենեակին մէջ իսկ չլթայի զարնուած էր:

Չայն տեսնելով չկրցայ սեղմել կոկորդիս մէջ զարմանքի աղաղակս:

— Ո՛հ, Տիքի՞ն...

Պրատու-Պրիտա ձայն չհանեց: Գոհացաւ միայն ձեռքը մէջքէն կախուած ատրճանակին վրայ դնելով: Զ. Ո.

Մ Ա Ր Դ

Ժամանակակից աշխարհի գլխիվայր զաղթը գէպի անդունդ , գէպի անաւորը գէթ մի բացառիկ կէտում՝ մեզ երախտապարտ է ձգում իր հանդէպ , այն՝ որ մարդ էակը երբեք ինքզինք ճանաչելու եւ նոյնքան ճանաչեցնելու պատեհութիւնը չէ ընծայած ոչ մի անցեալ՝ մօտիկ թէ հեռու՝ քաղաքակրթութեան հեռանկարի վրայ այնքան բացայայտօրէն , որքան մեր օրերում : Երբեք մարդկային իմացակա- նութիւնն այս անհասանելի արարչական բարձրութեան չէ տիրացած եւ սակչն , աւա՛ղ , երբեք հոգեւին նա չէ եղած այսքան սնանկ ու դետնասեւեռ . . . :

Ինքնապառակտումի ողբերգութեան ահազանդն է հնչեցնում մարդկային ներաշխարհը ի տես անծանօթ գալիքի : Մայրամուտն է վերին արժէքների : Հանգարի գահն է բազմել Յիմարութեան խրատրի- լակը : Հանճարեղ յիմարութիւն եւ կամ յիմար հանճարեղութիւն — ահա իր ճշդրիտ որակումը : Յիմարութեան գլուխ-գործոցը՝ գլուխ- գործոցն ու չափանիշն է արդիական ներչնչումների : Անհեթեթի ծա- փահարութիւններով թնդացնում են Դատողութեան տաճարը : Իր կա- րապի երզն է երգում քաղաքակիրթ համաշխարհը , — փառաւորում ունայնութեան , այլանդակի . մահ գեղեցկի , իմաստութեան ու սուրբ սիրոյ —

Մա՛րդ , մա՛րդ . . .

Մա՛րդ, ո՞վ ես դու եւ ի՞նչ ես դու: Կուիւ կայ քո անունով Աստուծոյ եւ Սատանայի միջեւ. կուիւ ու փոթորիկ յայսկոյս եւ յայնկոյս՝ ողջ արարչութեամբ: Քո մի ծայրին ինքն Աստուած է զերազոյն խորհուրդն ու պանծացումը լինելիութեան. — միւս ծիրդ գնում է իր ծիւղերը դիեցնելու Ահրիմանի կոյր ուրբտում: Դո՛ւ ես կրողն ու կիրարկողը հանճարի. բայց եւ դու ես քո հանճարի մի անճարակ խրտուելակը, վրադ ծիծաղեցնելով անասուններն աշխարհի: Քո մի ծայրին սէրն է բոցավառում, արեւի լոյսն ու ողջոյնը ճառագայթելով ժամանակի ու տարածութեան անհուններով: Միւս ծայրիդ, օ՛, զարհուրանք, աստուերնական սարսուռներով զազանները փշաքաղող դեւն է ուռճանում: — Մա՛րդ: Մարդ-Աստուած, Մարդ-դեւ, մարդ-հանճար, մարդ-անբան, մարդ-հրաշք, մարդ-հանելուկ, — դո՛ւ ես, դո՛ւ ես թաղն ու պսակն արարչութեան, վերջին խօսքը տիեզերքի. դու ես կշիռն «այո»-«ոչ»ի, կշռոյթն «ինչ»ի եւ «ոչինչ»ի. դու ես «առանցքը կեանքի» — մահու եւ դատուողն ու նոխազը վերին, վերջին դատաստանի:

Այո, դու ես, դու՛ դատուողը, բայց եւ դու ես վերջին դատողն ու դատաւորը, որից Աստուած եւ Սատանայ, որից Որմիզդ եւ Ահրիման եւ լինելիութիւնը համայն պիտի գան՝ այդ օրն իսկ մեծ երկունքի՝ իրենց ճակատագիրն ընդունելու, իրենց յաղթանակն ու պարտութիւնը վկայելու յանձինս քեզ եւ յաչս քո իսկ ճակատագրի, ո՞վ մարդ, ո՞վ Ադամ, —

Անկիւնադա՛րձ արարչութեան...

Եւ սակայն՝ դու երբեք, երբեք կայուն կայան չես: Քեզնով ու քեզ հետ երկարածգւում է պատմութեան բովանդակ հեռանկարով քո լինել-չըլինելու օրհասական երկընտրանքը: Քեզնով ու քեզ հետ պոյութիւնն ամբողջ իր մակընթացութեան ու տեղատուութեան սաղնապն է ապրում եւ ճակատագրական վայրկեանը տիեզերական արեւա՛րիսնդրութեան դառնում է հասուէհաս:

Եւ որպիսի՛ր անակնկալ՝ դու ինքդ քո մէջ քո դահիճն ես գարա-
նակալ: Քո մէջ մորեղին թափով գործի է անցած քո ինքնաբնաջնջու-
մի չարագուշակ ուրուականը — Գիտութիւնը, շղթայագերծելով ար-
դի քաղաքակրթութեան մղոյժը եզոզ գիւտարար հանճարը քո մէջ:
Եւ այսօր ահա —

Միտքդ հսկայ , հոգիդ չկայ...

Արդ՝ լալիս են, կոծում, պաղատում, ոռնում, նզովք են կար-
դում քեզ յուսացած, իրենց գոյութեան ու զալիքի վերջին խօսքը
քեզնից հայցող ամէն, ամէն շնչաւորներն աշխարհի: Նրանք, որ դը-
նում են իրենց օրերը դիմաւորելու երկրիս երեսին՝ կենդանական
մանր ու հսկայ սերունդների ամբոխներով. եւ նրանք, որ որդիքն են
օդի՝ իրենց բազում բզզիւններով եւ թռչնային համերգներով օրհնա-
բեր. այլ եւ նրանք, որ համր ու լուռ ժխտում են ովկիանային ան-
դունդների ընդերքներում:

Նզովք կայ եւ սուղ, աղօթք ու հեծեծանք, ո՛վ մարդ, ո՛վ դեր-
մարդ, որ յախուռն ու խելայեղ խոյանում ես պանծացնելու քո հան-
ճարի փառատօնը հրեշաւոր հրաշքների դոռ ու պոռոտ կարնաւա-
լում՝ խորքիդ ազդին անհաղորդ:

Ուխտագնաց դէպի քառս —

Երկնէր երկին եւ երկիր...:

Ժ ԱՄԱՑՈՅՑԸ

Թիք, թաք, թիք, թաք...

Ու քայլերու կարաւանն այս ուղեւոր՝ անսարսփակ,
Ընդմիջտ, անվերջ, անհունօրէն զինք բեռցած...

Իւրաքանչիւր ընթացքն իր՝ վազքի մը մէջ ընտանի
Տիեզերք մ'է յորդահոս կենդանութեան՝ որ անդարձ,
Վերածնելու համար զինք՝ ինքն իր մահով կը մեռնի...

Թիք, թաք, թիք, թաք...

Կարծես անոնք աղաղակ

Ձանձրոյթն ի վեր լուսթեան՝

Որմէ իբրեւ ձերբազատուիլ ուզէր ան...

Կամ քրքիչներն՝ ուր ոստոստ, երջանկօրէն կը խայտայ
Իբր անհունին մէջ, Ներկայ...

Անոնցմէ մին ժպտի հունձք՝ երկընքի մը դաշտն ի վար,

Աղիողորմ, միւսը ճիչ՝ սպասուածին՝ որ չի դար

Կամ արցունքի մը կաթիլ՝ զերեզմանի մ'աղբիւրէն

Որուն ծորակն է կոտորած...

Մին լոկ պոռթկում դայրոյթի՝ տիեզերքի մը դիմաց,

Միւսն անգուսպ լուսթեան մէջ՝ երկրաչարժ համօրէն

Կամ բորբոքող հրաբուխ՝ որմէ լաւան կը հոսի

Իբր անձկութիւն ու երազ... Տապանաքա՛ր, դեռ, կարգա՛ւ,

Իւրամէ վերջ՝ ուր առաքեալ մը հարկաւ,

Կը սպասէ պահ մ'յարութեան՝ թաղուած ծովուն մէջ յոյսի...

Տարածոյթ ջինջ ջուրերու՝ լողանքի մէջ կեանքը, հոն,

Կամ անապատ վերջապէս, անծայրածի՛ր, անըստե՛հր,

Այս հատիկները բոլոր իրարու հետ՝ օղակներ

Աներեւոյթ շլթային՝ կապտող ամէն հորիզոն...

Աքսորաւայր են անոնք ուր նայուածքներ քսորեալ

Ազատութեան մ'ետեւէն... կամ անգունդ մ'ուր կ'անհետի

Թաւալբլոր ամէն ինչ... դբախտի դուռ թերեւս ալ՝
Ու Սիրոյ Հանք մ'ամէն դի...

Զի խաւարի մ'ակունքէն՝ անոնք մէյ մէկ արեգակ՝
Ընկելով կեանքն առաւօտ ամէն անգամ, առանձինն
Իբր ըլլային անծանօթ սրտի մը զարկն առ յաւէտ...

Թիք, թաք, թիք, թաք...

Անոնք այսպէս միշտ իրարմէ կը հոսին
Մէկը միւսին՝ հակադէր, մէկը լծորդ միւսին հետ...
Իւրաքանչիւրը անոնց մէյ մէկ կղզի անառիկ,
Նետուած, հեռուն անտեսիլ բայց այնքան մօտ ու
մօտիկ,

Ե՛ւ լուսավառ ե՛ւ մթին, առաւօտ է եւ դիշեր...
Կամ արշիպեղ մ'անոնք դեռ
Բնակչութեամբ մը լեցուն... անոնց մէջ Զե՛ղ լսեցէք...
Անոնք բառերն են խօսքի մ'որ աւարտած չէ երբեք...
Զի հեկեկանքն են անոնք՝ տեղ մը լացող անհունին
Եւ Աստուծոյ Մէկ Բառին արձագանգը թերեւս ալ
Որոնք ի մի՛ հիւսեցին
Պահն այս տեղոյ թիք. թաքի կենդանութեամբ
հիւրընկալ...

Թիք, թաք, թիք, թաք...

Ճօճանակներ ամէն կողմ, միաբերան, տառ առ տառ
Յաւերժական արշաւանքի մէջ համակ...
Բանակ մ'անոնք արձակուած տեղէ մ'իբրեւ անըսպառ
Կ'երթան ընդմիշտ դբաւել... գերեվարել ներկան, հոս,
Զի ժամանակն անոնցմով յաղթութիւն մ'է ինքնահոս...
Յաղթանակի այս ներկան կը կոթողուի միշտ ինքնին
Ամէն անգամ որ հնչէ թիք, թաք, անհուն բայց աւարտ
Որով շունչերը բոլոր, համատարած ակընթարթ՝
Լինելութեան քայլերդին...

*

ԶԱԽԱԿՆԵՐՍ

Բագուկներու մէջ գրկած զանոնք, վառող հորիզոնն,
Կ'ողջագուրեմ առաւօտն ու երեկոն անդադար,
Իբր ըլլային միատեղ, երկուորեակ քոյր ու եղբայր
Առաւօտէն սկսեալ մինչեւ հասնող երեկոն...

Զի կաթընկեր զաւակներս ընդմիջտ, երկուքն ալ կրակ,
Հիւր բոցերով կը խաղան իրարու հետ սիրտս ի վեր...
Մին երբ աջտեղ կը շարժի արձակելով նիզակներ
Միւսն արդէն պահուրտած է թեւերէս մէկուն տակ...

Եւ իրարու ետեւէ անոնք վազքի մէջ այսպէս
Առանց զիրար ճանչնալու եւ տեսնելու զեռ երբեք...
Բայց գրգանքիս աշխարհին հորիզոնով երկուստեք
Զիս լեցուցած՝ փոխն ի փոխ դուրս կը յորդին օրերէս...

*

Գ. Ճ.

Ա Շ Ո Ւ Ն

Ո՛ւշ եկար, աշո՛ւն,
Բայց եկա՛ր, Ի՛նչ փոյթ
Տերեւներն անշունչ
Յարող քայլերուդ,

Զերթ ծաղիկ նախշուն
Փարող վարսերուդ,
Արծաթ վարսերո՛վ
Աշուն, քա՛ղցր աշուն...

Ա՛լ չկայ գարուն,
Ա՛լ չկան վարդեր.
Տօթ ամառն եռուն
Հանգչե՛ր է արդէն.

Օ՛, չուտով կ՛ոռնան
Հովեր սառնաշունչ.
Զրմեուն է դըրան՝
Մոռացո՛ւմ անունջ...

Ի՛նչ փոյթ, քա՛ղցր աշուն,
Այս գինին մրուր,
Այս թասը թափուր,
Այս սեղանն անշուք,

— Արբենա՛նք, եկո՛ւր,
Մի՛րգերո՛վ հասուն,
Խօսուն աչքերո՛վ
Աշուն, քա՛ղցր աշուն...:

Ա Ն Ձ Ր Ե Ի

Շողիկը չէ՛ր դար օրերէ ի վեր: Այսօր
 Անձրեւին հետ, անձրեւի պէս եկաւ՝ վըրաս
 Շաղել իր լո՛յսը աչքերուն...: Արդեօք երա՞զ
 է աչքերուս դէմ ծըփացող տեսիլքը, զոր

Ես կը դիտեմ յափշտակուած, ու քաղցրածոր
 Ձայնը թռչող իր շրթներէն տօգոյն ու պարզ,
 Ձոր կ'ընդունի հոգիս — փեթա՛կ — որպէս թէ պարս
 Ըլլար իր ձայնն ու մեղու՝ մէն մի վանկն անոր...:

Ու մեղուատունը կը լցուի քաղցրութիւնով.
 Անձաներուն մէջ հոգիիս լոյսեր՝ գինով՝
 Կը թաւալին, ու կը հնչէ հեռուն տաւիղ...:

Ամէն ինչ դաշն, ամէն ինչ մեղմ, ջինջ է հիմա՝
 Ծառեր լոյսէ՛ ջուրերու մօտ լուսաշաւիղ...
 Պատրանքը այս տեւէ՛ր, տեւէ՛ր մինչեւ ի մահ...:

Ս . Ս .

TROIS POEMES D'EGHICHE TCHARENTZ ADAPTES PAR
HUBERT JUIN

(Extraits d'un recueil d'adaptations de poèmes de Tcharentz à paraître
aux éditions Pierre Jean Oswald sous le titre : **Louange de l'Arménie**)

LOUANGE DE L'ARMENIE

J'aime le langage nourri de soleil qui est le langage d'Arménie la douce,
J'aime la corde lente et plaintive du vieux luth de chez nous,
puis l'ardent parfum de ces roses qui ont couleur du sang,
et la danse fragile des jeunes filles de mon pays.

J'aime ce ciel obscur, les sources claires, le lac nimbé de lumière,
le soleil de l'été et le vent violent de l'hiver qui rage et hurle
comme un dragon,
les murs mornes des huttes qui sont perdues dans la nuit
et les pierres tissées de siècles de nos vieilles cités.

Là où me mène le voyage, je me souviens de nos chants pleins de larmes,
je me souviens de nos livres gravés de signes archaïques
et emplis de prières,
et lorsque de profondes blessures font saigner mon cœur,
c'est encore elle que j'aime, mon Arménie orpheline, mon
Arménie sanglante, que j'aime d'amour.

Pour la nostalgie de mon cœur, aucune légende n'est plus belle
ni nul front plus serein que celui de Koutchak et de Narékatzî.
Parcourez les espaces du monde, en nul autre endroit ne sera
la même cime blanche qu'en l'Ararat.
Je l'aime ma montagne sacrée. Elle est la route même de la gloire.

ETRANGE AUTOMNE

L'automne est venu, l'automne s'est offert, comme jamais
il n'était venu, comme soldat et tout ensemble commandant...
Cet automne nous fit don des chants de la sagesse,
sonna la charge — pour conquérir futur...

Le vent froid en cet automne me parut un appel aux armes,
c'était comme un clairon annonçant le combat, —
et cet appel, dans un souffle de pluie, me fouetta le visage —
je me sentais allègre, oh ! je me jugeais un homme nouveau.

Et les cordes de la pluie furent cordes qui me
lièrent à l'univers et à la vie profonde, —
et même il semble que les arbres partent à la bataille,
et qu'eux aussi émergent des sentiments antiques — et renaissant.

Aujourd'hui, l'automne si vibrant m'annonce et le travail
et les triomphes de la vie...
et non point le brouillard, ni la mort, ni la chute...
En vérité, jamais je n'avais vu
un tel automne...

VAHAKN

Dieu de l'incendie, toi, feu ardent,
 o puissant Vahakn ! Voici : je sais
 qu'ils approchent, qu'ils rient, qu'ils marchent
 sur ton corps étendu, qui est sanglant et gît inanimé.

Étais-tu donc un mythe ? ... Au crépuscule sont venus
 les anciens troubadours, et chantèrent
 ta puissance, et dirent que tu es né du feu,
 dirent aussi que tu nous offres le salut...

Oui, nous avons cru en toi. Nous étions joyeux et ivres.
 Nous avons cru en ta présence, incarnation du feu, en ta puissance...
 mais eux se sont rués par les routes du monde, semant et
 la misère et les ruines,
 et ils ont réduit en cendres le pays de nos ancêtres...

Lorsqu'ils ont traîné ton cadavre exangue
 vers les meutes affamées, vers les chiens,
 les fondations de l'existence ont glissé dans l'abîme,
 perdues dans une brume sanglante que nous entendons encore
 à nos oreilles bruire...

E. TCHARENTZ

HUBERT JUIN

Հիւպէր ժիւէնի գործը կը թաւալի գետի մը ներդաշնակ սահանքով: Իր փորձերը, վէպերը ու բանաստեղծութիւնները իրարու կը յաջորդեն, իրարմէ կը բխին ու կ'անդրադառնան իրարու վրայ, սիկերէ կազմուած կղզիներու նման, որոնք թէեւ տարբեր են մեծութեամբ եւ երեւոյթով, բայց նոյնն են բուսականութեամբ, եւ եթէ հոն պատահարները բազմատեսակ են, այսուհանդերձ շարկապուած են իրարու եւ ջուրերու էջը ցոյց պիտի տար որ նոյն ծագումն ու նմանօրինակ ինքնատպուծիւն մը կը ներկայացնէ անոնց կազմուածքը: Անոնց ուղղութիւնն ալ նոյնն է, — բոլոր ցուպիները սեւեռուն՝ դէպի մարդկային զաղափարականի մը բաց ծովը: Այլ խօսքով, Հիւպէր ժիւէնի գործը կը ներկայացնէ ներշնչման, նիւթի եւ գիտաւորութեան ահնբախ միութիւն մը:

Հիւպէր ժիւէն գիտակից է որ ամէն բանէ առաջ մարդ մըն է, բանաստեղծ մըն է — այսինքն մարդ մը, որ տէր է լեզուին եւ սիրոյ: Իրեն համար լեզուն նուիրական իր մըն է, որովհետեւ այն հոսանիւթն է որ խօսքին եւ գիրին միջոցով ատելութիւնը եւ սէրը, ճանաչումն ու սխալը, գեղեցկութիւնն ու արհաւիրքը կը շրջազայի ընդմէջ մարդոց: Լեզուն իրեն համար պիտի ըլլայ արդարութեան եւ եղբայրութեան Նեղոսը: Լեզուն պիտի ըլլայ մշտատեւ ալը, մայրերուն ժպիտը եւ հայրերուն ուժը, տղոց վազքը եւ յոյսին ընթացքը, տնանկ կոյսերուն նուիրուած արքենի շրջագգեստը, քաղցաններուն բաշխուող հունտերու լեռնադէզը: ... Ու բանաստեղծութիւնը, մընալով հանդերձ աստուածներու լեզուն, պիտի դառնայ մահկանացուներու լեզուն:

Այսպիսով կը բացատրուի ուրեմն այն բարեկամութիւնը զոր Հիւպէր ժիւէն կը տածէ հանդէպ այն բանաստեղծներուն, որոնք իրենց ժողովուրդին ձայնն են — սեւամորթ քերթողը Էմէ Սէշէր, ուսւ բանաստեղծներ Բուշկին եւ Ալեքանդր Պլոք, ուումանացի քերթողները, հայ բանաստեղծ Ն. Չարենց, զորս կը հետապնդէ ծանօթացնել Ֆրանսային, արդէն լոյս տեսած եւ հրատարակելի ուսումնասիրութեանց եւ թարգմանութեանց միջոցով: Կարծուի թերեւս որ Հիւպէր ժիւէնի քերթողական շունչը կը նոյնանայ «բարձրագոյն բանաստեղծութեան» հետ՝ — Մայաքովսիիին այնքան սիրելի: Ամենեւին: Եթէ կան բանաստեղծներ որոնց կը մօտենայ ժիւէն մշակման իր կերպով, պէտք է յիշատակել Էմէ Սեզէրը, Քլոտեն ու Սէն-ձօն Փէրսը: Հոյաշուք պարզութիւն մը, բազմերանգ կշռոյթով թաւալուած կախարդական լայնածիր արձակ մը, մաքրապուտ լեզուի մը տարօրէն հմայքը: Կեանք տալ այն էականին, զոր կը պարունակէ լեզուն ի մասին երկրի վրայ գոյ եղող էականին, այսինքն մարդոց: Հեռու՝ խուժանին ցեխարձակ հաջիւնէն, հեզնանքէն եւ անարզանքէն, պարզապէս ընդգոմփին եւ յոյսին կոկորդալիը երգը:

Հիւպէր ժիւէնի ստեղծագործութիւնը մարդուն հանդէպ հաւատքի արարք մըն է, եւ հետեւաբար ամէն բանէ առաջ՝ Բանաստեղծիւն:

Ք. Լ.

HUBERT JUIN

LES SOURIRES DE L'ARAXES

Mère, Araxe, rivière aux douces eaux qui t'en va seule et triste au long
des berges, jeune
fille qui balance tes seins et fais de tes cuisses les soleils jumeaux de mon
cœur ! Mon cœur, —
bornes à tes rives !
Mon cœur, comme une bataille qui dessine sa géante destinée dès les
brumes naissantes sur l'Araxe,
car je ne te connais point.

Oh . je t'ignore, mais j'offre, tôt lovée aux hanches longues de ta taille
faite d'ondes,
vois ! pour tes épaules : toutes les strophes de Ronsard et les lais qui furent
dons aux grandes dames du vieux temps ; —
pour tes seins de rivière : toute l'eau qui s'achemine sans regard vers nos
côteaux de la Provence (et souviens toi, souveraine oublieuse, de
ce Bernard de Ventadour qui chantait sous ses armes hérétiques) ;
pour ton baiser d'eau fraîche : l'eau pure de mon Rhône, —
Araxe !

Une barque lointaine, un rivage secret, ma mémoire qui geint sous l'aile
de mes rêves !

La mesure d'un oiseau dans le ciel d'Arménie : un poids porté sur l'aile,
des paroles,

captif,
et seul,

seul secret dans tout ce vierge et ces buissons en cendres ! Rien enfin ne
subsiste qui ne soit vérité.

Je vais, je marche, je mesure mes mots, je fais compte et décompte de ma
route. Je reviens et reparts. J'insiste. Je suis cet homme seul qui
te baise les lèvres, ma femme de regain au bord d'Araxe fleuve,

où rien ne se cultive qui ne soit l'eau très pure de mes rêves...

Va !

Je parle de mes mots en ignorant mes songes. Je pèse mon langage aux
balances du fleuve.

Le peuple par ma voix découvre ses drapeaux. Nous irons devant,
et seuls,

ainsi le gibier craintif qui fuit à perdre haleine — CAR IL N'EST DANS
LES MOTS QUE LA FORCE DU SANG !

Araxe, fertile Araxe ! inhumaine inconnue ! comme si Racine aussi avait cité
tes noms (tes titres, tes regards bleus) ...

mais tu es coutumière aux hommes de ton bord, et ton cours va son but
(avec de longues voiles

où s'inscrivent,

majeurs,

les mots de tes poètes). Et que suis-je ?

Une barque ? Non pas. A peine au poid des rives suis-je le rêve dru de
qui rêve son arbre, et rêve les racines, imagine les branches,

et cultive le fruit ...

Février 1959

*

(Անդաստանի համար գրուած)

VAHAN TEKEIAN

TA MAIN

Autrefois, la douceur
De ta main blanche et tendre,
Que tu viens de me tendre,
M'emplissait de bonheur,

En ce temps-là, mon cœur,
D'émoi, à son approche,
Vibrait comme une cloche
Qui attend le sonneur..

Par quel miracle donc
Tu me la tends du fond,
Du fond des années mortes ?

Son contact me transporte
Aux temps où sa douceur
M'emplissait de bonheur !

PRIERE DU SOIR

Seigneur, faites que ma voix,
Comme l'exquise harmonie
Des fontaines et des bois,
Et comme la symphonie

Des clarines des troupeaux
Rentrant, le soir, aux hameaux,
Se répande, charme et flotte
Et comble toutes les grottes !

Daignez, Seigneur, que mes chants,
Avec la brise et le soir,
Repassent par tous les champs,

Et mes odes caressantes,
Comme un furtif encensoir,
Embaument toutes les sentes ! ..

A V E

Salut à toutes celles qui, malgré les cendres,
 N'ont rien su de l'encens qu'un jour, pour elles, j'ai
 Brulé sur des autels en mon âme érigés ;
 Salut à toutes celles qui, sans rien comprendre

A mes pas qui fuyaient, au feu de mes prunelles,
 M'ont vu, furtivement trainer sur leur chemin
 Un amour sans éclat, silencieux et vain,
 Et l'énigme d'une âme aux effusions rebelle...

Je salue à présent toutes ces douces fées,
 Je les salue avec ces pauvres mots tremblants,
 Je les salue en la beauté de mes années,

Ei je ne veux plus rien d'elles, rien à présent,
 Car j'ai reçu tout ce qu'elles m'auraient donné,
 Car mon désert, de fleurs est déjà tout orné !

(Traduits par S. SAHAKIAN)

*

L. ARAGON

Արակոն մեծագոյն բանաստեղծներէն է սիրոյ: Գրած է ան՝ իր կնոջ անունով՝ էլզա, որ կ'անձնաւորէ իր սէրը հանդէպ իր երկրին, Ֆրանսայի, պատերազմի դժնգակ տարիներուն, թշնամիի կրուկներուն ներկայութեան:

Պատմութիւնն ու իմ սէրս նոյն անունը կը կրեն,
Ես կը գրեմ Խակաուակ փոքորիկին եւ անունց որ կարող չեմ
կարդալ իմաստը խարտեաշ պայծառութեան ցորենին...

Այս սէրը էլզայի հանդէպ, պարզ քմայք մը չէ.

Սէր իմ, խորունկ տառապանք,
կը կրեմ քեզ ես իմ մէջ, թռչունի մը պէս վիրաւոր...

Արակոնի քերթողութեան մէջ երկու շարժումներ կան միաստանուած. — դիւցազներգական շունչն ու եղերերգական երակը, — Վ. Հիւկօ եւ Մարսելին Տէպորտ Վալմօր: Ան՝ բանաստեղծն է խտանչունչ ու քերթողն է մեղմաձայն որ կը հմայէ:

Քերթուած մը իրմէ՝ այս էջին վրայ՝ առանց թարգմանութեան:

E L S A

Mon amour ne dis rien laisse tomber ces deux-mots-là dans le silence.
Comme une pierre longtemps polie entre les paumes de mes mains
Une pierre prompte et pesante une pierre
Profonde par sa chute à travers notre vie
Ce long cheminement qu'elle fait à ne rien rencontrer que l'abîme.
Cet interminable chemin sans bruit que la durée
Et de n'entendre aucune eau lointaine il naît une espèce d'effroi
Aucune surface frappée aucun rebondissement de parois.
Rien l'univers n'est plus qu'attendre et j'ai pris ta main
Nul écho cela tombe et j'ai beau tendre l'oreille
Rien pas même un soupir une pâme de son
Puis elle tombe et plus elle traverse les ténèbres.
Plus le vertige croît plus rapide est sa nuit
Rien que le poids précipité l'imperceptible
Chant perdu
La merveille échappée emportée et heurtée
Déjà peut-être Ou non Non pas encore amour
Rien que l'insupportable délai sans mesure
A l'écrasement sûr atrocement remis

Une pierre ou un cœur une chose parfaite
 Une chose achevée et vivante pourtant
 Et plus cela s'éloigne et moins c'est une pierre
 O puits inverse où la proie après l'ombre pique vers l'oiseau
 Une pierre pourtant comme toutes les pierres
 Au bout du compte qui se lasse de tout et finit par n'être qu'un tombeau
 Ecoute écoute l semble à la margelle
 Remonter non le cri le heurt ou la brisure
 Mais vague et tournoyante incertaine apeurée
 Une lueur des fonds pâle et pure
 Pareille aux apparitions dans les récits d'enfance
 Une couleur de nous-mêmes peut-être pour la dernière fois
 Et c'est comme si tout ce qui fut soudain tout ce qui peut encore être
 Venait de trouver explication parce que quelqu'un
 Qu'on n'avait pas vu entrer a relevé le rideau de la fenêtre
 Et la pierre là-bas continue à profondeur d'étoile
 Je sais maintenant pour quoi je suis né au monde
 On racontera mon histoire un jour et ses mille péripéties
 Mais tout cela n'est qu'agitation trompe-l'œil guirlandes pour un soir
 dans une maison de pauvres

Je sais maintenant pour quoi je suis né
 Et la pierre descend parmi les nébuleuses
 Où est le haut où est le bas dans ce ciel inférieur
 Tout ce que j'ai dit tout ce que j'ai fait ce que j'ai paru être
 Feuillage feuillage qui meurt et ne laisse à l'arbre que le geste nu
 de ses bras

Voilà devant moi la grande vérité de l'hiver
 Tout homme a le destin de l'étincelle Tout homme n'est
 Qu'une éphémère et que suis-je de plus que tout homme
 Mon orgueil est d'avoir aimé
 Rien d'autre
 Et la pierre s'enfonce sans fin dans la poussière des planètes
 Je ne suis qu'un peu de vin renversé mais le vin
 Témoigne de l'ivresse au petit matin blême
 Rien d'autre
 J'étais né pour ces mots que ja'i dits
 Mon amour

*

ՋՐՈՅՑ ԱՆՏՐԷ ՌՈՒՍՈՅԻ ՀԵՏ

ANDRÉ ROUSSEAU

(Գրական մեծանուն քննադատ)

Փրանսացի նշանաւոր այս քննադատին հետ իմ ծանօթութիւնս կը պարտիմ Սէն-ձօն Փերսի:

Էքս դացած էի «Անապաղ»ի հեղինակը տեսնելու, շարունակելու համար զրոյցը, զոր սկսած էինք անցեալ տարի; ամբան ճիշդ այս օրերուն: Ամբողջ օրը անցուցած էինք միասին:

Եւ ի՛նչ օր...

Հրաշալի այն օրերէն մէկը, որ ա՛յնքան հազուադէպօրէն կը տրբուի մեզի ապրիլ ալլեւս, այս խօլ վաղքին ընթացքին, որ մեր կեանքն է դարձած:

Հազուադէ՛րտ պահ: Ծունչին տակ ազնուական մեծ քերթողին, որ Սէն-ձօն փերսն է, ու լոյսին մէջ, «Իմացական կլիմայ»ին, զոր կարելի չէ գտնել ալլեւս ոչ մէկ տեղ, բացի առանձնաշնորհեալ քանի մը վայրերէ, ուր կը փչէ դեռ «մտքին շունչը», ինչպէս հո՛ս, խոհուն ու աննման այս քաղաքին՝ Էքս-ան-Փրովանսի մէջ:

Սրդ, իրիկուան, ա՛յնքան տարուած էինք մեր «զրոյց»ով, որ ուչացած էինք երաժշտահանդէսին:

Ու սկսանք վազել դրեթէ, անցք մը փնտռելով քաղաքին նեղ փողոցներուն ընդմէջէն, ուր կը խոնուէր խայտաբղէց բազմութիւն մը — բացառիկ երեւոյթ էքսի համար —, հո՛ն ժամանած աշխարհի չորս կողմերէն:

Փրանսայի մէջ առաջին ունկնդրութիւնն էր Հայտընի մէկ կորսուած երաժշտական դորժին՝ «Լուսնի աշխարհը», զոր խտալացի

խմբավար մը գտած էր պատահմամբ, դարեր յետոյ, աննչան դրա-
դարանի մը փոշիներուն մէջէն :

— Դո՞ւն ալ ուշացած ես, Ռուսո՛յ, յարեց յանկարծ հռչակաւոր
ընկերակիցս, գիմացի մայթէն դժուարութեամբ յառաջացող յաղթա-
հասակ մարդու մը, որ կապոյտ ակնոցներ կը կրէր, ու նաեւ անթա-
ցուպեր :

— Ի՞նչպէս, ծանօթ չէ՞ք իրարու, դարձաւ բանաստեղծը ինծի,
նկատելով որ հեռու կը մնայի իրենցմէ :

— Ոչ, ըսի, մօտենալով :

— Անտրէ Ռուսո՛յ... եւ, հայ գրող մը...

— Անտրէ Ռուսո՞ն, գոչեցի ես առանց սպասելու Սէն-ձօն Փեր-
սին, «Ֆիկարօ Լիթէրէր»ի գրական քննադատը : Ի՞նչ մեծ բարեբախ-
տութիւն :

— Ծանօթ չէի՞ք ուրեմն, ծիծաղեցաւ բանաստեղծը, չլիթութե-
նէս գուարճացած :

— Անունով չա՛տ ծանօթ. չէի խորհեր սակայն թէ պիտի հանդի-
պիմ ձեզի այստեղ, դարձայ քննադատին : Ներողամիտ եղէք որ այս-
պէս անակնկալի եկայ, բայց հաւատացէք որ, աւելի հաճելի բան չէր
կրնար պատահիլ : Ես ալ ձեզ կը փնտռէի :

— Զի՞ս կը փնտռէիք, ինչո՞ւ :

— Նախ շնորհաւորելու համար ձեզ, յետո՛յ...

— Ի՞նչ բանի համար :

— Զեր գրական յօդուածներուն, ձեր քաջութեան եւ մտաւորա-
կան պարկեշտութեան համար : Դեռ անցեալ օր կը խօսէինք ձեր մա-
սին, ընկերներու մէջ, Հանրի Թրուսայի նուիրած ձեր յօդուածին
չուրջ...

— Զարմանալի է, ըսաւ Ռուսոյ, կանգ առնելով ու դառնալով Սէն-
ձօն Փերսին, զարմանալի՞ որ աւելի բարեկամներ ունիմ դուրսը քան
թէ ներսը : Այս առտու նամակ մը ստացայ : Զէք կրնար երեւակայել թէ
որքա՞ն հաճոյք պատճառեց ան ինծի : Եւ գիտէ՞ք թէ ուրկէ էր ան...
Պէյրուսէն :

— Հարիւրներով ընթերցողներ ունիք, միմիայն հայրենակիցնե-
րուս մէջ, ըսի ես, Պէյրուսէն մինչեւ Պոլիս, Թէհրանէն մինչեւ Գա-
հիրէ, առանց հաշուելու Ֆրանսաբնակները : Ֆրանսական գրականու-
թիւնը քիչ մը ամէն մարդու կը պատկանի : Մենք հայերս մանաւանդ,
ուշի ուշով կը հետեւինք անոր, եւ ա՛յս, շատ երկար ատենէ ի վեր...

— Թէ՛ քալենք, թէ խօսինք, թէ լազրեց Սէն-ձօն Փերս :

Հեռու չէինք արդէն « Արքեպիսկոպոսարան»էն, ուր պիտի տըր-
ուէր երաժշտահանդէսը: Հսկայ բազմութիւն մը խոնուած էր դրան
առջեւ: Հանդէսը դեռ չէր սկսած:

— Կրնաք շարունակել ձեր ընդմիջուած խօսակցութիւնը, մտա-
ցիօրէն ժպտեցաւ Սէն-Ճօն Փերս, կռահելով անպայման զաղտնի մը-
տածումս: Ու ես նկատեցի թէ լաւագոյն առիթը ներկայացած էր զիս
հետաքրքրող ինդիրս առաջ քշելու: Ուստի դարձայ գրական քըն-
նադատին:

— Քիչ առաջ ըսի որ ուրախ էի ձեզի հանդիպելուս: Ձեր այդ հա-
րիւրաւոր օտար ընթերցողներուն համար պիտի ուզէի՞ք զրոյց մը
չնորհել ինձի:

— Ձրո՞յց, ի՞նչ նիւթի վրայ:

— Գրական քննադատութեան:

— Ի՞նչ կրնամ ըսել ձեզի, այս խառնաշփոթ վիճակիս մէջ մա-
նաւանդ:

— Տարիներէ ի վեր կը փափաքէի դէմ յանդիման գտնուիլ
Քրանսացի քննադատի մը: Ձրոյցներ ունեցած եմ բաւական անձերու
հետ, զրոյ, բանաստեղծ, երաժիշտ: Յանկէս կը պահսէր քննադա-
տը: Գրական քննադատութիւնը մեզ կը հետաքրքրէ չափէն աւելի:
էական ինդիր մըն է ան գրականութեան մը համար: Մեր վիճակին
մէջ գտնուող ժողովուրդի մը համար մանաւանդ:

— Ի՞նչ վիճակի մասին է ձեր ակնարկութիւնը:

— Գիտէք որ գաղութահայերս կը շարունակենք ստեղծագործել
մեր հայրենիքէն հեռու, սփիւռքի տարածքին, ինչպէս նաեւ ի հարկէ
հայրենիքին մէջ, որ կը գտնուի ընկերային, տնտեսական եւ քաղա-
քական տարբեր պայմաններու տակ: Ուսմբերու բաժնուած ենք,
այլազան ազդեցութիւններու ենթակայ, այնպէս որ անհասկացողու-
թիւններ եւ թիւրիմացութիւններ անխուսափելի են ուստի այդ
խումբերուն միջեւ: Արդ, անհրաժեշտ է որ լսենք անշահախնդիր,
լայնամիտ քննադատի ձեր կարծիքը, գրական զանազան հարցերու
մասին: Ճշդէլ մանաւանդ քննադատին դերը, անոր պաշտօնը ստեղծա-
գործողներու կողքին:

— Եթէ ժամանակ ունիս, կը թելադրեմ որ ընդունիս, Ռուսո՛յ,
ինձի օգնութեան հասաւ Սէն-Ճօն Փերս: Մեր հայ բարեկամը շատ
հաճելի խօսակից մըն է:

— Ձե՛մ կասկածի՛ր, պատասխանեց քննադատը կակուղցած, բա՛յց...

Սէն-ձօն Փերս շարունակեց.

— Եւ աշխատանքը, զոր կը կատարէ ան, վերջին աստիճանի շահեկան է, օգտակար: Հայ ժողովուրդը մեծ գրականութիւն մը ունի: Պէտք է ճանչնանք գայն, ինչպէս հոն ստեղծագործողները ճանչնան մեզ: Այդ հրաշալի աշխատանքն է որ կը կատարէ մեր բարեկամը: Եւ շատ գեղեցիկ ձեւով:

— Ծնորհակալ եմ, վարպե՛տ, դարձայ մեծ քերթողին, կը չափազանցէ՞ք սակայն, ես յաւակնութիւնը չունիմ...

— Ձե՛մ սիրեր բավրիմաները, ո՛չ ինձի ուղղուած եւ ոչ ալ իմ կողմէս ուրիշներուն, բայց հոս առիթը ներկայացաւ ու հարկ է որ ըսեմ: Զիս յուզեցիք ձեր կարծածէն աւելի: Լիւք-Անտրէ Մարսէլի թարգմանութիւններով մեծ յայտնութիւն մը ունեցած էի, յայտնութիւնը հրաշալի բանաստեղծութեան մը: Այսօր գլուխ գլխի մեր խօսակցութեան մէջ, աւելին ունեցայ: Ճանչցայ ժողովուրդ մը, որ մեծ է իր հոգիով, մեծ իր ողբերգական ճակատագրով: Տասնեակ տարիներով լսած է հայ անունը, պաշտօնիս բերումով: Այսօր միայն գայն ճանչցայ, ձեզ լսելով, պատմել տալով ձեր կեանքը: Կը յուսամ որ պիտի տաք զրոյցի մը մէջ մեր խօսակցութիւնը: Այժմ, ինչ կը վերաբերի Ռուսոյին, աւելցնեմ հետեւեալը.

— Սիրելի Ռուսոյ, ընդունէ մեր հայ բարեկամին ինդրանքը: Ես է որ կը ինդրեմ քեզմէ: Իրապէս գեղեցիկ էր յօդուածը, որուն մէջ ուսումնասիրած էր գործս, տպուած իրենց գրական պարբերաթերթին՝ «Անդաստան»ի մէջ: Տասը քսան էջի մէջ մեր արթուն զրուցադիրը տուած է ամբողջ գործս, ինչ որ ունի ան յատկանշական: Երջանիկ զգացի ինքզինքս որ օտար մը այնքան լաւ հասկցած էր դիս:

— Հետզհետէ աւելի զարմանալի, գոչեց Անտրէ Ռուսոյ, անթացուպերուն վրայ. յենած: Ակնարկները պարտոցուց քերթողէն ինձի եւ շարունակեց.

— Այս հրաշալի քաղաքը, իր ազբլւրներով, իր արեւով, իր երաժշտութեամբ, ու ասա, ամէնէն հրաշալին, Սէն-ձօն Փերսը այսպէս յուղուած: Դո՛ւն ես ան, սիրելի քերթող, դո՛ւն, որ ամբողջ կեանքիդ մէջ մերժած ես որեւէ զրոյց ուէ մարդու հետ, խուսափած ամէն ցոյցէ, դո՛ւն, ո՛չ միայն ընդունած ես խօսիլ, սիրտդ բանալ այս օտար մարդուն, այլ եւ հիմա ինձմէ կը ինդրես որ ընեմ նոյնը: Ա՛լ ես ո՞ւր կը մնամ: Կը խորհիմ թէ ստիպուած եմ ընդունիլ: Վաղը

չեմ կրնար, դարձաւ ինծի: Էքս չեմ մնար: Վաղը չէ միւս օր, առաւօտեան, ձեզի կը սպասեմ պանդոկիս մէջ:

— Աւելի լաւ, այսպէսով ամբողջ օր մը կ'ունենամ «զէնք»երս պատրաստելու, այսինքն հարցումներս, ինչպէս նաեւ աչք մը նետելու ձեր գործին վրայ: Բռաներորդ դարու Փրանսական զրականութեան նուիրուած ձեր հատորներուն վրայ:

— Ուստի, հանդիստ սրտով կրնանք մտնել «Լուսնի աշխարհ»էն ներս, եզրակացոց Սէն-ձօն փերս, իր գոհունակ ժպիտով:

*
**

— Առաջին հարցումս, Պ. Ռուսոյ, զրական քննադատութեան մասին է, ինչպէս զիւրաւ կրնայիք ենթադրել: Կ'ուզեմ որ սահմանէք զրական այս դժուարին սեռը: Պարզէք, հարկ եղած մանրամասնութիւններով, անոր բոլոր երեսները: Ներկայացնէք վերջապէս քննադատութեան հետ առնչութիւն ունեցող բոլոր պատմական, գեղագիտական ծանօթութիւնները: Ուստի աւելի զիւրացնելու համար մեզ հետաքրքրող այս կենսական հարցին պարզաբանումը, դնեմ խնդիրը այսպէս. — Ի՞նչ է զրական քննադատութիւնը ձեզի համար, ի՞նչպէս կ'ըմբռնէք ձեր դերը, ձեր պաշտօնը:

— Կը սպասէի այդ հարցումին: Դժուարի՛ն խնդիր, արդարեւ: Ժամեր հարկ պիտի ըլլան պատասխանելու համար միմիայն այդ հարցումին: Բայց քանի որ կը փափաքիք, աշխատինք ամփոփել մեր զիտցածները: Կարճ սահմանումով մը կրնամ ըսել թէ ճշմարտութեան փնտռումըն է ան, արուեստի գործի մը մէջ: Այս մտքին ընդլայնումը սակայն եկէք ձգենք մեր զրոյցին վերջաւորութեան:

— Իրաւունք ունիք, աւելի տրամաբանական է: Ուստի ահաւասիկ երկրորդ հարցումս: Պատմականօրէն, քննադատութիւնը կուգայ արուեստի գործերէն յետոյ, այսպէս չէ՞: Նախ կը ծնի արուեստագէտը: Անոր կը յաջորդէ քննադատը: Եւ ճի՞շդ է ըսել թէ մեծ քննադատութիւն մը կ'ենթադրէ ծաղկեալ զրականութիւն մը: Այսինքն թէ անպայման հանճարնօր պէտք է զոյութիւն ունենան, որպէսզի ծնին մեծ քննադատներ:

— Պայման չէ այդ: Ճրանսական 16րդ եւ 17րդ դարերը մեծ րատեղծազործողներ տուած են, բայց ո՛չ մէկ մեծ քննադատ, 16րդ դարը մանաւանդ:

— Հապա Պուլսոն...

— Մեծ քննադատ մը չէ ան, իմ ըմբռնումովս: Մեծ գրագէտներ

րու բարեկամն է եղած, ընդհանուր եւ պզտիկ գրական տեսակէտներ յայտնած: Ամէն պարագայի ան ո՛չ մէկ դեր ունի Ռասինի, Քորնէյլի, Մոլիէրի կամ Լաֆօնթէնի տաղանդներուն կազմութեան մէջ: Առանց Պուալոյին ալ անոնք, եւ դեռ շատ մը ուրիշներ, պիտի ըլլային ա՛յն, ինչ որ են:

— Վստա՞հ էք, Պրն. Ռուսոյ: Ներեցէք որ ձեզմէ քիչ մը տարբեր խորհիմ այս մասին: Ստեղծագործական մեծ շրջանները միշտ ալ եղած են խումբի մը գործը: Ֆրանսական Ռակեղարը, իտալականը, անգլիականը, հայկականը, եւ ամէնէն առաջ յունականը հանճարներու գործեր չեն եղած, այլ խումբերու, որոնց անդամները զիրար լրացուցած են: Եղած է բանաստեղծը, արձակագիրը, պատմաբանը, փիլիսոփան, եւ անոնց կարգին, անոնց կողքին՝ քննադատը, վերլուծողը: Ի հարկէ ամէն տեղ ալ մեկուսի հանճարներ գոյութիւն ունեցած են: Բոլոր գրականութիւններուն մէջ նոյնն է, ինչպէս մեր մէջ Նարեկացին, զոր շատ բարձր կը գնահատէք, ինչպէս անցեալ օր յայտարարեցիք ինձի Սէն-ձօն ֆերսի ներկայութեան:

— Այո՛, եթէ կ'ուզէք: Բայց ուշադրութի՛ւն, պէտք չէ չափազանցել: Բոլորովին ճիշդ չէ ձեր ըսածը: Մեծ գրականութիւններու գոյութիւնը, ծաղկումը կը հետեւի աւելի բարդ ու գաղտնածածուկ ուղիներու: Բան մը սակայն շատ որոշ է: Մեծ գրականութիւն մը նախ եւ առաջ կ'ենթադրէ ծաղկեալ մշակոյթ մը: Նոյնիսկ այդ ձեր մեկուսի կարծած հանճարները սունկերու պէս չեն բուսնիր յանկարծ: Աոնենք ձեր Նարեկացին: Գիտէ՞ք թէ ի՛նչ մեծ քաղաքակրթութիւն կ'ենթադրէ անոր ծնունդը, հաւաքական ուստի եւ ցեղային ի՛նչ իւր ապրում: Կարենալ ծնունդ տալու համար Նարեկացիին, հայ ժողովուրդը դարեր որոճացած պէտք է ըլլայ այդ մտածումները, խորպէս ըմբռնած քրիստոնէութիւնը, զայն ճաշակած, մարսած: Նարեկացիի ժողովուրդը պէտք է տառապած ըլլայ անոր չափ, պայքարած անոր պէս մեղքին դէմ, յանուն հոգեկան մեծութեան, յանուն ամբողջութեան: Այդպէս է Հոմերոսը, Տանթէն, Շէյքսպիրը, Կէօթէն: Այդպէս են մեր մէջ Վիլլոնը, Ռասինը, Պոտըլէրը, Վալերին: Գիտէ՞ք Ֆրանսասիական ազգը ի՛նչ քերթողական փորձեր կատարած է, հասնելու համար Վիլլոնէն Վալերի: Մշակութային ի՛նչ փուլերէ անցած, դարէ դար, հանգրուանէ հանգրուան, ի՛նչ պարտութիւններ ու յաղթանակներ արձանագրած: Հանճարները, արուեստի բոլոր մարգերուն մէջ, իրենց ժողովուրդի մշակոյթին չափանիշներն են: Անոր արտայայտիչը: Հոմերոսով գիտենք թէ ի՞նչ էր եւ ի՞նչ կ'արժէր Յունաստանը, Տանթէնով՝ Իտալիան, անոնց ապրած շրջանին:

— Ամբողջովին համաձայն եմ ձեզի, Պրն. Ռուսոյ, բայց ե՛րս...

— Հա՛, դուք ուրիշ բան կ'ըսէիք: Քննադատութեան մասին էր մեր գրոյցը, մեր տարակարծութիւնը, գիտեմ: Օ՛, գրուցադիր բարեկամ, կը զգամ թէ դուք ինծի ըսել պիտի տաք բաներ, զորս կ'ուզէի ինծի պահել: Պարապ բան է քննադատութիւնը:

— Ի՞նչպէս... եւ դո՞ւք էք այդ յայտարարողը:

— Այո՛, ես, «Փիկարօ Լիթէրէր»ի գրական քննադատը: Թոյլ տուէք որ աւելին չըսեմ առայժմ: Ճշգեմ նաեւ հետեւեալը: Ստեղծագործութիւնը եւ քննադատութիւնը տարբեր բաներ են: Բոլորովին տարբեր հոգեկան եւ իմացական պահեր: Նոյնիսկ իրարու հակադիր վիճակներ: Մարդուն մեծագոյն արարքը ստեղծագործութիւնն է: Հողեղէն արարածը որ կը դառնայ ստեղծագործ արարիչ: Արարիչը չի վերլուծեր, չի վիճաբանիր, կը ստեղծէ: Երբ կը դադրի ստեղծագործելէ, երբ իր մէջ կը սկսի պակսել ստեղծագործական աւիչը, այն ատեն միայն կը սկսի տարակուսիլ ան, վերլուծել, քաջախել: Այո՛, քաջախել իր եւ ուրիշներուն ստեղծագործութիւնները:

— Շատ զօրաւոր չե՞՞ այդ բառը, անարդար նոյնիսկ: Քաջքո՞ւք է ձեր ըրածը, ամէն անգամ որ կը գրէք հեղինակի մը մասին:

— Հապա ի՞նչ է մեր ըրածը տարին ամբողջ: Ո՛չ մէկ քննադատ ոչինչ փոխած է: Ի՞նչ եմ ըրած ես, նոյնիսկ ամէնէն սիրած հեղինակներու մասին գրելով: Հաւատացէ՛ք, ոչ ի՛նչ:

— Զինաթափ կ'ընէք զիս, Պր. Ռուսոյ:

— Կը ցաւիմ, բայց յայտպէս է: Ո՛չ մէկ բառ կը փոխեմ ըսածներէս: Նայեցէք, արարքներն են, ապրումներն են որ հաշուի կ'առնուին եւ ո՛չ թէ ըսի-ըսաները: Յոյն ժողովուրդին ապրումներն են, յոյն հերոսներն են որ զեր մը ունին Հոմերոսի հանճարի ծաղկումին մէջ: Հայ ժողովուրդի հոգեկան ապրումներն են, անոր խոռվիքները, որոնք նիւթ ծառայած են Նարեկացիի տաղերուն: Ըսէք խնդրեմ, ոեւէ մէկը թեկադրած է Նարեկացիին կամ Հոմերոսին որ այդ ձեւով գրեն: Ո՞վ կընար ըսել այդ: Նոյնն է Պէթհովէնի մը, Միքէլ Անճելոյի մը համար: Գրած են, նկարած, երգած: Ու ոչ ոք, ոչինչ կընայ փոխել այդ նկարին, այդ գիւցազներդութեան, այդ համանուագին մէջ: Մեզի կը մնայ, գիտել, ունինգրել եւ կարդալ: Ապրիլ, ուրախանալ, տառապել, յուզուիլ, այն ապրումներով, զորս անոնցմէ իւրաքանչիւրը գրած է իր գործին մէջ:

— Այդ պարագային ի՞նչ կը մնայ ըսելիք այլեւս: Կը ցաւիմ, Պր. Ռուսոյ, որ գէշ սկսայ իմ գրոյցս, գէշ յառաջացուցի, այո՛, քանի որ

գայն առաջնորդեցի այս անելին: Յանցաւորը ես եմ: Բայց չեմ զըզ-
ջար: Ապրիկարութեանս պատճառով շատ գեղեցիկ բաներ ըսել սուրի
ձեզի: Ի՞նչ պիտի ընենք հիմա:

— Շարունակենք:

— Ի՞նչպէս, քանի որ գլխատեցինք արդէն քննադատութիւնը:

— Մեզի կը մնայ կատարել անոր դիազնուութիւնը հիմա: Քննու-
թեան գէշ «Մեթոտ» մը չէ այս, Պր. գրուցադիր: Կ'ուզէիք զիտնալ թէ
ի՞նչ էր գրական քննադատութիւնը: Երբ մեր աշխարհի մակերեսին
նկար մը, արձան մը, գիրք մը գոյութիւն ունեցան, շատ մը մարդիկ
զիտեցին կամ կարգացին: Տպաւորութիւններ կրեցին: Տպաւորու-
թիւններ կրեցին անոնք ու յետոյ կարծիքներ յայտնեցին: Քննադա-
տութիւնը ծնած էր արդէն:

— Բայց ինչ որ քննադատութիւն կը կոչենք, արուեստի գործի
մը մասին՝ դրաւոր եւ պատճառաբանուած տեսակէտ մըն է, այնպէ՞ս
չէ՞:

— Գրաւոր, պատճառաբանուած: Ո՛չ մէկը եւ ոչ միւսը: Կ'ը-
սեմ յետոյ թէ ինչու: Արդ, եթէ կ'ուզէք, քննադատները եկէք բաժ-
նենք երկու դասակարգի, անոնք, որոնք բերաւացի կը յայտնեն իրենց
կարծիքը եւ անոնք որոնք կը գրեն: Առաջինները ջախջախիչ մեծա-
մասնութիւն են, համաձայն էք ինծի չէ՞:

— Այո՛, ի հարկէ. իւրաքանչիւր ընթերցող, սկզբունքով քննա-
դատ մըն է, երբ կ'ըսէ — «այս իմ կարգացած գիրքս լաւ է կամ
գէշ»: Բայց տարբեր է մեր ունեցած կարծիքը քննադատին մասին:
Այս վերջինը որովհետեւ կ'ըսէ նաեւ թէ ինչո՛ւ լաւ է կամ գէշ
այդ գիրքը:

— Ո՛չ, ա՛յդ չէի ուզեր ըսել: Հոս կ'ուզէի մատնանշել այն մարդ-
կային թերութիւնը, ախտը եթէ կ'ուզէք որ ա՛յնքան վնասակար է եւ
աւերներ կը գործէ: Բացատրեմ: Այդ ձեր ընթերցողը կարծիք մը կը
յայտնէ իր կարգացած գիրքին մասին, բերանացի: Իր բարեկամնե-
րուն, իր շրջապատին: Անոնք որոնք կը լսեն անոր կարծիքը, իրենց
կարգին գաղափար մը կը կազմեն այդ նոր գիրքին մասին, զոր չեն
կարգացած: Շատ թերի եւ շատ աղօտ գաղափար մը: Բայց կը սկը-
սին կարծիք յայտնել ու կը կազմուի ձիւնաղնդաւոր: Հասկցա՞ք հի-
մա թէ ուր կ'ուզէի հասնիլ: Մարդիկ, որոնք մեծամիտ են եւ ծոյլ...

— Այո՛, բայց մենք նկատի չունինք զանոնք. մարդկային հիւան-
դութիւն մըն է այդ, որ գոյութիւն ունի ամէն մարդի մէջ:

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս կ'ուզէք որ նկատի չառնենք: Բայց գիտէ՞ք

արդեօք որ քննադատական գործերու մեծամասնութիւնը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ ուրիշներու կարծիքները, մէկէն միւսին փոխանցուած, առանց անձնական դատողութեան: Բոլոր անոնք որոնք զբաղանութեան պատմութիւններ գրած են, մեծ մեծ անուններ, կարգացած են այն բոլոր զիրքերը, որոնց մասին տիրական կարծիքներ կը յայտնեն: Յաճախ ո՛չ: Անունի մը շուրջ, գիրքի մը շուրջ ընդհանուր կարծիք մը կազմուած է եւ եկողը զայն կ'առնէ ու կը քշէ:

Ու ահա՛ կը հասնիմ երկրորդ դասաւորումիս: Գրական քննադատութիւնը պէտք է բաժնել ուրիշ երկու դասակարգերու: Առաջինը պիտի կոչեմ փրոֆէսէօրներու քննադատութիւն, երկրորդը՝ արուեստագէտներու:

Յրանսական գրական քննադատութիւնը առաւելագէս փրոֆէսէօրներու քննադատութիւն մը եղած է: Անուն ունեցող բոլոր քննադատները մեծամասնութեամբ ուսուցիչներ եղած են եւ իրենց դասախօսակցութիւնները ամփոփած հաստափոր հատորներու մէջ եւ իբրեւ գրական քննադատութիւն մեղի հրամցուցած: Կրնայի տասը, քսան անուններ յիշել: Անոնցմէ լաւագոյնը նոյնիսկ, Սէնթ-Պէօլը, անցած է անկէ: Արդ, բացէք այդ զիրքերը եւ անմիջապէս վերահասու պիտի ըլլաք թէ անոնք բոլորը զիրար կը կրկնեն: Գրեթէ նոյն բաները կ'ըսեն Ռասինին, Վիքթոր Հիւկոյին կամ ուրիշի մը մասին: Նոյն կազմապարտած միտքերը կը կրկնեն ու կը կրկնեն, նոյն պատառը կը ծամեն ու կը ծամեն: Արդ, այդպիսի քննադատութիւն մը ոեւէ արժէք չի ներկայացներ ինծի համար: Արժէք չունի նախ անոր համար որ անոնք միմիայն անցեալով կը զբաղին: Իրենց ժամանակին հետ չեն քալեր: Ատոր համար է որ անոնցմէ ոչ մէկը կրցած է ըմբռնել իր ժամանակակիցները, նոյնիսկ ամէնէն ակներեւ տաղանդները: Սէնթ-Պէօլը չէ կրցած ըմբռնել Պոտրլէրը: Ա՛լ մնացածը երեւակայեցէք: Չեմ ուզեր խօսիլ միւսներուն մասին:

— Իսկ մի՞նչ քննադատութիւնը, զոր կոչեցիք արուեստագէտներու քննադատութիւն . . . :

— Ամէնէն աւելի կը համապատասխանէ իմ ըմբռնումիս: Երբ արուեստագէտ մը, որ մօտ կը գլայ ինքզինքը ուրիշ արուեստագէտի մը եւ կը ջանայ բացատրել զայն: Միւրոյ արարք մըն է յաճախ այդպիսի քննադատութիւն մը: Արդ, քննադատութեան առաջին արարքը սէրն է, անկեղծ հիացումը: Արհեստով քննադատները, ինչպէս ես, կը նմանինք այն մարդոց, որոնք կ'ուզեն սիրել բոլոր կիները: Ուստի ո՛չ մէկը կը սիրեն իրապէս, խորապէս:

— Համաձայն, Պր. Ռուսոյ, բայց դժուար է դոնել միշտ այն ինչ որ կը փնտռէք: Ընդհանրապէս ստեղծագործողը վերլուծող չէ: Երկու տարբեր կարողութիւններ են:

— Գիտեմ: Բայց ինչ որ կը պահանջեմ ա՛յն է որ քննադատը ըլլայ հոգեկան եղբայրը իր ուսումնասիրած հեղինակին: Թափանցէ անոր աշխարհէն ներս, հասնի անոր հոգիին, նոյնանայ անոր հետ:

— Պրն. Ռուսոյ, կարծեմ ժամանակը եկաւ դնելու մեծ խնդիրը, ի՞նչ է գրական քննադատութիւնը ձեզի համար:

— Այո՛, իրաւունք ունիք, ժամանակն է եւ ձիշդ տեղը: Ուստի, քննադատութիւնը ճշմարտութեան արնտուտուքն է արուեստի գործի մը մէջ, ինչպէս յայտարարեցի մեր զրոյցին սկիզբը: Այժմ ընդլայնեմ միտքս: Քննադատութիւնը իբրեւ նպատակ ունի ճշմարտութիւնը: Ասով կը տարբերի գրական միւս սեռերէն: Մեծ ճշմարտութեան մասին չէ խօսքը: Չկա՛յ արդէն բացարձակ ճշմարտութիւն: Կան մասնակի ճշմարտութիւններ, իւրաքանչիւր արուեստագէտի յատուկ: Իւրաքանչիւր արուեստագէտ կ'ապրի միայն իրեն յատուկ աշխարհի մը մէջ: Ան տարբեր կը տեսնէ, տարբեր կը զգայ, տարբեր կը դատէ: Ի՛ր ուշադրութիւնն է այդ: Արդ, քննադատը պէտք է հասնի իր ուսումնասիրած հեղինակին այդ եզակի ճշմարտութեան, եւ ջանայ բացատրել անոր մասնալատկութիւնները, հոն գոյութիւն ունեցող մթնոլորտը, լոյսը, բնութեան, մարդոց, Աստուծոյ մասին անոր ունեցած կարծիքներն ու տեսակէտները, որոնք բոլորովին տարբեր են ուրիշներու ունեցածներէն: Աւելի պարզ օրինակով մը բացատրեմ միտքս: Կը համարձակի՞ք յայտարարել որ կը ճանչնաք մէկը, եթէ միայն կը ճանչնաք զայն իր արտաքին երեւոյթէն: Ճանչցա՞ծ կ'ըլլաք զայն երբ նկարագրէք անոր դէմքը, շարժուձեւերը, խօսելու եղանակը, ձայնին շէշտը, հագուելու կերպը: Ո՛չ, այնպէս չէ՞: Որպէսզի իրապէս կարենաք ըսել թէ կը ճանչնաք ձեր դիմաց կեցողը, հարկ է որ թափանցէք անոր հոգիին, ծանօթանաք անոր մտածումներուն, ուսումնասիրէք անոր հակադրեցութիւնները, զայն դատէք իր արարքներով: Վերջապէս, ա՛յնքան մտերմանաք, ա՛յնքան մօտենաք անոր, որ կարողանաք ըմբռնել իւրաքանչիւր շարժումի տակ պահուած մղիչ գաղտնի մտածումը:

Արուեստի գործին համար նոյն բանն է: Հասնիլ արուեստագէտին հոգիին, անոր ստեղծագործութեան ծնունդ տուող գաղտնի աղբիւրներուն:

— Հազուադիւրս են սակայն այդպիսի հանդիպումներ: Դուք որ

տարրիներէ ի վեր կը գրախօսէք քանի՞ անգամ պատահած է որ...

— Բայց պատահած ալ է որ հանդիպիմ...

— Միջանկեալ հարցում մը, Պր. Ռուսոյ, եթէ գտնուէք երեք գիրքերու առջեւ, ի՞նչպէս կ'ընտրէք ձեր գրախօսելիքը...

— Ամէնէն սիրածս...

— Իսկ միւս երկո՞ւքը:

— Յաճախ մէկուի կը ձգեմ: Քիչ մը առաջ ըսի որ քննադատին առաջին արարքը սէրն էր: Պէտք է ըսէի, առաջինը՝ ընտրութիւնն է, երկրորդը՝ սէրը: Այդպէս չէ՞ նաեւ կեանքի բոլոր մարդերուն մէջ...

— Ի՞նչպէս կ'ընտրէք, կը կարգա՞ք երեք գիրքերն ալ:

— Երբեմն կը կարգամ երեքն ալ, երբեմն ալ կ'ապաւինիմ փորձառութեամբ ձեռք ձգած, կամ նախընտրութիւններու մաս կազմող յայտարար նշաններու, օրինակ՝ ոճը:

— Հոս կ'ուզեմ ընել ուրիշ հարցում մըն ալ, ըստ կարգի: Դուք կը տարբերիք ուրիշ քննադատէ մը ձեր տեսակէտներով, արուեստի ձեր ըմբռնումով, դուք ալ ունիք ձե՛ր ոչմարտութիւնը, ուստի հակամէտ էք, ինչպէս ամէն մարդ, դատելու ուրիշները ձեր ճշմարտութեան լոյսին տակ:

— ձիւղ այդ խնդրին կ'ակնարկէի քիչ առաջ, երբ կ'ըսէի թէ ես պարտաւոր եմ ընտրած հեղինակիւս ճշմարտութեան մասին խօսելու եւ ո՛չ թէ իմ ցուցադրելու: Քննադատութեան միւս հիմնական թերութիւնը (վարժապետներու տափաղութիւններուն հակադիր միւս ծայրայեղութիւնը) ա՛յն է որ մարդիկ երբ արուեստի դործ մը կ'ուսումնասիրեն, իրենց գիտցածները կը փոեն ընթերցողին առջեւ: Որքան մէկը այգանելի է, միւսը ա՛յնքան արհամարհելի: Քննադատը պէտք է ծառայէ քննուած հեղինակին ճշմարտութեան, ոչ թէ օգտագործէ այդ ճշմարտութիւնը ի նպաստ իր տեսակէտներուն: Եւ հո՛ս կուզանք մեր գրոյցին ամէնէն էական հարցին: Քննադատին պարտականութիւնը չէ ըսել թէ այսինչ բանը լաւ է, այնինչը գէշ: Այլ ըսելու, — «Ա՛յս վարդ մըն է, ա՛յդ եղիճ, ա՛յս մէկը խնձոր է, այդ միւսը՝ տանձ»: Ուստի, քննադատի մը մեծագոյն առաքինութիւնը մտաւորական պարկեշտութիւնն է: Խղճմտանքի պարագայ մըն է քննադատութիւնը: Քննադատը յաճախ կը նմանի այն մասնագէտին որ մատով կը զարնէ իրեն ներկայացուած անօթին եւ իր ստացած ձայնէն ձեղի կ'ըսէ անմիջապէս թէ այդ անօթը յախճապակի՞ է, փա՞յտ թէ ուրիշ մետաղ մը: Քննադատութիւնը գնահատում մը չէ, այլ ճանաչում մը: Ըսի արդէն, բոլոր արուեստները արտայայտութիւններ են,

որոնց միջոցով մարդը կ'աշխատի ձերբազատուելի զինք չարչարող ներքին զաղտնիքներէն: Քննադատը պիտի աշխատի հասնիլ այդ զաղտնիքներուն, իւրաքանչիւր ստեղծագործողի այդ ներքին խորունկ զաղտնիքին:

— Ի՞նչ միջոցներ կան, ի՞նչ գործիքներ՝ քննադատին տրամադրութեան տակ, գլուխ հանելու համար իր առաքելութիւնը: Քիչ մը առաջ ըսիք թէ մասնագէտ մըն է ան որ իր մատը կը զարնէ անօթին եւ կ'ըսէ ձեզի թէ ի՞նչէ շինուած է ան: Կը բաւէ՞ այդ, Պր. Ռուսոյ: Մատը կը բաւէ՞: Առ առաւելն ախտաճանաչում մըն է անոր ըրածը, մնացածը հապա... .

— Լաւ դործածեցիք այդ բառը: Քննադատը կը նմանի նաեւ բժիշկին, աւելի յաճախ վիրաբոյժին: Ա՛ն որ, արտաքին երեւոյթներէն անդին՝ մատը կը դնէ վէրքին վրայ:

Նկատեցէք որ ա՛յնքան ատեն որ քննադատը կամ բժիշկը կը խօսին արտաքին երեւոյթներու մասին, արտաքին ձեւերու, ենթակաները մտիկ կ'ընեն հաճոյքով, բայց երբ մէկն ու միւսը յայտարարեն թէ իրենց զիմացինը թողախտաւոր է, կամ խլիբը ունի, յանկարծ ամէն ինչ կը փոխուի: Մակերեսային ուսումնասիրութիւնները, վարժապետներու քննադատութիւնը ոչ մէկ դժգոհութիւն կը յառաջացընեն ենթականերուն մօտ: Ընդհակառակն անոնք հաճոյք կը զգան որ խօսիք իրենց մասին, բայց անմիջապէս որ հասնիք ներքին զաղտնիքին, խնդիրը կը փոխուի: Վիրաբոյժն է որ այն ատեն գործի կը սկսի: Վիրաբուժական գործողութիւն մըն է յաճախ քննադատութիւնը: Վտանգաւոր, ցաւազին: Ապերախտ պաշտօն մը, բայց յաճախ փրկարար:

— Եւ, պէ՞տք է ըսել ճշմարտութիւնը:

— Այո՛, բայց լաւ ձեւով: Ինչպէս կարելի չէ մարդիկը պարտքընել բոլորովին մերկ, կարելի չէ նոյնպէս ճշմարտութիւնները ըսել բոլորովին մերկ: Պէտք է հագուեցնել զանոնք:

— Արդ, բազմաթիւ առաքինութիւններ կը պահանջէք քննադատէն:

— Այո՛, իմացական եւ բարոյական բացառիկ կարողութիւններ: Ան պէտք է ունենայ շատ լայն զարգացում, հասկնայ քիչ մը ամէն բանէ: Մեր օրերու քննադատը մանաւանդ, չի կրնար մակերեսային ծանօթութիւններով գոհանալ: Որովհետեւ ընդարձակուած են զրականութեան սահմանները: Ան պէտք է հասկնայ աստուածարանութենէ, նկարչութենէ, երաժշտութենէ, լեզուաբանութենէ, նոյնիսկ զի-

տուժենէ : Բնական է , մանաւանդ դրականութենէ : Ինչո՞ւ այս բոլորէն վեր , պէտք է ունենայ բարոյական անվիճելի յատկութիւններ : Մաքուր հոգի , ամուր նկարագիր , անկաշառ ըլլայ ու բարեմիտ միանգամայն : Ըսի ու կը կրկնեմ , խղճմտանքի հարց է քննադատութիւնը :

— Ըսիք թէ ապերախտ պաշտօն մը ունէր յաճախ քննադատը : Կը յուսամ թէ միշտ այդպէս չէ , հաճոյքներ ալ կան անոր վերապահուած :

— Ի հարկէ , մանաւանդ հաճոյքներ : Հաճոյքը մարդոց , որոնք իրենց կեանքին ընթացքին կը հանդիպին սիրուելու արժանի հոգիներու : Կա՞յ աւելի մեծ հաճոյք քան ա՛յն զոր կը զգաք երբ կը դանէք մեծ միտք մը , մեծ հոգի մը :

— Այդ բացառիկ հաճոյքները ունեցա՞ծ էք երբեմն , եւ ի՞նչ առիթներով :

— Այո՛ , քանի մը անգամ : Երբ դտայ Մարսել Բրուստը , Շարլ Բէկլին , Ժորժ Պերնանտը , ուրիշներ . . .

— Զեր նախընտրած հեղինակներն են այդ երեքը :

— Կը սիրեմ երեքն ալ : Ուրիշներ ալ կան սակայն , իմ ժամանակակիցներու մէջ : Կապուած եմ այդ երեքին ամէնէն աւելի : Բէկլին եւ Պերնանտսին , իրբեւ բացառիկ խառնուածքով զրոզներու : Իսկ Բրուստը կը դասեմ մեր քսաներորդ դարու մեծագոյն արձակագիրը : Ան է որ «պայքեցուցած» է վէպին դասական շրջանակը : Բրուստն է հայրը արդի վէպին : Յետոյ , այդ երեք հեղինակներն ալ ունին բան մը , որուն հանդէպ շատ զգայուն եմ ես :

— Անոնց ո՞ճը . . .

— Այո՛ , լաւ հասկցաք :

— Դժուար չէր , մեր զրոյցին ընթացքին զգացուցիչ այդ : Իւրաքանչիւր քննադատ զգայուն է արուեստի մասնաւոր գեղեցկութեան մը , ձեզի համար ո՞ճն է այդ , այնպէս չէ՞ : Կ'ուզէ՞ք ընդլայնել ձեր ըմբռնումը ո՞ճին մասին : Ի՞նչ է ո՞ճը :

— Ամէն ինչ , բացառիկ կարողութիւն մը , անստղիտ գեղեցկութիւն մը :

— Ամէն ի՞նչ . . . առանց ո՞ճի մեծ զրոյ չկա՞յ ուրեմն . . .

— Այո՛ , եթէ կ'ուզէք : Պարզեմ սակայն միտքս : Իր ամբողջական իմաստին մէջ ըմբռնուած չէ Պիլֆոնի խօսքը՝ «Ոճը մարդն իսկ է» : Շատեր կը կարծեն թէ մարդը ինք կը կերտէ իր ո՞ճը : Սխա՛լ : Ոճին հրաշքը ա՛յն է որ , մարդուն քնուրբիւնն իսկ է ան : Մասնակի գեղեցկութիւն մը չէ ո՞ճը , կամքի ուժով ստացուած արժէք մը չէ , ո՛չ ալ կաղապար մը , որուն մէջ կարելի է թափել տաղանդը եւ այս վերջի-

նին նոր ձեւ տալ : Այս չէ ոճը : Ինքնածին է ան : Ներքին կարգ ու սարք մըն է, որ եզակի եւ անձնայատուկ ձեւ կուտայ ամէն զաղափարի, անոր ծնած վայրկեանին իսկ : Ուստի, մարդը ամբողջապէս խտացած է իր ոճին մէջ : Եւ իր ոճով է որ արուեստագէտը հասարակաց գեանէն կը սուրայ դէպի երկինք, նետի մը պէս : Քիչ առաջ կ'ըսէի թէ արտաքին նշաններ կան, որոնցմով անմիջապէս ընտրութիւն կ'ընէի զանազան գիրքերու միջեւ : Ոճն է այդ : Քանի մը էջեր կը բաւեն գտնելու համար այդ հրաշալիքը : Ծօշափելի օրինակ մը տամ : Երբ տաճար մը կը կանգնեն մարդիկ, ի՞նչ կ'ընեն : Կան որ կը հիւսեն պատերը, ուրիշներ պատուհաններ կը բանան ու կամար կը կապեն : Աւելի ուրիշներ սիւները կը կանգնեն, զմբէթը : Բայց այդ տաճարին արժէքը զայն յղացող արուեստագէտին ներշնչութիւն ծնած եւ իրագործուած կոթողն է : Ան կը զանազանուի ուրիշներէ ի՞նչ բանով : Իր ոճով : Այդպէս է ամէն տեղ : Արուեստագէտին եւ միջակին ամբողջ տարբերութիւնը ա՛յդ է, ոճը :

— Կարծեմ բաւական ընդարձակ շրջանն ըրինք գրական քննադատութեան : Հարցում մըն ալ եւ վերջացնենք : Ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէ արդի Փրանսական գրականութիւնը, Պր․ Ռուսոյ : Մասնաւորելով վէպին մասին, չէ՞ք կարծեր թէ ան հիմնովին փոխուած է :

— Ի՞նչ փոփոխութիւններ նկատած էք դուք :

— Փոխուած է վէպին քեֆիքը, ինչ որ շատ հասկնալի է եւ ընտանական, բայց կը խորհիմ թէ փոխուած է նաեւ իր հիմնական յառաջադրութիւններուն մէջ : Քիչ առաջ խօսեցաք Բրուստին մասին եւ ըսիք թէ ան պայթեցուցած էր շրջանակը : Կը խորհիմ թէ ա՛լ չկայ ո՛չ շրջանակ եւ ո՛չ ալ խորք : Չէ՞ք նկատած, Պր․ Ռուսոյ, լիք պզտիկցած, թեթեւցած է վէպը : Ո՛ւր են Պալլաքի, Յլոպէրի, Բրուստի վէպերը, յիշելու համար միայն Փրանսացիները : Վէպը կեանքի մը ամբողջական պատկերն էր անոնց մօտ : Երբ կը կարդաք զանոնք, գրեթէ ամէն բան գիտէք հերոսին կամ հերոսուհիին մասին, որոնց նուիրուած են անոնք : Արդի վիպագիրները կեանքի աննշան շերտեր կուտան յաճախ, փոխանակ ամբողջական նկարագիրներու : Ինչպէս բանաստեղծութեան մէջ, նկարչութեան, վէպի մէջ ալ կը գոհանան ուրուագծերով : Սխա՞լ է արդեօք տպաւորութիւնս : Ի՞նչ են վերջի վերջոյ Պրանսուաղ Սականի մը փոքրիկ, ծաւալով եւ կեանքով թեթեւ հպանցիկ նկարագրութիւնները : Նոյնիսկ ուրիշ ժամանակակիցներու վէպերը, աւելի տաղանդաւորներու, նոյն հպանցիկ, արագ, անաւարտ տպաւորութիւնը կը ձգեն : Անոնք չեն գոհացներ մեր հե-

տաքըբուծիւնը: Երբ կը վերջացնենք անոնց ընթերցումը, անօթի ենք դեռ, ծարաւ: Գրեթէ բան չենք գիտեր գործող անձերուն մասին, անոնց կեանքի մէկ շրջանն է առնուած, անոնց կեանքին մէկ շերտը: Կը թուի թէ արդի վէպը մասնաւոր պարագայ մըն է:

— Ընդհանուր ձեւով ճիշդ է ձեր նկատողութիւնը: Պէտք է ըսել թէ քաներորդ դարը մեր գրականութեան մեծագոյններէն է: Գրական բոլոր մարզերուն մէջ տուած է իրական, անկորնչելի արժէքներ: Իր սկզբնական շրջանին սակայն, Բրուստ, Վալէրի, Ժիտ, Բէկի, Քլոտէլ, Մարթէն Տիւ-Կար, Ժիւլ Ռոմէն, յիշելու համար միայն քանի մը անուններ: Կան դեռ ուրիշներ, նոյնքան արժէքաւոր: Ասոնց մէջ երկարաչունչ դործեր չեն պակասիր: Այս իրապէս չլացուցիչ համատեղութեան յաջորդող կայ միջին սերունդ մը եւ կան նաեւ բոլորովին նորեր: Չմտոնանք որ մեր դարուն հազիւ կէսն ենք ըրած: Այս վերջիններէն շատերը դեռ ի լինելութեան են: Ընդհանուր ձեւով ճիշդ է ձեր տպաւորութիւնը: Մեր ժամանակին ոգին է ան: Արագ եւ հապճեպ: Զիս չի վախցներ սակայն: Ու վերջ ի վերջոյ չէ՞ք խորհիւր թէ ձանձրացուցիչ են այդ երկարապատում գրութիւնները, որոնք վէպ կը կոչուին: Ամէնէն յաջողներուն մէջ քանի՞ էջեր կան, որոնք բացառիկ բան մը կը բերեն մեզի: Ա՛լ սիրտ չունինք, համբերութիւն ու ժամանակ չունինք պատմութիւններ լսելու, հրթիռներու դարուն մէջ կ'ապրինք, չմոռնանք...:

— Այդ բոլորը ճիշդ է, Պրն. Ռուսոյ, ու կը հասկնամ մանաւանդ ձեր վիճակը: Ամէն շաբաթ, տարին տասներեկու ամիս վէպ կարդալ, իրապէս մեծ քաջութիւն կ'ենթադրէ ու ձանձրացուցիչ է: Մանաւանդ որ հարիւրաւորներու մէջէն թերեւս հազիւ քանի մը հատը իրական հաճոյքներ կ'ընծայեն ձեզի:

— Այո՛, այո՛, մարդիկ շատախօս են, ու դարերէ ի վեր կարծէք սպառած են իրենց դրամադուլիսը: Նոր բան պէտք է ըսել, հետախուզել նոր հորիզոններ: Ի՞նչ է վերջ ի վերջոյ արուեստը, նոր խօսք մը, նոր մտածում մը, նոր ակնարկ մը աշխարհին եւ մարդոց ուղղուած: Քերթուած մը չի՞ բաւեր ատոր համար:

— Դո՞ւք էք այդ յայտարարողը, Պր. Ռուսոյ...

— Ինչո՞ւ կը դարմանաք, քառասուն տարի դրախօսական գրելով վէպերու մասին, կը խորհիք թէ անհաղո՞րդ եմ...

— Ո՛չ, ներեցէք, այդ ըսել չուղեցի: Բայց ընդունեցէք որ տարօրինակ է եզրակացութիւնը զրոյցի մը՝ որ նուիրուած էր գրական քննադատութեան:

— Ամէնէն գեղեցիկ եզրակացութիւնն է: Կատարեալ քերթուած մը էր մէջ կը խտացնէ բոլոր արուեստները, մտածում, նկար, երաժշտութիւն, յուզում: Մարդկային հոգիին ամենախորունկ արտայայտութիւնը՝ բանաստեղծութիւնն է: Անոր առաջին եւ վերջին խօսքը՝ երկրի վրայ ու արարչին դիմաց:

— Ի սկզբանէ էր Բանն...

— Այո՛, եւ ի վերջոյ է այդ նոյն Բանն, ա՛յն Շունը, որ կը միացնէ արարեալը Արարչին...

— Մարդը՝ Տիեզերքին...

— Այո՛, եթէ կ'ուզէք, նոյն բանն է:

Կ. Փ.

ԵՐԱԺՅՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԻՐԻԵԻ ՀՈԳԵՐԱՆԱԿԱՆ ՈՅԺ ԵՒ ԴԱՐՄԱՆ

Ի արդիութիւնը երկու գլխաւոր մասերու կարելի է բաժնել, համաձայն արտաքին — բնական եւ ընկերային — աշխարհին հանդէպ անոնց բռնած դիրքին :

Մէկ մասը կ'ընդունի կեանքը ինչպէս որ է, կը յարմարի անոր, կը համակերպի իրականութեան, որուն կապուած կը մնայ մարմնով եւ հոգիով ու կը ջանայ քաղել անկէ առաւելագոյն օգուտն ու հաճոյքը : Գործնական, իրապաշտ մասն է այս, զոր Քրէշմէր կը դասէ պարբերաբար ուրախութեան եւ տրտմութեան մէջ տարբերողներուն, այսինքն շրջամէտ խոնոտածք (cyclothyme, cycloide) ունեցողներու մեծ խմբակին մէջ :

Միւս մասը չի կրնար դիւրաւ յարմարիլ իրականութեան, համակերպիլ կեանքին, որուն հետ իր հոգին միշտ պայքարի մէջ է : Եւ եթէ չկարենայ փոխել զայն իր ձգտումներուն համաձայն, կը ջանայ քիչ-չատ հեռանալ արտաքին աշխարհէն եւ ապաստանիլ ներաշխարհի մը մէջ ուր պատրանքը ամէն զոհացում կը խոստանայ անոր : Այս խումբին կը պատկանին անոնք որոնք արթուն քնացողներ կամ Քրէշմէրի բռնով հերձամէտներ (schizothyme) են :

Այսպիսիներու հոգին միշտ կը հակամիտի խուսափելու իրականութենէն, խզելու կապերը անոր հետ, թափառելու համար իր ձրգտումներուն եւ տենչերուն համապատասխանող աշխարհի մը մէջ : Շրջապատին հետ խզելու այս հակամիտութիւնը կրնայ ըլլալ պատահական կամ պարբերական, մասնակի կամ ամբողջական, ժամա-

նակաւոր կամ տեւական, յանդելով խելագարութեան այն ձեւին որ մտափոխութիւն (schisophrénie) կը կոչուի:

Մարդկութեան այս երկրորդ մասին իրականութեան յարմարելու առաւել կամ նուազ անկարողութենէն եւ անկէ հեռանալու կամ զայն ձեւափոխելով տարբեր մակարդակի վրայ տեղափոխելու հակամտութենէն կը թուին ծնած ըլլալ, երեւակայութեան օժանդակութեամբ, առասպելները, կրօնքները, անմահութեան հաւատքը, զանազան խոչալներն ու վարդապետութիւնները: Նաեւ արուեստները երբ մարդը փորձած է ձայնով, ձեւով եւ գոյնով դրսեւորել իր հոգիին բախումները իրականութեան հետ եւ թանձրացնել ու սեւեռել ժամանակին ու միջոցին մէջ այն երեւակայական աշխարհը ուր ան պիտի ուզէր ապաստանիլ: «Արուեստը՝ զգացումներու միջոցով իրականութեան տեղափոխութիւն մըն է» կ'ըսէ Փասթերնաք:

Անշուշտ միակողմանի է արուեստի էութեան այս ձեւի ըմբռնումը: Բայց ան կը բացատրէ թէ ինչու արուեստը, իբրեւ ելուզի (exutoire), յաճախ դարման մը կը դառնայ ստեղծագործողի խոտոված կամ ալեկոծ հոգիին (*) համար, թոյլ տալով որ ան արտայայտէ իր հոգեկան աշխարհը փոթորկող զգացումները, ըզձանձներն ու երազները: Ինչ որ կը խաղաղեցնէ զայն, զէթ առժամաբար, այնպէս ինչպէս կ'աղղեն շարժումը, լայլ կամ խոստովանութիւնը հոգեկան կարգ մը ձգտուած վիճակներու մէջ:

Ան կը բացատրէ նաեւ թէ ինչու արուեստը, իր հոգեբնախօսական ազդեցութեամբ կ'առննջնէ ստեղծագործելու անկարող բազմաթիւ հոգիներ, կը լծափանցէ անոնց ներաշխարհին մէջ եւ անոնց կուտայ Ֆիզիքական եւ հոգեկան վայելք մը եւ իրենց ըզձանձները ապրելուն պատրանքը:

(*) «Հոգի» բառը պէտք է ընդունիլ ոչ թէ իր բնագանցակաւն իմաստով, այլ ներկայ առումով, որ ընդհանուր որակումն է զգածակաւն (affectif) տրամադրութիւններու եւ իմացական կարողութիւններու ամբողջութեան: Զգածակաւն երեւոյթներ են հանոյքը, ուրախութիւնը, տխրութիւնը, վիշտը, վախը, բարկութիւնը, սէրը, ատելութիւնը եւայլն. իմացական կարողութիւններ են հասողութիւնը, յիշողութիւնը, դատողութիւնը, երեւակայութիւնը, գաղափարներու գուգորդութիւնը:

Իմացական կարողութիւնները սերտօրէն ենթակայ են զգածակաւն տրամադրութիւններուն, որոնք իրենց կարգին պայմանաւորուած են բնախօսակաւն վիճակներով:

Արուեստին այդ ուժն ու զերը մասնաւորապէս շեշտուած են երաժշտութեան մէջ: Մինչ կերպընկալ արուեստները — նկարչու-
թիւն, արձանագործութիւն, եւայլն — կայուն են եւ գլխաւորաբար
լիմացական ու գեղագիտական վայելք մը կը պատճառեն, որուն կրնայ
յաջորդել մեղմ ու հանդարտ յուզում մը, երաժշտութիւնը իր էու-
թեամբ իսկ շարժում է եւ իր ներգոր, ուժական ազդեցութեամբ մերթ
կը ցնցէ ու կը խթանէ, մերթ կը խաղաղեցնէ մարմինն ու հոգին, եւ
կրնայ գերհաստատել, գէթ ժամանակաւորապէս, թէ՛ ստեղծագոր-
ծողին եւ թէ՛ ունկնդիրներուն հոգեբնախօսական խոռված հաւասարա-
կչութիւնը, տալով անոնց անբացատրելի երանութեան զգայութիւ-
նը: Այդ է թերեւս պատճառը որ «բոլոր արուեստները կը ձգտին
հասնելու երաժշտութեան», (Վալթէր Փաթէր):

Բանաստեղծութիւնն իսկ, եթէ զրուածքին իմաստը կամովին
անորոշ ձգուած է, արտասանութեան պահուն յաճախ երաժշտութիւն
կը դառնայ:

Ի՞նչ է երաժշտութիւնը:

Բազմաթիւ են արուած սահմանումները: Բոլորն ալ միակողմա-
նի են, որովհետեւ կը սահմանեն երաժշտութեան, այդ բարդ երե-
ւոյթին զանազան տարրերը — էութիւնը, կազմը, պաշտօնը, ազդե-
ցութիւնը, եւայլն:

Լատուս մասնագիտական սահմանում մը կուտայ. «Երաժշտու-
թիւնը ձայներու գիտութիւնն է, յարաբերաբար կշռոյթին, մեղե-
գիին եւ ներդաշնակութեան»:

Տիկին ար Մթալի կարծիքով «Երաժշտութիւնը ձայներու ճարտա-
րապետութիւնն է», չափի եւ ներդաշնակութեան օրէնքներուն ենթա-
կայ: Ռուսոյի համար, որ նկատի ունէր երաժշտութեան զգայարտա-
կան ազդեցութիւնը, «Երաժշտութիւնը ձայները ականջին հաճելի ձե-
ւով զուգարբելու (եւ ժամանակին մէջ կարգաւորելու, կ'աւելցնէ Ռո-
լան Մանուէլ) արուեստն է»: Բայց հաճելիութեան զգայութիւնը յա-
րաբերական է եւ կը տարբերի ոչ միայն մէկ անհատէն միւսը, մէկ ժո-
ղովուրդէն ուրիշ ժողովուրդ մը, այլ խոր փոփոխութիւններ կը կրէ
ժամանակի ընթացքին եւ տեղին համաձայն, ենթակայ ըլլալով լսո-
ղական գործարանին անհատական եւ հաւաքական վարժութեան:

Ուրիշներ, նկատի ունենալով երաժշտութեան էութիւնը կամ

պաշտօնը եւ շեշտելով յուզականութեան կարեւոր դերը, կը սահմանեն զայն իբրեւ «զգացումին ճշգրիտ նմանողութիւնը կամ թարգմանութիւնը» (Արիստոտէլ), «զգացումներուն արուեստը» (Հէկէլ), «ձայներով խորհելու արուեստը» (Քոմպարիէօ), «զգայնականութեան ելուզի մը» (Ժազ Իպէս), «լսելու արուեստը» (Փիէս Շէֆէր, Թան-ձրացեալ-քօնքրէթ երաժշտութեան ջատագովը) :

Կը տեսնուի թէ որքան դժուար է ամբողջական եւ գոհացուցիչ սահմանում մը գտնել երաժշտութեան, որովհետեւ «երաժշտութեան մէջ կայ բան մը որ անբացատրելի է եւ պիտի մնայ, առանց որուն երաժշտութիւնը չ'ըլլար» : Երաժշտութեան ճշգրիտ սահմանում մը տալու անկարելիութիւնը կ'արտայայտէ նաեւ Կոմիտաս վարդապետ երբ կը յայտարարէ այցելուի մը թէ . «Երաժշտութիւնը տիեզերական լեզու մըն է որ, առանց թարգմանի, ուզակի յարաբերութեան մէջ կը դնէ մարդկային հոգիները : Կը լսես, բայց չես տեսներ : Կը տեսնես, բայց չես կրնար բռնել : Կը զգաս, բայց չես կրնար հասկնալ : Ահա թէ ինչ է երաժշտութիւնը . . . » :

Ինչ որ ալ ըլլայ երաժշտութեան էութիւնը, բնական եւ տիեզերական եղելութիւն մըն է ան, ինչպէս լեզուն, որ տարբեր վայրեր, տարբեր ժամանակներու մէջ, տարբեր ձեւերու տակ — սկսած ձայնի եւ կշռոյթի պարզ գուգադրութենէն մինչեւ համանուագային եւ արդի տարհնչական (dissonant) եւ այլ ձեւերը — հոգեկան կեանքի այլազան փոթորիկումներն ու ձգտումները կ'արտայայտէ : Ան ներառ-խարհին լեզուն է, թելադրող եւ ազդու լեզու մը, որ կարող է արթընցնել Ֆրիդրիքական յուզումներ, զգացումներ, պատկերներ եւ մտածումներ, շնորհիւ իր բնախօսական եւ հոգեկան զուգահեռ ներդր-ծութեան :

Ճարտնական սիրուն աւանդութեան մը համաձայն, Ամաթերասու, արեւի աստուածը, օր մը կը պահուրտի մուլթ քարանձաւի մը մէջ : Անմիջապէս խաւարը կը տարածուի երկրին վրայ : Ուրիշ աստուած մը, մարդկութեան պաղատանքներէն յուզուելով, վեց մեծ աշեղներ կը տնկէ հողին մէջ եւ մեղմիկ կը թութոացնէ այս նորօրինակ տաւիղին թելերը : Ամաթերասու մեղեդիէն հմայուելով, քարանձաւէն դուրս կուգայ : Լոյսն ու ուրախութիւնը անմիջապէս կը համակեն աշխարհը : Այսպէս է որ աստուածներն ու մարդիկ երաժշտութիւն սորվեցան հակազդելու համար Ամաթերասուի քմայքներուն :

Այսպէս սկսեր է երաժշտութիւնը, հաւանաբար երբ մարդը առաջին անգամ զուգադրած է ձայնը եւ կշռոյթը:

Տիեզերական եւ յաւիտենական այս երկու երեւոյթներն են որ կը կազմեն երաժշտութեան հոգերնախօսական ոյժին սկզբնական, հիմնական ազդիւրը: Որովհետեւ թէ՛ ձայնը եւ թէ՛ կշռոյթը բնական ոյժեր են եւ իբրեւ այդ կը ներգործեն, նախ եւ առաջ Փիզիքսպէս, կենդանի մարմիններուն եւ մասնաւորապէս մարդկային կազմին վրայ:

Ձայնը մաս կը կազմէ այն անհամար եւ բազմատեսակ ելեկտրամագնիսական ալիքներուն որոնք կ'ողողեն մթնոլորտը որուն մէջ կ'ազդի մարդային էակը:

Երկինքը (արեւը, աստղերը եւ ամբողջ տիեզերքը), երկիրը (մետաղային հանքերը, մասնաւորաբար բաթիումը եւ իւրանիումը), ելեկտրական եւ հիւլէական այլաչափ գործիքներ, կարգ մը մարմիններու մէջ արուեստականօրէն յառաջ բերուած թրթռումներ, նոյնիսկ կենդանական մարմիններու գործարաններուն պաշտօնավարութիւնը ծնունդ կուտան այդ ելեկտրամագնիսական ալիքներուն: Անոնք թրթռումներէ կազմուած են եւ մթնոլորտին մէջ ամէն կողմ կը տարածուին այնպէս ինչպէս քարի մը անկումին հետե տեղով կազմուած ալիքները ջուրին մակերեսին վրայ:

Ալիքներու երկայնութիւնը եւ զանոնք կազմող թրթռումներու արագութիւնն են որ կը յատկանշեն ու կը զանազանեն ելեկտրականութիւնը, լոյսը, գոյները, ջերմութիւնը, ձայնը եւայլն, եւ անոնց ազդեցութիւնը մարմիններուն վրայ:

Ելեկտրական եւ լուսեղէն այլաչափ ալիքներուն կենսանպաստ կամ վնասարար ազդեցութիւնները երկար ատենէ ի վեր հաստատուած, ճշգրտած եւ չափուած են:

Ձայնական ալիքները, որոնց ուսումնասիրութիւնը բազդատարար նոր է, իրենց երկայնութեամբ ելեկտրահերցեան ալիքներուն — զորս ձայնասփիւռ գործիքները կը ստանան — եւ լուսեղէն ալիքներուն միջեւ դասուած են: Առաջիններէն աւելի կարճ եւ վերջիններէն աւելի երկայն են: Որքան երկայն ըլլան ձայնալիքները եւ քիչ՝ անոնց թրթռումները, մէկ երկվայրկենի մէջ, այնքան թաւ կ'ըլլան ձայները: Ընդհակառակը, որքան կարճ ըլլան ալիքները եւ յաճախակի ու արագ՝ թրթռումները, այնքան սուր կ'ըլլան յառաջ եկած ձայները:

Բայց մարդկային լսողութիւնը սահմանափակ է, այսինքն բոլոր

ձայնալիքները լսելի չեն : Լսողութեան տարածութիւնը տասնըմէկ ութնեակ է : Լսելի ամէնէն թաւ ձայնէն վար կան ենթաձայները (infra - sons) որոնց ծնունդ կուտան մեքենաներ, ինքնաշարժ կառքեր, օդանաւեր, հեռաւոր պայթիւններ, աստղեր, նոյնիսկ մարդկային եւ այլ կենդանական մարմիններ : Ենթաձայները, որոնք կը համապատասխանեն լուսեղէն ալիքներու ենթակարմիրներուն, մթնոլորտը ողողող ուրիշ ալիքներու խառնուելով կրնան փոխել ելեկտրամագնիսական միջավայրը որուն մէջ սուղուած է մարդը, եւ այդ միջոցով ազդել անոր ներքին գործունէութեան վրայ : Այդ ազդեցութիւնը, որ անզգալի է եւ որուն ենթարկուած է մասնաւորաբար մեծ քաղաքներու բնակչութիւնը, որոշ սահմանէ մը անզին վնասակար կը դառնայ :

Լսելի ամէնէն սուր ձայնէն վեր կան անդրաձայները (ultra son), որոնք 32-38000 եւ աւելի թրթռում ունին եւ անլսելի են, բացի կարգ մը միջատներու, որոնք «կը լսեն», կամ կը հաղորդակցին այդ ձայներով : Անդրաձայները, որոնք կը համապատասխանեն լուսեղէն ալիքներէն անտեսանելի անդամնիշակազոյներուն, ներզօր ազդեցութիւն կը գործեն կենսական բջիջերուն, նոյնիսկ մանրէներուն ելեկտրաֆիզիքական եւ ելեկտրաքիմիական վիճակին վրայ : Այն աստիճան որ կրնան պայթեցնել եւ փճացնել զանոնք : Իսկ որոշ սահմաններու մէջ ցաւաբոյժ յատկութիւն ունին եւ քանի մը տարիէ ի վեր այդ նպատակով կը կիրարկուին բժշկութեան մէջ :

Այս տուեալները ակներեւ կը դարձնեն նաեւ լսելի ձայնալիքներու ներգործութիւնը մարմնին վրայ : Ինչպէս արտաքին (մեքենական, ֆիզիքական, քիմիական) որեւէ զրգիւ որ կ'ազդէ այս ու այն զգայարանին վրայ, ձայնալիքները եւս բախելով լսողական գործարանին, կը թրթռացնեն անոր բարդ կազմը եւ անոր հետ կապուած ջիւղերու միջոցով կը զրգուն ուղեղին մէջ գտնուող լսողական յատուկ կեղրոնը : Բուսաջղային գրութիւնը (*), անմիջապէս հակազդելով

(*) Մարդկային մարմնին քէ արտաքին եւ քէ ներքին, բնախօսական եւ հոգեկան-իմացական գործունէութիւնը վարող ջղային դրութիւնը երկյարկանի շէնք մըն է :

Առաջին կամ ստորին յարկը կը կազմէ բուսական ջղային դրութիւնը որ յատուկ է, պարզ կամ բարդ մեքենայ տակ, ապրող բոլոր էակներուն : Ան ինքնավար է եւ կը գործէ անկախ մեր կամքէն :

Երկրորդը՝ կեդրոնական կամ յարաբերական ջղային դրութիւնն

այդ զբողոքին, շարժման մէջ կը դնէ պարագային համեմատ, թէ կեդրոնական ջղային գրութիւնը եւ թէ ներքին կարգ մը գործարաններ, գեղձեր եւ արեան շրջանառութիւնը: Ինչ որ ծնունդ կուտայ, հաւանաբար ելեկտրա-քիմիական փոփոխութիւններու ազդեցութեան տակ, անմիջական զգայութեան հետ յուզում-անդրադարձի մը եւ միաժամանակ յուզում-զգացումի մը — ուրախութիւն կամ տրամուլթիւն, բարկութիւն կամ վախ, հաճոյք կամ ցաւ, եւայլն, — եւ կամ միայն հաճելի կամ անհաճոյ տրամադրութեան մը, եթէ յուզումը շատ թեթեւ է եւ զգացումը անորոշ (Ա. Տէլմաս):

Ամէն պարագայի զգացումը կամ հոգեկան խռովքը անբաժան է մարմնական-բնախօսական խռովքէն, որուն կրնան ընկերանալ արտաքին շարժումներ — պարել, վազել — եւ ծորումներ — արցունք, լորձունք — ինչպէս նաեւ իմացական երեւոյթներ — յիշատակներ,

է որ կենդանական աշխարհի եղափոխութեան ընթացքին աստիճանաբար զարգանալով բարդուած է նախորդին վրայ եւ հասած է մինչեւ ուղեղի կազմութեան: Սկզբունքով մեր կամքին ենթակայ է եւ կը վարէ արտաքին աշխարհին հետ մեր յարաբերութիւնները:

Բուսաշղային դրութիւնը կը բաղկանայ ողնածուծին եւ ենթաուղեղին հետ, երկու գլխաւոր ջիղերէ — համակրական եւ քափառայած — որոնք իրենց անվերջ նիւղաւորումներով եւ բազմաթիւ ներծոր գեղձերու եւ ջղակծիկներու օժանդակութեամբ մեր կամքէն անկախ կը վարեն բուսական-բնախօսական ամբողջ գործունէութիւնը — մարսողութիւն, շնչառութիւն, արեւաշրջութիւն, սեռային գործունէութիւն, գոտւմ եւ արտաբաւում եւայլն: Երկու ջիղերը հակասեալ գործունէութիւն ունին եւ տարբեր կերպով կը հակադրեն գրգիռներուն: Անոնք են որ պարագային եւ գերակայող ջիղին համաձայն, իրարմէն կամ սանձելով, հակամէտ կը դարձնեն, արտաքին եւ ներքին (մտապատկեր, յիշատակ, մտածում) գրգիռ-յուզումի մը ազդեցութեան տակ կարմրելու կամ գունատելու, բարկանալու կամ ընկնուելու, տափալու կամ մտելու, տափ կամ պաղ փրփրիմ, առատ կամ փիչ լորձումի ունենալու, խնդալու կամ լալու, ուրախ կամ տխուր զգացումներ դրսեւորելու կամ ներմղելու, եւայլն: Հետեւաբար անոնք են որ կը վարեն նաեւ յուզական եւ զգածական աշխարհը եւ մեծ մասամբ պայմանաւորելով մեր խառնուածքն ու տրամադրութիւնները, որոշ երանգ եւ շեշտ կուտան մեր իմացական կարողութիւններուն:

մտապատկերներ, մտածումներ — որոնք իրենց կարգին կրնան յուզական գրգռու դառնալ:

Լսելի ձայներուն շարժական, զգացական եւ իմացական այս ազդեցութիւնները անշուշտ կախում ունին զանոնք ստացող մարմիններու ընդունական կարողութենէն, ինչպէս նաեւ ձայնալիքներու երկայնութենէն եւ թրթռումներու յաճախականութենէն: Թաւ ձայները ընդհանրապէս հաճելի եւ կենսամասնաբան են: Իսկ սուր ձայները խթանող ըլլալով հանդերձ, դիւրաւ կրնան անտանելի եւ վնասակար ըլլալ, երբ երկար կը տեւեն:

Լսելի ձայնալիքներուն Ֆրիգիքական-բնախօսական գրգռածին ազդեցութեան փաստ է նաեւ գունաւոր լսողութեան (audition colorée) երեւոյթը: Լսողութեան եւ գոյներու կեդրոններուն դրացնութեան հետեւանքով, կարգ մը անձերու մօտ ձայնական գրգռու երբեմն միեւնոյն ատեն կը գրգռէ երկու կեդրոնները եւ ենթական ձայն մը լսելով յաճախ անոր թրթռումին համապատասխանող գոյնը կամ ուրիշ գոյն մը կը տեսնէ, օրինակ սօն՝ կարմիր, ռէն՝ նարնջագոյն, մին՝ դեղին, եւայլն: Այնպէս որ զաշնեակ մը (accord) գոյներու փունջ մը եւ երաժշտական կտոր մը՝ գունանկար մը կրնայ պատկերացնել: Ընդհանրապէս ձայնը որքան սուր ըլլայ, գոյնը այնքան բաց կ'ըլլայ: Երաժշտական գործիքներու ինքնահնչիւնն (timbre) իսկ կրնայ տարբեր գոյներու ծնունդ տալ, ինչպէս բարձրասրինգը՝ կանաչ, պզտիկ փողը՝ կարմիր: Ասագ կարգը (mode majeur) վառ գոյներ ողեկօչէ, իսկ կրտսեր կարգը՝ (mode mineur) անորոշ գոյներ:

Ձայնին հետ երաժշտութեան երկրորդ հիմնական տարրը կըլսողութիւնն է: Կշռոյթը ինքնին անլսելի է, իսկ ձայնը առանց կշռոյթի ազմուկ է: Երաժշտութիւնը կշռոյթ է, կ'ըսէ Պիլոթ: Կշռոյթը բնութեան եւ կեանքին հիմը կը կազմէ: Ամբողջ տիեզերքը, ինչպէս նաեւ կենսական հիմնական երեւոյթները կշռոյթի ենթարկուած են: Երկրի վրայ ցերեկն ու գիշերը, օվկիանոսներու մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնը, եղանակները, բեղմնաւորումն ու արգասաւորումը, ծլումն ու փթթումը, կեանքն ու մահը, ամէն ինչ, կենդանի թէ անկենդան, նոյնիսկ քաղաքական, անտեսական եւ ընկերային երեւոյթները, հակառակ երբեմն երեւութական անկարգութեան, կըլսողութաւոր խիստ կարգապահութեան ենթարկուած են:

Բարձր դասի կենդանիներուն եւ մարդուն քով, բուսաջրային գրութեան ենթարկուած գործարանները միայն — թոք, սիրտ, երիկամունք, մարսողական գործարան, արտաճար եւ ներձոր գեղձեր —

անկախ են մեր կամքէն եւ կը պաշտօնավարեն կշռութաւոր շարժումներով: Իրականին մէջ կշռութաւոր տարրական ձգտումներ միշտ գոյութիւն ունին մեր էութեան խորքին մէջ, բայց կը մնան ներմղուած, քողարկուած եւ սանձուած, ենթակայ ջղային դրութեան բարձրագոյն կեդրոններուն հակակշիռին: Անոնք երեսան կուգան ամէն անգամ որ այդ հակակշիռը զգալիօրէն կը նուազի, անբաւական կը դառնայ կամ կ'անդամալուծուի: Իսկ այդ կը պատահի յաճախ երբ յոգնութիւնը, հիւանդութիւնը եւ այլ պարագաներ Փիզիքական ջլատում յառաջ կը բերեն: Եւ կամ երբ արտաքին թէ ներքին զրգիւններ կը յուզեն ու կ'արթնցնեն բնազդներ, բնամղումներ (impulsion), շեշտուած ձգտումներ եւ զգացումներ, մանաւանդ երբ այդ զրգիւնները կշռութաւոր են: Նոյնիսկ նախապէս անկանոն, անկշռոյթ շարժումներ, երբ հետզհետէ ինքնավար (autonome) եւ սովորական կը դառնան, աստիճանաբար կը ձգտին կաշռոյթի ենթարկուելու:

Այդ է անշուշտ պատճառը որ կենդանական աշխարհը այնքան զգայուն է կշռոյթին, մանաւանդ երբ ան կ'ընկերանայ զրգիւնի մը — լոյսին, ելեկտականութեան եւ մանաւանդ ձայնին —, որովհետեւ զգալիօրէն կը շեշտէ այդ զրգիւնին Փիզիքական եւ բնախօսական ազդեցութիւնը եւ յաճախ ներքին պահանջ մը կը ստեղծէ այդ զրգիւնին կշռոյթին ենթարկուելու, անոր պատշաճեցնելու մեր անդիտակից, ենթադիտակից կամ գիտակից կշռոյթները: Զայնի եւ կշռոյթի պարզ գույազրութիւնը — թմբկահարութիւնը, ժամացոյցի թիք-թաքը, եւայլն — պարագային համեմատ կը խթանէ յուզականութիւնն ու շարժողութիւնը, կը զրգոյն բնազդներ եւ բնամղումներ որոնք կը սանձեն բնականութիւնը, կ'աւելցնէ զգածական ձգտոյժը (tonus), կը բարձրացնէ հոգեկան արամագրութիւնը, կը ներշնչէ խանդ, ուրախութիւն, ապրելու տենչ եւ կը մղէ դէպի շարժում (վազել, պարել) եւ դորձ: Եւ կամ կը դիւթէ լսողական գործարանը, կը ջլատէ Փիզիքական եւ հոգեկան ձգտոյժը, կը նուազեցնէ եւ երբեմն կ'անդամալուծէ մտային գործունէութիւնը, հետեւաբար կ'ազդէ իրրեւ խաղաղարար, ընդարմացնող ու նոյնիսկ քնածող գործօն, մանաւանդ երբ այդ ձեւ երաշտական զրգիւնը երկար ատեն եւ միօրինակ կը կրկնուի: Հոգեբանական դպրոցի ուսուցիչ Տոբթ. Մանիէնի կարծիքով «լսողական գործարանի մեղմ, կշռութաւոր եւ երկարատեւ զրգուումներն են որ լուսագոյն կերպով կ'ազդեն յառաջ բերելու համար լսողական յափշտակում մը որ կ'ընայ յանդիլ քնէածական վիճակի մը»:

Այսպէս է որ ժամացոյցի մը կամ երգաչափի (metronome) մը կա

նոնաւոր զարնուածքը օրօրի մը քնաբեր ազդեցութիւնը կը գործէ : Եկեղեցական միօրինակ կշռոյթով երգեցողութիւնները, սաղմոսեր-գութիւնները յառաջ կը բերեն հաւաքական խաղաղ բայց խոր յուզում մը, հմայական վիճակ մը զոր բոլոր կրօնքները օգտագործած են առինքնելու համար հաւատացեալները :

Ընդհակառակը թմբկահարութիւնը ընդհանրապէս խթանող է : Վայրենի ցեղերուն մէջ միօրինակ թամ-թամը որ կ'ընկերանայ պատերազմական, սեռային, նորընծայական, բուժական եւ այլ արարողութիւններուն, ծայրաստիճան կը զրգռէ եւ տեսակ մը խելագարութեան կը հասցնէ ենթակաները :

Կը թուի թէ մտային զարգացման ստորին աստիճաններուն վրայ գտնուողները — նախնական ցեղերը, երախաները, մանկամիտ անձե-րը եւ յիմարները, որոնց մօտ բնազդներն ու բնամղումները տիրա-կան են, նաեւ անոնք որոնք կարգ մը պայմաններու բերումով ժամա-նակաւորապէս բնազդային եւ բնամղային վիճակի մէջ կը գտնուին, յատկապէս զգայուն են կշռոյթին :

Այս տեսակէտէն ժազը, ծնունդ սեւամորթային երաժշտութեան, իսկապէս նախնական նուազ մըն է, «որուն էական յատկանիշը կշռոյթն է, իսկ մեղեդին երկրորդական կարեւորութիւն ունի : Կըշ-ռոյթին այլազանութիւնն ու կրկնութիւնն է որ կը ցնցէ ամբողջ մարմինը եւ շարժման մէջ կը դնէ զայն» : (Ճէք Հիլթըն) : Այդ ցըն-ցումն ու ջղազրգուութիւնը երբեմն այն աստիճան զօրաւոր կ'ըլլան որ ունկնդիր մոլի պատանիները եւ երիտասարդները — «Փան»երը — մոլեգնութեան կը հասցնէ եւ կը մղէ զանոնք կռուելու, կոտրելու եւ քանդելու :

Երաժշտութեան բնախօսական ազդեցութիւնը նախ եւ առաջ ար-դիւնքն է ուրեմն անոր հիմը կազմող բնական երկու ուժերուն՝ ձայ-նին եւ կշռոյթին : Տրեզերական եւ յաւիտենական այս երկու տար-րերը զուգադրելով է որ մարդը նախնական հիմը դրած է երաժշտու-թեան, որմէ զրկուած է անշունչ բնութիւնը : Իսկ շնչաւոր էակներէն միայն թուշուները տարրական ձեւեր լսելի կ'ընեն : Ոմանց կարծիքով երաժշտութիւնը գոյութիւն ունեցած է խօսքէն առաջ : Մանուկը բա-ռեր սորվելէ եւ թօթովելէ առաջ իր տխուր կամ զուարթ գգացումնե-րը կ'արտայայտէ շարժումներով եւ ձայնի պարզ եղանակումներով, այսինքն տարրական երաժշտութեամբ, որուն վրայ մարդը, իր հո-գեբանական զարգացման հետ զուգընթաց աւելցուցած է մեղեդին, կարգը, հնչականութիւնը եւ այլ տարրեր եւ աստիճանաբար բարձրա-

ցուցած է երաժշտութեան հոյակապ եւ զմայելի տաճարը ուր համայն մարդկութիւնը կը հաղորդուի, սկիզբէն ի վեր, մարմնով եւ հոգիով :

**

Երաժշտութեան հոգեբնախօսական ազդեցութիւնը դարերէ ի վեր ծանօթ է : Որփէոսի ականդութիւնը, օրինակ, ցոյց կուտայ թէ յոյները որ աստիճան կը հաւատային երաժշտութեան ուժին : Որփէոս, որդին Ապոլոնի եւ Կալիոպէ յաւերժահարսին, միանգամայն բանաստեղծ եւ հին դարերու մեծազոյն երաժիշտն էր : Իր դաշնակները այնքան քաղցրահնչիւն էին, որ վայրենի կենդանիներն իսկ, մոռնալով իրենց արիւնարբու բնազդները, կը վազէին ու կը հաւաքուէին անոր շուրջը :

Կենդանիներուն վրայ երաժշտութեան ազդեցութիւնը յաճախ հաստատուած է փորձերով : Փարիզի կենդանական պարտէզին մէջ նուագահանդէս մը տրուեցաւ 1798ին երկու մանուկ փիղերու ներկայութեան : Զուարթ կտորներու ազդեցութեան տակ փիղերը իրենց ուրախութիւնը յայտնեցին կշռութաւոր շարժումներով, կնճիթի շնորհալի օրօրումներով եւ տեսակ մը պար բռնելով : Տխուր եղանակներ լսելով, մեղամաղձոտ երեւոյթ մը ստացան : Իսկ կարգ մը եղանակներ անոնց բարկութիւնը զրգոյցին : Նուագահանդէսէն յետոյ փիղերը վերազտան իրենց սովորական հանգարտ վիճակը :

Նման նուագահանդէս մը տրուեցաւ 1924ին, Լոնտոնի կենդանաբանական պարտէզին մէջ, բայց այս անգամ ձայնասփիւռով : Գարձբախօսը կենդանիներու վանդակին առջեւ զետեղեցին եւ դիտեցին կենդանիներուն հակազդեցութիւնները :

Կատուններն ու շունները խոր ուշադրութիւն մը ցոյց տուին : Արջուկ մը ջղայնացաւ եւ իր ախանջին դրուած ընկալուչները մէկզի նետեց : Փիղը աչքերը զոցեց եւ սկսաւ դուլիւ օրօրել : Փոկ մը ձայնով նուագին ընկերացաւ : Վերջապէս կապիկները ուշադրութեամբ նուագին հետեւեցան եւ դէմքի աննկարագրելի շարժումներով իրենց գուարթ կամ տխուր զգացումները արտայայտեցին :

Այս փորձերէն զատ ծանօթ է օձերուն յափշտակումը նուագի ազդեցութեան տակ : Դեղձանիկները նոյնպէս հմայուած երեւոյթ մը կը ստանան երբ մանուսնոց դործիքով մը իրենց դաս կը տրուի : Նշանաւոր երաժիշտ Կրէթրի կը պատմէ թէ սարդ մը ունէր որ իր ստայնէն դաշնակին վրայ կ'իջնէր ամէն անգամ որ կը նուագէր :

Փիհուկ կոչուած սիամական կատու մը իր տիրոջ ուսերուն վրայ կը ցատկէր եւ խելօքիկ մտիկ կ'ընէր երբ ան Շօփէնի Փրէլիւտ մը կամ Նօֆթիւրն մը կը նուագէր: Իսկ անմիջապէս փախուստ կուտար երբ Տըպիւսիէն կտոր մը կը նուագէր...: Ես իսկ պարտկական կոչուած կատու մը ունէի որ կը սկսէր աղիողորմ ձայնով մլաւել ամէն անգամ որ սուր եւ երկար սուլումներ կ'արձակէի: Իսկ Փրոֆ. Լէոն Պիւնէ, որ բազմաթիւ կենդանիներու սովորութիւնները ուսումնասիրած է, կը հաւաստէ թէ շատ սուր Ար ձայնանիչը կատուներուն սեռային զգացումը կը զբոսէ եւ մլաւել կուտայ:

Ոչ միայն կենդանիները, այլ բոյսերը եւս կը թուին երաժշտութենէն ազդուիլ: Արջտակները եւ մեխակները շատ զգայուն են եղեր: Մեխակներու պարտէզի մը մէջ երեք ժամ շարունակ ժազի եղանակներ նուագելով տեսնուած է որ իրենց զլուխը հակառակ կողմը դարձուցած են: Ասիկէ հետեւցուցած են թէ կարգ մը ծաղիկներ երաժշտութիւն չեն սիրեր...: Ստոյգ է սակայն որ բոյսերը եւս զգայուն են ձայնական թրթռումներուն:

Մարդոց վրայ երաժշտութեան ազդեցութիւնը այլազան է:

Նախ՝ ձայնական տպաւորութիւնը նոյնը չէ բոլորին համար եւ կը տարբերի, անկախաբար երաժշտասէրին յուզական խառնուածքէն եւ ղեղաղիտական ճաշակէն, անոր լսողական զգայարանի կազմէն եւ կրթութենէն: Անհատական տարբերութենէն զատ կայ հաւաքական տարբերութիւն մը: Հարաւային ժողովուրդները աւելի զգայուն կը թուին ըլլալ սուր ձայներուն քան հիւսիսայինները: Նաեւ իւրաքանչիւր ժողովուրդի յատուկ ձայնականութիւն (tonalité) մը կայ: Եւրոպական երաժշտական դործիքներուն մեծամասնութեան ձայնականութիւնը քաղցր է մեր լսողութեան: Իսկ չինական եւ ճարոնական նուագի թթու եւ չափազանց սուր ձայները ճնշիչ եւ անհաճոյ կը թուին մեզի:

Երաժշտութեան բնախօսական ազդեցութիւնը կախում ունի նաեւ զայն կազմող տարրերուն — կշռոյթ, մեղեդի, կարգ, արագութիւն եւայլն —, գուգադրութեան այլադանութենէն, եւ անշուշտ ենթակային խառնուածքէն, այսինքն անոր յուզականութենէն (émotivité), եւ զգածականութենէն, որ արձագանգելով ձայնական զրգիտին, կը փոխակերպէ զայն մարմնական եւ հոգեկան խուովքի:

Այս տեսակէտէն իմացականութեան դերը կը թուի սահմանափակ ըլլալ: Իմացականութեամբ տկարները կամ յետամնացները յոճախ զգայուն կ'ըլլան երաժշտութեան, մանաւանդ կշռոյթին եւ հնչակա-

նութեան (sonorité) եւ իրենց վիճակին համաձայն շարժումներով եւ երգերով չափազանց ուրախութիւն կամ խոր տրամութիւն կ'արտայայտեն :

Ընդհակառակը կան բազմաթիւ խելացիներ, գլտուններ, ծանօթ գրագէտներ եւ արուեստագէտներ որոնց համար երաժշտութիւնը իմաստէ զուրկ աղմուկ մըն է : Այսպէս, կ'ըսեն թէ Վերքթոր Հիւկօ, Քիւլիէ, Մաքրէ «երաժշտական ապուշներ» էին : Էտոնն տը Կուքուռ կ'ատէր երաժշտութիւնը : Ռընան եւս ամէնէն խորշելի աղմուկը կը նկատէր զայն : Իսկ Ալֆրէտ տը Միւսէ պաշտամունք ունէր անոր համար :

Կան ուրիշներ որոնց քով երաժշտութիւնը լսողական դործարանէն անդին չանցնիր եւ զգայարանական հաճոյք մը, պարզ խտխտանք մը միայն կը պատճառէ, առանց յուզելու անոնց զգայութիւնը : Իբրեւ աղբակիսին օրինակ կը տրուին Կամպէթան, Նաբոլէոն Գ.ը, Էմիլ Զօլան եւ Նոյնիսկ Կէօթէն որ «Իֆիթէնի»-ն զրաժ առեն Մոցարթէն կը տորներ նուազել կուտար, յուսալով յուզել իր զգածական աշխարհը, բայց կը դանդաւատէր թէ բաւականին զգայուն չէր երաժշտութեան :

Երաժշտութեան յուզական ազդեցութիւնը կրողները մեծամասնութիւնը կը կազմեն : Այդ ազդեցութիւնը ներքօր է անոնց մօտ որոնք յուզական շեշտուած խառնուածք ունին : Այդպիսիներուն վրայ երաժշտութիւնը կ'ազդէ որպէս խայթուածք մը, զրզիւռ մը կամ զըզուանք մը եւ յառաջ կը բերէ նախ զուտ բնախօսական փոփոխութիւններ զորս յաճախ նկարագրած են հռչակաւոր երաժիշտներ :

«Երբ աջ ձեռքիս երեք մատերը ձախ զարկերակիս վրայ կը դնեմ եւ ներսէս տարբեր արագութեամբ (tempo) եղանակներ կ'երգեմ, կը զբէ Կրէթրի, կը զգամ որ երակիս զարկերը կ'արագանան կամ կը դանդաղին» :

Փրոֆ. Լէօփէր կը զբէ թէ իր բարեկամներէն մէկը սրտի բարախումներու ընդհատումներ կ'ունենար ամէն անգամ որ Լափարայի Հապանէրան մտիկ կ'ընէր :

Իսկ Պերլիոզ, որ բժշկութիւն ուսած էր, իր յիշատակներուն մէջ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ իր երաժշտական զգայութիւնները . «Նախ հեշտալի հաճոյք մը կը զգամ, յետոյ աստիճանաբար աճող յուզում մը եւ խռովք մը արեան շրջանառութեան մէջ : Հետզհետէ երակներս ուժգին կը զարնեն, արցունքս կը հոսի, դնդերներս կը պըրկուին, ատամներս կը դողան, ոտքերս եւ ձեռքերս կը թմրին, տեսողութիւնս եւ լսողութիւնս կ'իսով կ'անշամալուծուին, ի վերջոյ դըր-

խապտոյտ եւ գրեթէ նուազում կ'ունենամ» : Ուրիշ տեղ մը Սէնֆօնի ֆանթասթիքի հեղինակը կը գրէ . «Բարախող կուրծքիս մէջ պարապուծիւն մը կը զգամ եւ այդ պահուն ինծի կը թուի թէ սիրտս անդամադրելի ուժի մը ազդեցութեան տակ կ'ընդլայնի, կը վերանայ, կը չողիանայ, կը լուծուի : Յետոյ ամբողջ մորթս կ'այրի ու կը ցաւի, գլուխէս մինչեւ ոտքերս կը կարմրիմ, կ'ուզեմ պոռալ եւ օդնութեան կանչել» :

Այս զգայութիւնները երեւակայական չեն . այլ իսկապէս արդիւնք են երաժշտութեան ֆիզիքական ազդեցութեան, որ բուսաշխարհին դրուածիւնը շարժման մէջ դնելով, պարապային եւ երաժշտական կտորին համեմատ կը գրգռէ եւ կը խթանէ կամ կը սանձէ ու կը ջլատէ եւ յառաջ կը բերէ, մանաւանդ գիւրընկալ եւ արուեստագէտ խառնուածք ունեցող անձերուն մէջ, երակներու ընդլայնում կամ սեղմում, սրտի զարկերու, արիւնաշրջութեան եւ շնչառութեան արագացում կամ դանդաղեցում, արեան ճնշումի բարձրացում կամ անկում, մորթի գունաւորում կամ գունաթափութիւն, ներքին գործարաններու (լեարգ, աղիք, երիկամունք, եւայլն) արտադրութիւններու եւ ալյազան գեղձերու ծորումներու (արցունք, լորցունք, քրտինք, ներքին ծորումներ եւայլն) յաւելում կամ նուազում, ջերմութիւն կամ դող, մորթի փշտում, մկաններու պրկում, ստեղանք, ջղազրգուծիւն կամ ջլատում, շարժելու, պարելու, վազելու ցանկութիւն, եւայլն :

Լոնտոնի Միտլսէքս հիւնդանոցին մէջ երկու գիտնականներ — Ժ. Թոմսըն եւ Սուօլէ Վինսէնթ — յատուկ գործիքներով կրցան հաստատել թէ երաժշտական որոշ կտորներ կը բարձրացնեն, իսկ ուրիշներ կը նուազեցնեն արեան ճնշումը : Այսպէս «Les Gnomes de la Montagne» կտորին ութը-տասը անգամ կրկնութիւնը արեան ճնշումը այն աստիճան կ'իջեցնէր, որ ենթակաները կը խնդրէին դադրեցնել, որովհետեւ չէին կրնար տոկալ արեան ճնշումի անկումին պատճառած ընկճումի եւ անձկութեան զգայութեան : Երբ ուրիշ կտոր մը կը նուազուէր, արեան ճնշումը կը բարձրանար : Արեան բազադրութիւնը եւս փոփոխութիւններ կրած է ճերմակ դեղինիկներու յաւելումով կամ նուազումով :

Բնախօսական տեսանելի, շօշափելի եւ չափելի այս փոփոխութիւնները անշուշտ կ'անդրադառնան եւս հոգեկան վիճակին վրայ : Ենթական իր խառնուածքին համաձայն կ'ունենայ եռանդի, կենսունակութեան, հաճոյքի, ուրախութեան, խանդավառութեան, «սիրտը

բացուելու», դրդուումի, ցասումի կամ դորովի, խաղաղութեան, կամ ճնշումի, ընկճումի, «սիրտը գոցուելու», սեղմումի, անձկութեան, ցաւի, ներքին պարապութեան, տխրութեան, մեկամաղճոտութեան եւ անէացումի քիչ-չատ շեշտուած զգայութիւններ եւ զգացումներ, որոնք կընան խորապէս ազդել ունկնդրին կազմին եւ առողջական վիճակին վրայ :

Այս յուզական-զգածական երեւոյթներէն դատ , որոնց բնախօսական ուղղակի կապը ակներեւ է , երաժշտութիւնը ծնունդ կուտայ նաեւ իմացական երեւոյթներու որոնք , երեւութապէս միայն , կը թուին անկախ ըլլալ բնախօսական եւ զգածական երեւոյթներէն : Ան կերպով մը կը հմայէ ու կը թմրեցնէ միտքը եւ կ'արթնցնէ երազը , կարողութիւն մը որ քիչ-չատ յատուկ է բոլոր արուեստներուն : «Մերուեստին պաշտօնն է , կ'ըսէ Պերկսոն , քնացնել մեր անհատականութեան գործօն , աւելի ճիշդ՝ ընդդիմադիր ուժերը եւ մեզ դեմ կատարելապէս հլու վիճակի մը մէջ , որ թոյլ կուտայ ընդունիլ եւ ըմբռնել մեզի թելադրուած գաղափարը եւ հազորդուիլ զգացումին հետ» : Արուեստներու այս քնածող , թելադրիչ եւ երաշածին կարողութիւնը կամ պաշտօնը մասնաւորապէս շեշտուած ունի երաժշտութիւնը , որ անդամալուծելով ուշադրութիւնն ու դատողութիւնը , կը նուազեցնէ բանականութեան գործունէութիւնն ու «անհատականութեան դիմադրող ուժերը» , հետեւաբար մտաւոր բարձրագոյն կեդրոններուն հակակշիռը : Որով կը թունան , քիչ-չատ կը խզուին ենթակային կապերը արտաքին աշխարհին հետ , ենթադրտակցականը կ'արթննայ եւ ազատ կը թողու թաքուն , ներմղուած պատկերներ , յիշատակներ եւ դադափարներ , որոնք կը գուգորդուին , կը շարայարուին եւ կը հոսին ներաշխարհին մէջ երազի մը ձեւին տակ :

Երաժշտութիւնը երազանքի բեղուն ազբիւր մըն է , մերթ պարզ ընկերակցութեամբ , այսինքն նուագին հետ ուղղակի կապ ունեցող պատկերներ եւ յիշատակներ արթնցնելով , ինչպէս ուրիշ արուեստներու մէջ (*), մերթ յեղակարգութեամբ (transposition) , որով երաժշտական նախադասութիւնները երեւակայութեան շնորհիւ կը վերածուին կերպրնկալ պատկերներու , որոնք ուղղակի կապ չունին նուագուած կտորին , ոչ ալ ունկնդրին սովորական զգացումներուն

(*) Երբ «Առաւօտ Լուսոյ»ն կը լսեմ , անմիջապէս աչքերուս առջեւ եր պատկերանայ Սամսասարեան վարժարանի ամառուային քանակատեղին՝ Սրտաձորը , որովհետեւ աշակերտները կ'արթնցնէին ջո քալի վրայ այդ եղանակը նուագելով :

կամ կեանքի պատահարներուն հետ եւ կը զբաւեն, կը յափշտակեն անոր տեսողութիւնը որպէս իւզաներկ նկար մը կամ բնական տեսարան մը: Երկու պարագային ալ երեւակայութեան մէջ ծնած ու շարայարուած պատկերները կրնան իրենց կարգին Փիղիքական յուզում ե հոգեկան խռովք յառաջ բերել, մանաւանդ երբ երաժշտական կտորը զգածական շեշտ (charge affective) ունի ունկնդրին համար (**):

Երաժշտութեան այս բնախօսական եւ հոգեկան — զգածական եւ իմացական — ներգործութեան նոյն ձեւով չեն հակադրեր ունկնդրները:

Ռիպոյի կարծիքով ունկնդրութեան միջոցին տեսողական պատկերներու երեւումը երաժշտական ճաշակի եւ մշակումի պակաս կը նշանակէ, որովհետեւ այդ պատկերները շատ անգամ ունկնդրին ուշադրութիւնը կը զբաւեն ի վնաս մեղեդիին, բուն երաժշտութեան: Սիւլլի Փրիւտոմ եւս կ'ըսէ թէ «խակական երաժիշտները նուազ կ'երազեն նուազի ազդեցութեան տակ քան ոչ երաժիշտները, որովհետեւ լսողական ըմբոստողութեան գեղեցկութիւնն է միայն որ կ'առիւնջ զիրենք»:

Բայց նշանաւոր նկարիչ Տըլաքուա կը կարծէ թէ երաժշտութիւնը կրնայ տեսողական զգայութիւններ, պատկերներ յառաջ բերել իսկական երաժիշտներու, նոյնիսկ ծանօթ երգահաններու մօտ: Աւելի տիպարի, խառնուածքի խնդիր է քան երաժշտականութեան (musicalité): Այսինքն կան տիպարներ, որոնց մէջ նուազը երազ կամ պատկեր չարթնցներ, այլ ծնունդ կուտայ, իր կառուցութեամբ գեղեցկութեամբ, մտաւորական-գեղազիտական խաղաղ բայց խոր վայելքի մը, ինչպէս, օրինակ, Փարիզի Նօթրը - Տամի տեսքը: Այդ գղայութիւնը կուտան, օրինակ, Լոհէնկրինի Նախերգանքը, Պախի ֆիւկերը եւայլն: Այսուհանդերձ կը խորհիմ թէ վահնէրէն, Պախէն կամ Պէթհովէնէն ուրիշ կտորներ կրնան որոշ աստիճանի յուզածին եւ երազածին դառնալ նոյն այդ բանական կամ մտաւորական տիպարներուն մօտ:

Ամէն պարագայի յուզական շեշտած խառնուածք ունեցողներն են որ առաւելագոյն ուժեղ կը հակադրեն երաժշտութեան եւ խորպէս կ'ենթարկուին անոր Փիղիքական-բնախօսական եւ հոգեկան ներգոր-

(**) Խաչատուրեանի «Գայիանէ»ն կրնայ օտար ունկնդրի մը վրայ ազդել իր երաժշտութեամբ, կարգով, մեղեդիով, բայց հայ ունկնդիրը աւելի կը յուզէ ան իր գգածական շեշտով, այսինքն ամոր մէջ յառաջ բերած գգացումներով եւ պատկերներով:

ծուլթեան, որ հինէն ի վեր իբրեւ միջոց ծառայած է ազդելու համար բնութեան, կենդանիներուն եւ մարդոց վրայ :

*
**

Հին դարերէ ի վեր մոզական ներգործութիւն մը վերադարձուած է երաժշտութեան եւ երգեցողութեան, եւ բոլոր ժողովուրդները այդ ուժին դիմած են ազդելու համար բնութեան տարրերուն վրայ, ինչպէս նաեւ դարմանելու համար հիւանդութիւնները :

Հնդիկները, Մեքսիկացիները, Ամերիկայի բնիկները, Ճաբոնցիները եւ Արաբները՝ մոզական երգեցողութիւնները եւ պարերը լաւագոյն միջոցը կը նկատէին արեւ կամ անձրեւ ունենալու համար : Նաեւ կանխելու կամ մեղմացնելու համար բնութեան — ոգիներուն — պատճառած աղէտները : Թմբկահարութիւնը միշտ կ'ընկերանար այդ արարողութիւններուն, որովհետեւ համոզուած էին որ թմբուկը հոգի, անհատականութիւն եւ սեռ ունի եւ կրնայ խօսիլ շրջապատող բոլոր ոգիներուն հետ, անոնց բարկութիւնը մեղմացնելու, դուլթը շարժելու կամ բարերար միջամտութիւնը խնդրելու համար :

Հնամենի քաղաքակրթութիւնները կարեւոր դեր մը կը վերադրէին երաժշտութեան, տղայոց կրթութեան համար : Ան անբաժան մաս կը կազմէր բոլոր հանդիսութիւններուն եւ արարողութիւններուն :

Մօտ 4000 տարի առաջ չինական կայսրերը երաժշտութեան նախարարութիւն մը հաստատած էին, որուն պարտականութիւնն էր դաւաճներու ժողովրդական երգերը հաւաքել, զանոնք մօտէն ուսումնասիրել եւ ամբոխին վրայ անոնց օգտակար կամ վնասակար ազդեցութիւնը չափել :

Դարեր շարունակ երգերով եւ նուագով հիւանդութիւնն! րու դարմանումը նոյնքան արդիւնաւոր նկատուած է որքան բոյսերու եւ արմատներու այդ նպատակով գործածութիւնը : Հին Յունաստանի մէջ Ապոլոն թէ՛ բժշկութեան եւ թէ՛ երաժշտութեան աստուածն ու պաշտպանն էր :

Փիղիքական ցաւը դիւթիչ նուագով եւ երգերով դարմանումը համաշխարհային միջոց մը եղած է :

Հոմերոս կը պատմէ որ վայրի խոզի մը խածուածքին ցաւը մոռցրնել տալու համար Ողիսեսի յանձնարարած էր նուագ մտիկ լնել : Էսքիւլափ հիւանդներուն վիճակը, մասնաւորապէս անոնց ցաւերը ամօքելու համար «չանոնք կը շրջապատէր շատ քաղցր մեղեդիներով» :

Հնդիկ հին բժիշկները նուազը կը յանձնարարէին օձի խայ-

Թուածքին առթիւ կատարուած դործողութեան ցաւը մեղմացնելու համար: Նոյն դարմանը կը կիրարկուէր Գաղղիանոսի ժամանակ: Յոյն փիլիսոփայ Թէոֆրաստոս ջերմապէս կը յանձնարարէր երաժշտութեամբ դարմանել ցաւերը, մասնւորաբար զտաքցաւը, մանաւանդ դորիական կարգի վրայ յօրինուած եղանակներով: Երաժշտութեան ընդարմացուցիչ ազդեցութիւնը, որ հինէն ի վեր նկատուած է, իրական է: Ներկայիս կարգ մը ատամնաբոյժներ ատամնահանումի մը պահուն քիմիական ընդարմացումին կ'ընկերացնեն երաժշտութիւնը: Նոյնը կ'ընէր դուիցերիացի ծանօթ վիրաբոյժ մը: Այս ձեւով ընդարմացած, զբայազիրիկ եղած հիւանդները զարթնումի պահուն նուազին հաճելի յիշատակը կը պահեն:

Երաժշտութեան ընդարմացուցիչ ազդեցութիւնը կը հաստատէ նաեւ Ալֆոնս Տոտէի պարագան: Համբաւաւոր երաժիշտ Ռէնալտո Հան կը պատմէ թէ մանուկ հասակին երբ բարեկամական ընդունելութիւններու առթիւ Ա. Տոտէի ներկայութեան կը նուազէր, ան հաճութեամբ եւ երանութեամբ մտիկ կ'ընէր իր նուազած կտորները եւ զինք «Իր ներարկումը» կ'անուանէր: Որովհետեւ Տոտէ մորֆինամով մըն էր, ամէն օր ներարկում կ'ընէր, բայց երաժշտութեան ազդեցութեան տակ իրբեւ թէ անոր պէտքը չէր զգար, քանի որ «Երաժշտութիւնը հոգիին մորֆինը ըլլալով», անոր դերը կը կատարէր:

Եւ իրօք երաժշտութեան ներգործութիւնը մեծ է հոգեկան խանդարումներուն վրայ:

Ս. Գիրքին մէջ յիշուած է թէ Հրեաներուն Սաւուղ Թագաւորը իր ջղախնութեան պահերուն Դաւիթը կանչել կուտար եւ անոր նուազը մտիկ ընելով կը հանդարտէր:

Ժան Ժազ Ռուսօ իր երաժշտական բառարանին մէջ կը գրէ թէ Թիմոթէոս փոխդիակի կարգի վրայ եղանակներ նուազելով Աղեքսանդր Մեծի բարկութիւնը կը զբոսէր: Յետոյ կը հանդարտեցնէր զայն դորիական կարգի վրայ նուազուած եղանակներով: Հռչակաւոր բժիշկ եւ փիլիսոփայ Գաղղիանոս եւս, մօտ 1800 տարի առաջ փոխդիակի եւ դորիական եղանակներով դարմանումի կարգ մը օրինակներ կուտայ եւ կը հաւաստէ առաջինին զբոսիչ եւ իսթանող, իսկ երկրորդին հանդարտեցնող, խաղաղեցնող յատկութիւնները (*):

(*) Հայերէն երգերուն մէջ դորիական կարգէն եւ իջուած եմ, իմ չինարի եարը եւ փոխդիակի կարգէն եմ՝ կանչէ կուռնիկ եւ Ես սարէն կուգայի երգերը (Ն. Ալիքսանեան - Հայ ժողովրդական երգը - «Անիտ» Բ. տարի, Թիւ 3): Այս օրինակները հսկասական կ'ըլ

Պիրչըմ այն կարծիքէն էր թէ երաժշտութիւնը կրնայ կեանքը երկարել, կենդանութիւն տալով եւ ոգեւորելով հոգին եւ փարատելով մեղամաղձութիւնը :

Սպանիոյ Փիլիպպոս Ե. թագաւորը ծանր մեղամաղձութեան, տեսակ մը ապշուժեան մէջ ինկած ըլլալով, իր գիտակցութիւնը կը գտնէր ամէն անգամ որ այդ շրջանին ծանօթ երգիչ Փարինէլլի իր ներկայութեան կ'երգէր : Պատմական է նաեւ Իշխանուհի Փինիաթելլի եւ Տօն Փետրօ թագաւորին մեղամաղձութեան բուժումը նուաշ գին միջոցով :

Ժօրժ Սանտ կը գրէր ծանօթ երաժիշտ Մէյէրպէրը թէ երաժշտութիւնը բժիշկէ մը աւելի լաւ կը մեղմէր իր մտային ընկճումը, առանց յաւելումս ծանր խանդարումներու եւ առանց... ծախքի :

Հոովմայեցի բժիշկները երաժշտութեամբ կը փորձէին դարմանել խենթերը : Իսկ ուրիշներ խորհուրդ կուտային զգուշաւոր ըլլալ անոր կիրարկումին մէջ, առարկելով թէ երաժշտութիւնը կրնար պարագային համեմատ օգտակար կամ վնասակար ըլլալ :

1849ին Տոքթ. Լէօտէ փորձեց նուազով դարմանել մտազարուժիւնը Պրսէթրի հիւանդանոցին մէջ : Այժմ Ֆրանսայի եւ օտար երկիրներու յիմարանոցներուն մէջ երաժշտութեան ազդեցութեամբ կը փորձեն հանդարտեցնել զիւրազարգիւ, խոովայոյզ մտազարնները, անշուշտ իբրեւ օժանդակ նորագոյն քիմիական դարմաններուն :

Հոգե-մտային խանդարումներէ, ինչպէս ցաւերէ զատ, փորձուած է նաեւ երաժշտութեամբ դարմանել արտաբանական ուրիշ վիճակներ :

Տասնեութերորդ դարուն նշանաւոր բժիշկներէն Տիմէրպըրօ փորձած է նուազով դարմանել, կատաղութենէն զատ, ժանտախտէ բռնուած բազմաթիւ հիւանդներ եւ կը յաւակնի այդ միջոցով քանի մը հատը բուժած ըլլալ : Միակ դժուարութիւնը հիւանդին խառնրւածքին համաձայն եղանակ մը գտնելն է եղեր, որովհետեւ ոմանք

քուիս որովհետեւ փոխգիական կարգը կը համապատասխանէ մօտ մաթէօրիս որ գուարք ու ոգեւորիչ տպաւորութիւն կը քողու ինչպէս իմ չինարի եարը, իսկ դորիական կարգը կը համապատասխանէ մօտ մինէօրիս որ ընդհանրապէս մեղամաղձութեւ եւ մնշող է, ինչպէս Կանչէ կռունկը : Այս հակասութեան պատճառը այն է որ փոխգիական եւ դորիական բառերը յառաջ հակառակ իմաստով գործածուած են երաժշտութեան զարգացման զանազան շրջաններուն :

Փա տիեզի, ուրիշներ սօլ պէմոլի վրայ նուագուած եղանակներէ կ'ախորժին եղեր (*):

Տոքթ. Շօմէ որ 1846ին երաժշտութեան բուժական յատկութիւններուն մասին ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է, կը գրէ թէ իր ազգականներէն երաժիշտ բժիշկ մը յաջողած է նուագով բուժել ուղեղային կաթուածի հետեւանքով յառաջ եկած կիսանդամալուծութիւնը:

Մաք Տոտառ, 1907ին, Փարիզի Գիտական Ակադեմիային ըրած մէկ հաղորդագրութեան մէջ կը յիշէ ծանօթ երգահանի մը պարագան, որուն ջերմութիւնը, զառանցանքը եւ անքնութիւնը յաջողած էր բուժել, տասը օր շարունակ նուագել տալով երաժշտական մասնաւոր կտորներ: Անքնութեան դէմ երաժշտութիւնը յաճախ կիրարկուած է: Մայրեր իսկ իրենց ձայնի զանազան եղանակաւորումներով եւ օրօրներով կը քնացնեն իրենց երախաները:

Նափոլէոնի բժիշկ Քորվիզարի մէկ սղան աղետանտատապի բընուած եւ սաստիկ ջերմութեան հետեւանքով խոր թմբութեան մէջ ինկած ըլլալով, հայրը առաւօտ եւ իրիկուն հիւանդին սենեակին պատուհանին տակ նրբասրինդով (քլարինէթ) եւ պզտիկ փողով (թրոմփէթ) կտորներ նուագել տուած է, եւ հաստատած է որ ամէն անգամուն հիւանդը կ'արթննար եւ աստիճանաբար իր ուշը կը վերագանէր:

(*) Լսողութիւնը երբեմն խաղ կը խաղայ մեր գգայութեան: Միւեւնոյն ձայնին կամ ձայնաստիճանին լսողութիւնը տարբեր գգայութիւն կրնայ տալ մեզի: Ծանօթ երաժշտագէտ եւ բնագիտական վիճակագր կ'ըսէ քէ «ժողովուրդներու տիեզերական համաձայնութեամբ Փատիէզ մաժէօրը՝ քաղցր եւ ախորժալուր կը նկատուին: Մինչդեռ դաշնակի վրայ այս երկու ձայնաստիճանները նոյնն են: Հետեւաբար քելադրութեան մը գոհերն ենք»: Իսկ Տոքթ. Վըգու նկատել կուտայ քէ Վակնէրի Լ'Օր ալ Ռէն կտորին մէջ կայ սօլ մի պէքառ դաշնակի մը եւ յետոյ սօլ-Ֆա պէմօլ երկրորդ դաշնակի մը: Գաշնակին վրայ միւեւնոյն ստեղներուն պէտք է գարնել երեւութապէս տարբեր այս երկու դաշնակները ստանալու համար: Եւ սակայն բնախօսական տպաւորութիւնը շատ տարբեր է: Առաջինը դաշնաձայն, հանելի կը բուի, մինչ երկրորդը — Հոննոսի դուստրերուն ողբը — տարհնչական է եւ վշտագին:

Մօտ հարիւր տարի առաջ, այն ատեն հանրածանօթ Տօքթ. Ռէքամիէ դժուարամարտութեամբ տառապողներուն կը յանձնարարէր ճաշի ատեն թմբկահարութիւն մտիկ ընել, կամ, ճաշելէ յետոյ զինուորական նուազախումբին նուազած կտորներուն կշռոյթին հետեւելով պտոյտ ընել, «որովհետեւ ստամոքսը կշռոյթ կը սիրէ», կ'ըսէր :

Նմանապէս Փարիզի Օփերայի վարիչներէն մէկը՝ Տօքթ. Վերոն, մարտողութիւնը դիւրացնելու նպատակով ամէն գիշեր Օփերա կ'երթար, թերեւս մրափելով մարսելու համար :

Իբրեւ հետաքրքրական տեղեկութիւն տրուած բուժական այս փորձերը կատարուած են այնպիսի ժամանակներ երբ յիշատակուած հիւանդութիւններուն դարմանները չկային: Տարակոյս չկայ որ երաժշտութիւնը չի կրնար բուժել կատաղութիւնը, ժանտախտը, կաթուածը, անդամալուծութիւնը եւ նման մանրէական բորբոքումներ կամ օրկանակաւ հիւանդութիւններ: Ան առտաւելն կրնայ ամօքել, մեղմացնել այդ հիւանդութիւններուն ջղային ախտանիշերը: Այսուհանդերձ երաժշտութիւնը կրնայ երբեմն բուժել բուն յուզումի մը, ներքին ցնցումի մը ազդեցութեան տակ, երեւութապէս մարմնական այնպիսի հիւանդութիւններ, որոնք էսպէս հոգեկան-զգածական խռովումներու եւ կամ ներքին պաշտօնավարական խանգարումներու արտաքին արտայայտութիւնները կը կազմեն:

Այս առթիւ հետաքրքրական է այն ինչ որ աշխարհահռչակ դաշնակահար Արթիւր Ռուպինչիթայն վերջերս լրագրողի մը պամեց իր հիւանդութեան մասին: «Վերջին նուազահանդէսէն շատ մը առաջ գլխու սաստիկ ցաւերս վերսկսան եւ միեւնոյն ատեն ձեռքերուս վրայ եռք մը յառաջ եկաւ: Սաստիկ քերուրտուքին հետեւանքով մատներուս մորթը կը փետտէի, այն աստիճան որ չէի կրնար նուազել եւ կը խորհէի նուազահանդէսը յետաձգել: Յանկարծ ակնարկս դաշնակին վրայ ինկաւ որ աղօտ լոյսի մը մէջ կը փայլէր: Երազի մը պէս ինքզինքս դաշնակիս առջեւ նստած տեսայ, խոր լուծեան մէջ ունկրնդրող բազմութեան մը առջեւ որ նուազածութեանս կը սպասէր: Ներքին ցնցում մը ունեցայ: Անծանօթ ոյժ մը, զոր լաւ կը ճանչնամ, ներքին մղում մը տուաւ: Կ'երզնում որ այդ վայրկեանին իսկ բարելաւում մը զգացի եւ երբ երաժշտ. կտորին առաջին դաշնեակը զարկի, ամէն ինչ յանկարծակի դադրեցաւ, ամէն ինչ: Զեռքերս, որոնք այլեւս ձեռքեր չէին, այլ, ինչպէս ըսեմ, ձայներ, մարդկային կազմ չունեցող տարօրինակ գործիքներ, թարգմաններ, այլեւս մարմնիս չէին պատկաներ եւ տեսակ մը քննածականվիճակի մէջ գրեթէ Ֆիզիքապէս զգաղնել կուտային Պէթհոլէնի, Շոփէնի եւ Շումանի հոգի-

ներուն ներկայութիւնը... : Հաւատացէք որ երաժշտութիւնը կրնայ բուժել բոլոր հիւանդութիւնները» :

Հոգեախտաբանական կարգ մը վիճակներու վրայ երաժշտութիւնը աւելի ազդեցիկ է : Անոր խթանող ազդեցութեան շնորհիւ կարելի է ոգեւորել եւ բարձրացնել ընկճուած վիճակներ, ինչպէս ջղասպառութիւնը, մեղամաղձութիւնը, եւ կամ մեղմել ու խաղաղեցնել ձգտուած վիճակներ, ինչպէս անքնութիւն, ջղազրգուծութիւն, բարկութիւն, այլազան ցաւեր, եւայլն, այնպէս ինչպէս կ'ազդեն քիմիական դեղեր, ելեկտրականութիւնը, ջուրի լողանքը, անշուշտ թեթեւ պարագաներու մէջ :

Երաժշտութեան այս զոյգ ազդեցութիւնները ներկայիս կը կիրարկուին հոգեկան եւ ջղային հիւանդութիւններու դարմանումին յատկացուած հաստատութիւններու մէջ : «Ամէն անգամ որ առանցքը կորսնցուցած ուղեղի մը մէջ պէտք եղած է քիչ մը կարգ ու հաւասարակչութիւն վերահաստատել, երաժշտութիւնը շատ նկատելի արդիւնք տուած է» (Տոքթ. Լըմէլ) :

Միլանի քանի մը հիւանդանոցներուն մէջ ձայնասփիւռներու հաստատութենէն ի վեր կարելի եղած է մեղմացնել հիւանդներուն ջղայնոտութիւնն ու պահանջկոտութիւնը, հետեւաբար պակսեցնել հիւանդապահուհիներուն թիւը :

Փարիզեան մասնաւոր բանտերու մէջ կարելի եղած է երգեցողութեամբ եւ այլ ձեւ նուազածութեամբ բարեփոխել յանցապարտներու բարոյական վիճակը :

Առաջին եւ երկրորդ համաշխարհային պատերազմներէն յետոյ ամերիկեան հիւանդանոցներուն մէջ երաժշտութիւնը յաճախ կիրարկուեցաւ ամոքելու համար վիրաւորեալներուն կամ հարուածեալներու հոգեջղային ու Ֆիզիքական տառապանքները, ինչպէս նաեւ ջղայնութիւնը կամ ընկճումը :

Լոնտոնի տասներկու հիւանդանոցներու մէջ երկու տարիէ ի վեր 800 հիւանդներու վիճակը բարելաւուած է, չաբաթը երկու անգամ նուազածութեամբ :

Ջութակահարուհի էտիթա Քոֆլէր-Իւլրիի բանախօսութեան մը ընթացքին յայտնեց թէ Վիէննայի մէջ շուտով «նուազաբուժական ընկերակցութիւն» մը պիտի կազմուի, նաեւ հաստատութիւն մը նուազաբոյժներ պատրաստելու համար : Բանախօսուհին աւելցուց որ արդէն 40ի մօտ մանուկներ կը խնամէ, որոնք ուղեղային խանգա-

բումբներ ունէին: Այդ դարմանումին համար դործածուած գործիքներն են՝ թմբուկը, եռանկիւնը, տաւիղը եւ քսիլոֆոնը:

Բոլոնիոյ մէջ վերջին տարիներու ընթացքին, կը գրէ բոլոնիացի Տոքթ. Անրի Կէրթնէր, Քրաքովիոյ ջլախտաբանական երկու կարեւոր բուժարաններու ձեռնհաս մասնագէտներ գիտական լուրջ հետազոտումներ կ'ընեն ստուգելու համար երաժշտութեան բուժական ազդեցութիւնը կարգ մը հիւանդներու վրայ: Մասնաւորապէս կ'օգտագործեն զայն իբրեւ պայմանաւորող գործօն, յառաջ բերելու համար պայմանական անդրադարձ մը (*): Այսպէս, երակային դերձնչում ունեցող հիւանդներուն հանքային ջուրով լուգանքներ եւ դեղեր կուտան, անոնց ընկերացնելով նուազը: Փամանակ մը յետոյ լուգանքը եւ դեղերը կը դադրեցնեն եւ կը շարունակեն միայն անոնց ընկերացող նուազը — պայմանաւորող ազդակը — որ առանձինն կը շարունակէ նուագեցնել արեան ճնշումը: Կէրթնէր նուագին ազդեցութիւնը շեշտելու եւ երկարելու համար, անոր կ'ընկերացնէ, պարագային համեմատ խթանող կամ հանդարտեցուցիչ թելադրական բառեր եւ խօսքեր:

Հոգեջլալային վիճակներու մէջ երաժշտութեան կիրարկումէն լաւագոյն արդիւնքը ստանալու համար անհրաժեշտ է, ինչպէս դարմանական ուրիշ միջոցներու (քիմիական, եւայլն) գործածութեան պարագային, ընտրել եղանակները, կշռոյթը, մեղեդին, արագութիւնը, ոյժը եւ պատշաճեցնել ենթակային կազմին, խառնուածքին, ապրելակերպին, սովորութիւններուն, նախասիրութիւններուն, երաժշտական ճաշակին, տարիքին, սեռին եւ ներկայացուցած Ֆիզիքական կամ հոգեկան խանգարումին: Որովհետեւ կշռոյթներու, մեղեդիներ-

(*) Ռուսական ներկայ փիլիսոփայութիւնը, բժշկութիւնը, կենսաբանական գիտութիւնը հիմնուած են գլխաւորաբար Փավլովի պայմանական անդրադարձի (Reflexe conditionné) տեսութեան վրայ: Փավլով փորձերով հաստատեց որ շունի մը միւ տրուած պահուն եթէ ամէն անգամ զանգակի ձայն մը ընկերանայ ֆաշին, ժամանակ մը յետոյ միայն զանգակին հնչիւնը, առանց միւ տալու, բաւական է որ ստամոքսը հոյգ արտադրէ: Զանգակին հնչիւնը պայմանաւորող ազդակ մը կը դառնայ, յառաջ բերելով պայմանական անդրադարձ մը, այսինքն ստամոքսին վրայ ազդելով ինչպէս միւր: Փավլովի տեսութեամբ պայմանական անդրադարձները մեր կեանքին եւ սովորութիւններուն հիմը կը կազմեն:

րու, կարգերու տարբեր զուգադրութիւններ, հիմնովին տարբեր հետեանք յառաջ կը բերեն: Պէթհովէնի համանուագները, Պախի ֆիւլիերը, Շուպէրթի մեղեդիները, Վահնէրի ջրագրգիւ նուագը, Կրիկի նորվեկիական պարերը, Մոցարթի, Վիվալտիի զուարթ եւ շնորհալի երաժշտութիւնը, նաեւ այլազան ժողովրդական երգերը, ժազը եւն., տարբեր խառնուածքներու, տարբեր պահերու եւ տրամագրութիւններու կրնան յարմարիլ:

Պէթհովէնի համանուագները որոնք ընդհանրապէս «կամքի եւ հաւատքի ուժկիանոս մը կը կազմեն» (Ռոմէն Ռոլան), որոնք կուտան «խանդալիւր ուրախութիւն մը, որ էպպէս կեանք է» (Հէրիօ), կրնան ոգեւորել մեյրամաղձոտ խառնուածք ունեցողները եւ աշխուժութիւն տալ անոնց: Պախի մէկ ֆիւլիը, հաւասարակշռութեան սքանչելի զգայութիւն մը կուտայ, որ կրնայ բարուքիչ ազդեցութիւն մը ունենալ անդհակահան խառնուածքներու վրայ: Նմանապէս «Շուպէրթի մէկ թարմ մեղեդին» թանկագին օժանդակ մը կրնայ ըլլալ ջրագրգիւ վիճակներ ներկայացնող հիւանդութիւններու առթիւ կիրարկուած մեղմացուցիչ դարմանումին» (Տոքթ. Վըզու): Վահնէրի երաժշտութիւնը կրնայ օգնել ջրասպառ վիճակներու մէջ, որովհետեւ «յոզնած ջիղերը կը դրգոյն, ուժասպանները կը խթանէ եւ կեանք կուտայ կիսամեռներուն» (Նիցչէ): Տոքթ. Շօֆլըր հետեւեալ երաժշտական ղեղադիրը կը յանձնարարէ կարգ մը պարագաներու մէջ:

Յուսահատական նոպաներու ատեն՝ Վահնէրի Լա Շըվօշէ տէ Վալֆբիւն կամ Տվորթաքի՝ Քառնալալը:

Վիշտի պահուն՝ Շոփէնէն կտորներ կամ Պէթհովէնի Փաթէթիֆը:

Յոգնութեան, ուժասպառութեան, ծանր աշխատանքի պարագային՝ Կրիկի երգերը:

Գինեմոլութեան դէմ՝ Պախի ֆիւլիերը:

Խեղադարութեան նոպաներու միջոցին՝ Վահնէրի Քէտտ տէ Փէլլըրէնը, եւայլն:

Իբրեւ զօրացուցիչ Վանտա Լանտովսքա կը յանձնարարէ Շուպէրթի, Շոփէնի, Շումանի, Ալպէնիզի դաշնակի ամբողջական դորձերը, Մոցարթի եւ Պէթհովէնի սօնաթները, Պէթհովէնի, Շուպէրթի, Սէն-Սանսի, Ռավէլի եւ այլ ծանօթ նուագահաններու քառօները, Հայտընի, Մոցարթի, Սէզար Ֆրանքի, Շուպէրթի քառօնները, Շումանի, Սէզար Ֆրանքի, Ֆոէի քառօնները:

Ապաքինումի շրջանին մէջ գտնուողներուն նոյն երաժշտագետը կը թեւադրէ ֆիզիքապէս եւ բարոյապէս աւելի խթանող երաժշտու-

թիւն մը, մասնաւորաբար է. Շապրիէի զուարթ կտորները, նաեւ Լիսցի՝ Ռափսոսի ձօնկրուագը, Տարիուս Միլոյի՝ Սաուտատ ոտ Պրագիլը, եւայլն :

Բնականոն ծննդաբերութիւնը ցաւագերձ ընելու համար, ռուսական մէթոտին, որ հիմնուած է ինքնաթելադրութեան եւ քանի մը մասնաւոր մարզանքներու վրայ, կարելի է ընկերացնել հաճելի, մեղմացուցիչ նուագ մը : Այս առթիւ Լանտովսքի կը յիշէ նուագասէր կնոջ մը պարագան, որ ծննդաբերութեան ցաւերուն տոկալու համար մըտքով վերյիշած ու երգած է Ռավէլի՝ Տաֆնիս է Քլօէի կը լըվէ տիւ ժառ մասը : Ընդհանրապէս յանձնարարելի են այնպիսի կտորներ կամ երգեր որոնք ծննդաբերող կնոջ յիշեցնեն քաղցր եւ հաճելի պահեր :

Անքնութեան դէմ բազմաթիւ են մեղեդիները, օրօրները եւ այլ երաժշտական կտորներ : Ընտրութիւնը պէտք է պատշաճեցնել ենթակային գեղարուեստական ճաշակին եւ նախասիրութիւններուն եւ նըւագել այնքան մեղմիկ որ խաղաղեցուցիչ միջնորոտ մը ստեղծուի : Պաի իր Վառիասիոն Կոլտպէրկ երաժշտական կտորը, որ երեսուն փոփոխակներէ կը բաղկանայ, այդ նպատակով գրած է Կոմս Կոլտպէրկի ինդրանքին վրայ, որ տարիներէ ի վեր շարունակ անքնութենէ տառապած ըլլալով եւ քնանալու համար ի զուր ամէն միջոցի դիմելէ յետոյ, ուզած էր երաժշտութեան ազդեցութիւնը փորձել : Դարմանը արդիւնաւոր եղած է, քանի որ այդ գրեթէ միօրինակ եւ երկարատեւ նուագին կէսին չհասած կոմսը խոր քունի մէջ կ'իյնար :

Այս թելադրութիւնները եւ նկատողութիւնները ընդհանուր հանգամանք միայն կրնան ունենալ : Երաժշտութեան ազդեցութիւնը այնքան բարդ, եւ մարդկային կազմն ու խառնուածքը այնքան այլազան, նոյնիսկ միեւնոյն անձին տրամադրութիւնները այնքան փոփոխական են որ մօտաւոր ենթադրութիւններ միայն կարելի է ընել երաժշտական կտորի մը այսինչ կամ այնինչ պարադային ընելիք ազդեցութեան մասին : Պէթհօվէնի իններորդ համանուագին վերջամասը — Օտ ա լա ժուա — որ համակ հրճուանք է ու կեանք, կրնայ անտարբեր թողուլ շատերը, մինչ ժազի ոգեւորիչ կտորներ, զորս շատեր կ'արհամարհեն, կրնան խոր ցնցում պատճառել : Նմանապէս կան ենթականեր, որոնք դասական երաժշտութիւնը նախընտրելով հանդերձ, որոշ պահերու աւելի հաճոյքով պիտի ուզէին լսել ժողովրդ. երգեր քան Սէնֆօնի Ինաշըվէն կամ Պաիէն կամ Պէթհօվէնէն կտորներ : Կը յիշեմ որ 1940ին երբ տասնօրեայ արձակուրդի առթիւ ճակատէն Փարիզ վերադարձայ յոգնած եւ հոգեպէս ընկճուած, սպանիական ճաշարան մը վաղեցի, ֆլաւէնֆօ երգեր եւ պարերգներ մտիկ ընելով թախիծս փարատելու համար :

Վերջին տարիներու ընթացքին կարգ մը մասնագէտներ փորձած են ախտաբանական այս կամ այն վիճակին վրայ ազդելու նպատակով իրենց կողմէ յարմար նկատուած երաժշտական կտորներ թելադրել: Այսպէս Ամերիկացի բժշկուհի մը — Իզա Մօտ Նիլսըն — երկար ցանկ մը պատրաստած է երաժշտական դարմանական կտորներու, որոնց իւրաքանչիւրը պատշաճեցուցած է որոշ հիւանդութիւններու: Լանտովսքի եւս այդ ուղղութեամբ երաժշտական կտորներու երկար շարք մը կը թելադրէ իր Աշխատանքը՝ Երգով գրքին մէջ:

Ոչ միայն երաժշտական կտորները, այլ եւ գործիքները կրնան տարբեր ազդեցութիւն գործել երաժշտասէրներուն վրայ: Հավանաբար համայնարանի ուսուցիչներէն Տոքթ. Կորտըն տը Ակոստայի կատարած ուսումնասիրութիւններուն համաձայն ջութակը կը պատշաճի մեղամաղձոտներուն, բարձրասրինդը՝ անգորութեան, տաւիղը՝ ջղագարութեան, փոքր փողը՝ հալածական զոտանցումին: Ուրիշներու կարծիքով բամբ ջութակը կ'ամօքէ ջղահիւժութիւնը (նէրասթէնի), տաւիղը՝ ջղային նոպաները, թմբուկը՝ դժուարամարսութիւնը, եւայլն:

Տոքթ. Լէօփէր վերապահութեամբ կ'ընդունի երաժշտական գործիքներու ազդեցութեան տարբերութիւնը: Ինծի կը թուի թէ այդ տարբերութիւնը իրական է: Անձնպէս աւելի զգայուն եմ ջութակի կամ թաւջութակի վրայ նուագուած կտորի մը հանդէպ եւ անասելի երանութիւն մը կը զգամ զայն մտիկ ընելով, քան դաշնակի վրայ նուագուած միեւնոյն կտորին: Թերեւս անոր համար որ «դաշնակի ստեղները միշտ կ'ընդմիջեն, կը խզեն հնչականութիւնը, մինչ ջութակին վրայ ան անընդհատ կը շարունակուի» (Եհուտի Մէնուհին): Այս ըսելով տեսակ մը խզի խայթ կը զգամ Սանսարեանի մէջ դաշնակի սիրելի ուսուցչի լուսահոգի Փրոֆ. Սողիկեանի հանդէպ, որ այնքան ճիգ թափեց դաշնակահար ըլլալու այն ատեն ունեցած փափաքիս գոհացում տալու համար: Այսուհանդերձ իրողութիւն է եւ կ'ենթադրեմ որ ուրիշ երաժշտասէրներ նախասիրութիւն կամ դիւրագոհութիւն մը ունին այս ու այն գործիքին հանդէպ եւ անոր համայքը կը կրեն:

Երաժշտութիւնը կարելոք օթանդակ մը կրնայ ըլլալ նաեւ թելագրութեան կամ ինքնաթելագրութեան, դարմանելու համար հոգեբանական չիչ-չատ անբնականոն կարգ մը վիճակներ, մանաւանդ երբ անձկութիւնն է որ կը տիրէ: Միեւնոյն բառերու կամ խօսքերու յաճախակի, միօրինակ եւ մեղմիկ կրկնութիւնը, ընկերացած յարմար

կշռոյթով եւ նուազածութեամբ, յառաջ կը բերէ մկանային եւ հոգեկան ձգանք մը (détente), կրաւորական վիճակ մը, մտային պարապուծիւն մը: Ինչ որ թոյլ կուտայ թելադրութեամբ ենթակային ենթադիրտակցականին մէջ մտցնել ինքնալստահութեան զգացումներ, նպաստաւոր մտածումներ եւ արթնցնել կազդուրիչ պատկերներ, որոնք կրնան աստիճանաբար բարելաւել թէ մարմնական վիճակը եւ թէ, վանելով մտահալածումներն ու վնասակար բնամղումները, փարատել անձկութիւնը: Այդ նպատակով հոգեբոյժները բերանացի թելադրութիւններուն կ'ընկերացնէին ժամացոյցի թիքթաքը, երկմատնակի (diapason) թրթռումները կամ երգաչափի զարկերը: Տոքթ. Տովէլ քսան տարի առաջ սալ մը պատրաստած էր, որուն մէկ կողմը ֆիզիքական, միւս կողմը բարոյական-հոգեկան վիճակներու յատուկ թելադրութիւններ արձանագրուած էին, մեղմիկ եւ քաղցրահնչիւն նուազի մը ընկերակցութեամբ: Երկու պարագային ալ թելադրութիւնները կը վերջանային այն ատեն հանրածանօթ ֆուէի հետեւեալ նախադասութիւնով. «Ամէն օր, ամէն տեսակէտով աւելի լաւ կը զգամ ինքզինքս»:

Նուազի ընկերակցութեամբ բերանացի թելադրութեան այս դարմանական միջոցը որ ազդեցիկ է միայն հոգեկան եւ մարմնական թեթեւ խանգարումներու վրայ, համբերութիւն եւ յարատեւութիւն կը պահանջէ, ինչ որ կը պակսի շատերուն: Ներկայիս հոգեքիմիական բաղմատեսակ դեղեր ա'լ աւելի դիւրաւ կը բուժեն կամ կը բարելաւեն հոգեախտաբանական, մասնաւորաբար անձկագին վիճակները:

Մինչ նուազին միջոցով ֆիզիքական եւ մանաւանդ հոգեկան խանգարումներու դարմանումը որոնումներու եւ փորձերու շրջանին մէջն է եւ մատչելի է միայն սահմանափակ թուով հաստատութիւններու եւ հիւանդներու, երաժշտութիւնը, շնորհիւ ձայնասփիւռին եւ տիւֆերուն, խուժած է բոլոր տուներէն ներս եւ իրեն ենթարկած է ժողովուրդներուն առօրեայ կեանքը իբրեւ ֆիզիքական եւ հոգեկան վայելքի միջոց: Այս եղելութենէն օգտուելով մասնագէտներ այժմ կ'ուսումնասիրեն երաժշտութեան գործնական կիրարկումին լաւագոյն պայմանները՝ ընկերային կեանքի զանազան պարագաներուն մէջ:

Հինէն ի վեր երաժշտութիւնը առաջնակարգ դեր կատարած է ժողովուրդներու կեանքին մէջ:

Բոլոր կրօնքները եւ մասնաւորապէս քրիստոնէութիւնը, իրենց

այլազան արարողութիւններուն եւ ծէսերուն ընկերացուցած են երաժշտութեան կախարդական ուժը, հաւատացեալները հմայելով զանոնք կրաւորական վիճակի մէջ դնելու համար, որ նպատաւոր է որոշ ուղղութեամբ եւ նպատակաւոր թելադրութիւններու :

Պետութիւնները միշտ օգտագործած են երաժշտութեան խթանող ազդեցութիւնը թէ խաղաղութեան ատեն՝ վառ պահելու համար ժողովուրդին հայրենասիրական եւ ազգայնական զգացումները եւ թէ մանաւանդ պատերազմի ատեն՝ հրահրելու համար զինուորներուն բարոյական կորույր եւ զրգոելու համար անոնց կռուելու եռանդը :

Երաժշտութիւնը միշտ աջակից եղած է աշխատանքին : Հին դարերուն՝ Եգիպտացիք եւ Յոյները կշռութաւոր երգերով կը ջանային յողնութիւնը փարատել եւ աշխատանքը արդիւնաւորել : Եգիպտոսի մէջ բուրգերու շինութեան ատեն հսկայական քարերը բարձրացնելու համար գերիներուն եռանդը կը խթանէին երգերով : Նմանապէս ցրականաւորուն մէջ կշռութաւոր ձայներով թիապարտներու թիաւաբուութիւնը կը խթանէին : Այս միօրինակ եւ շեշտուած կշռոյթով եզանակները մինչեւ այսօր ալ կը շարունակուին արաբական երկիրներու եւ սեւամորթներուն մէջ : «Վուլբայի նաւալարները» հանրածանօթ երգը, կամ անոր սկզբնական ձեւը հաւանաբար նոյնանունը գետին վրայ նաւարկող աշխատաւորներու կողմէ կ'երգուէր :

Ներկայիս մասնաբէտներ աշխատութեան վրայ երաժշտութեան ներգործութիւնը ուսումնասիրելով կարգ մը ցուցմունքներ կ'ընեն այդ ուղղութեամբ :

Պորճնական փորձերով հաստատուած է երաժշտութեան նպատաւոր ազդեցութիւնը աշխատանքի արդիւնաւորութեան վրայ : Այդ ուղղութեամբ բաղդատութիւններ կատարուած են երկու գործատեղիներու աշխատաւորներուն վրայ : Առաջինին մէջ աշխատանքը վը կատարուէր նուազի ընկերակցութեամբ. երկրորդին մէջ՝ առանց նուազի : Առաջին գործատեղիին արտադրութիւնը մօտ 15 առ հարիւր աւելի եղած է, իսկ աշխատանքի արկածները 35 առ հարիւր պակասած են : Երկու ժամ տեւողութեամբ երաժշտական արձակում մը (émission) կարելոր չափով մը կ'աւելցնէ աշխատանքի արդիւնքը (Քարտիմէլ) : Եւրոպական եւ մասնաւորապէս Ֆրանսայի ձայնասփիւռի կայաններէն մէկը օրական երկու անգամ քսան վայրկեան տեւող նուագարձակում մը կ'ընէ «Նուագով աշխատեցէք» թելադրութեամբ, որոնց ընթացքին ժողովուրդին ընդհանրապէս ծանօթ այլազան կտորներ, երգեր եւ պարեր կը նուագուին : Բայց այս ընդհանուրին համար է եւ նուագուած կտորները կրնան պարագային համե-

մատ աշխատանքին նպաստել եւ կամ խանգարել զայն :

Աշխատանքը սովորականէն աւելի արդիւնաւոր դարձնելու համար պէտք է սիւռել (diffuser) յատկապէս ընտրուած նուազերգութիւններ, որոշ պահերու եւ որոշ տեւողութեամբ: Այս ուղղութեամբ եղած փորձերէն կը հետեւի թէ երաժշտական հեռարձակումի տեւողութիւնը առ առաւելն 24 վայրկեան պէտք է ըլլայ, եւ զոր կարելի է օրուան մէջ չորս անգամ կրկնել, մասնաւորաբար աշխատանքի սկզբնաւորութեան, առաւօտեան եւ կէսօրուան ճաշերէն առաջ երբ դորձաւորները կը սկսին յոգնութեան նշաններ ցոյց տալ: Ճաշերուատեն եւ վերջապէս աշխատանքի վերջին ժամուն: Իսկ զիշերը աշխատողներուն համար ամէն ժամ տասը վայրկեան պէտք է նուազել (Լանտովսքի):

Աշխատանքը արդիւնաւորելու համար անհրաժեշտ է երաժշտական կտորները պատշաճեցնել աշխատանքի տեսակին: Նպատակաշարմար եւ զիւրին, ժողովրդական, սրտազրաւ եւ մասնաւորաբար կշռութաւոր երգեր եւ պարեր: Սմերիկայի մէջ մէկ-երկու դորձաբաններու աշխատաւորներուն մէջ կատարուած հարցումիորձ մը ցոյց տուած է թէ նախասիրութիւն կը տրուի հավայական նուազին, վալսերու, սեւամորթեան աղօթերգերու, այլազանութիւններու եւ վերջապէս դասական կտորներու:

Վանտա Լանտովսքի իր Նուագով աշխատանքի գրքին մէջ կը թելադրէ որ իւրաքանչիւր տեսակ աշխատանքի համար յատուկ երաժշտական կտորներ ձայնարձակուին, նպատակ ունենալով աշխատանքի պայմանները եւ արդիւնքը բարելաւել, առանց նկատի ունենալու ունկնդիրներուն երաժշտական կրթութիւնը եւ հոգեկան սիւովանքը կամ վայելքը, զոր կրնան տալ մասնաւոր նուագահանդէսներ է՛ամ երգապնակներ:

Այդ ուղղութեամբ Լատովսքի հետեւեալ թելադրութիւններ կ'ընէ.

Այն դորձատեղիներու մէջ ուր մեքենաներուն ազմուկը շատ զօրաւոր է, նախընտրելի են երփներանգ եւ զօրաւոր հնչականութեամբ կտորներ, որոնք կարենան մեղմել ազմուկին անտանելիութիւնը եւ աշխատաւորին յոգնութեան զգայութիւնը ու խթանել անոր ճիգը: Այսպէս կարելի է նուազել բոլոր երկիրներու ազգային եւ աշխատանքի երգերը, Շոբէնի Բոլոնէզները եւ մանաւանդ Վակնէրի դորձերը, որոնք աշխուժարար, եռանդածին եւ յաճախ պատերազմաշունչ են եւ որոնց համար Հիթլէր մասնաւոր պաշտամունք մը ունէր: Նմանապէս Պախի՝ Լ'Առ տը լա ֆիւկը, Հէնտէլի՝ Ուօթթը Միւզիքը, Հայաընի բոլոր համանուագները, Պրամսի, Պէրլիոզի ծանօթ երգամասերը, նաեւ նմանողական կտորներ, ինչպէս Մոստովոյի՝ Պոպպատի ձուլա:

րանը, Հօնէկէրի՝ Փասիփիփ 231ը, եւայլն :

Ամերիկեան կարգ մը գործարաններու մէջ աշխատւորները գործի կանչելու համար փոխանակ բարձրասուլիչի (սիքէն), շարձրախօսով քայլերգներ եւ կշռութաւոր եղանակներ կը սփռեն : Եկեղեցին սկիզբէն ի վեր զանգահարութեամբ աղօթքի կը հրաւիրէ հաւատացեալները : Նոյն ձեւով կ'արթնցնեն աշակերտները գիշերօթիկ դպրոցներուն մէջ : Լանտովսքի իրաւամբ կը կարծէ թէ զանգակը անախորժ ցնցում մը կը պատճառէ, որ կրնայ կարգ մը խառնուածքներու համար քիչ-շատ վնասակար ըլլալ : Ուստի կը թելադրէ որ փոխանակ զանգակի՝ նուազելով արթնցնեն աշակերտները : Լանտովսքիի այս փափաքը կէս դար առաջ իրագործուած էր Սանասարեանի մէջ, ուր գիշերօթիկները ջուրթակի վրայ մեղմիկ նուագուած «Առաւօտ Լուսոյ»-ի եղանակով կ'արթնցնէին, ինչ որ այդ շրջանի ամէնէն քաղցր յիշատակներէս մէկը պիտի մնայ :

Երբ գործատեղիներու մէջ աղմուկը բարձր չէ, երաժշտութեան նպատակը պիտի ըլլայ շատ մեղմ ու քաղցր եղանակներով ձայնական հաճելի մթնոլորտ մը ստեղծել, զոր աշխատւորը կը լսէ առանց մասնաւոր ուշադրութեամբ մտիկ ընելու . ինչ որ անգիտակցաբար կ'ազդէ ենթակային վրայ եւ անոր մէջ յառաջ կը բերէ բարերար զգայութիւն մը : Այս ձեւ նուագածութեամբ որոշ շրջանէ մը յետոյ նկատուած է որ վէճերը եւ ջղադրագոութիւնները կը նուազին եւ կը մեղմանան, արդարացնելով այն ասութիւնը թէ «երաժշտութիւնը բարբերը կը մեղմացնէ» :

Երկարատեւ եւ համբերութիւն պահանջող աշխատանքներու համար յանձնարարելի են ընդհանրապէս բոլոր համանուագները որոնք հաճելի եւ խաղաղ մթնոլորտ մը կը ստեղծեն : Այս մթնոլորտը կը նպաստէ նաեւ դրօշներու, արուեստագէտներու եւ ընդհանրապէս ազատ ասպարէզներու պատկանող աշխատւորներու, ինչպէս նաեւ ուսանողներու մեծամասնութեան աշխատանքին : Նուազելի կտորներուն ցանկը շատ երկար է եւ համանուագներէն եւ դասական բաղմաթիւ կտորներէն դատ, պէտք է յիշել նաեւ Ֆրանսական եւ վիէնական օփերէթները եւ օփերանները, բայց միայն եղանակները եւ ոչ թէ բաները, որոնք ունկնդրին ուշադրութիւնը գրաւելով կը խանգարեն աշխատութիւնը : Նաեւ այլազան պարեր եւ ժողովրդական սերոյ եւ աշխատանքի երգերուն միայն նուագը :

Երաժշտութեան կարեւոր դեր մը վիճակուած է նաեւ կրթութեան մէջ : Այդ կէտը լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձած է : Սնցեալ տարի Իւնէսքոյի նախաձեռնութեամբ մասնագէտներու համաժողով մը գումարուած էր Պրիւքսէլի մէջ, օրակարգի նիւթ ունե-

նալով «Երաժշտութեան դերը մանուկներու եւ չափահասներու կըրթութեան մէջ» :

Լսողական եւ հոգեկան վալլեքի համար երաժշտութեան ընձեռած կարելիութիւնները անսահման են : Մանաւանդ այժմ երբ բազմաթիւ նուազահանդէսներ , ձայնասփիւռի կայաններ եւ երգապնակներ մատչելի կը դարձնեն ամէն տեսակի եւ որակի երաժշտական կտորներ եւ երգեր , իւրաքանչիւր ոք կրնայ ժողովրդական սքանչելի եւ սրտաուռ ու խանդավառ երգերուն , դասական զմայլելի կտորներուն , փազին , նոյնիսկ ամէնէն արդիական նուագին մէջ դանել իր զգայնութեան , խառնուածքին , նախասիրութիւններուն համապատասխանող կշռոյթներ եւ մեղեդիներ :

Այսուհնդերձ երաժշտասէրներ որոշ թելադրութիւններ կ'ընեն ընտրութիւններուն մասին : Վերջերս Փրանսայի բժիշկ մը՝ Տըքթ . Մէլէն բժշկական թերթի մը մէջ երաժշտական կտորներու ցանկ մը թելադրեց , յատկապէս ընտրուած բժիշկներու համար : Իր կարծիքով նշանակուած կտորները կը համապատասխանեն բժիշկներու կարգ մը հոգեկան վիճակներուն կամ առօրեայ կեանքին կարգ մը պարագաներուն :

Ահաւասիկ , առ ի հետաքրքրութիւն , այդ հոգեբանական սիւսփոքէք կազմող երաժշտական կտորներու ցանկը եւ այն հոգեվիճակները կամ տրամադրութիւնները որոնց սահմանուած են :

— Խորհրդաւոր մթնոլորտ մը եւ բարեբար լուսթիւն մը ստեղծելու համար .

Սլայդիւուսի՝ քիւ 14 սէմֆոնին եւ Պէրսէօզը :

— Քինախնդրական զգացումներ վանելու համար .

Էրէչանիւնֆի՝ Լիքսնի տը Միւփիիֆասիոնը (երգող՝ Շալիարին) :

Սէն Սանսի՝ Սէմֆոնի քիւ 4ը (երգեհոնով) :

Պախի՝ Թոքսթա է ֆիւկ ան ոէ միւնէօրը :

— Չափազանց յոյնութեան պարագային , միտքը կատարելապէս խաղաղեցնելու համար եւ կամ անոնց համար որոնք միտքիը հակումներ ունին եւ կ'ուզեն ներոյժ եւ միանդամայն կրաւորական աղօթք մը ընել .

Ալպինօնիի՝ Ատաժիօ փուռ ֆօու :

Պախի՝ «Յիսուս քոզ որ պահեմ ուրախութիւնս» խմբերգը :

Պախի՝ Քօուալ է փրէլիւս (երգեհոնով , նուագածութիւն Տըքթ .

Շվալդէրի) :

Խանդավառ ուրախութիւն մը զգալու համար .

Վիվալտիի՝ Լէ ֆաքոը Սէգօն :

Սէն-Սանսի Գօնչէրքօ քիւ 2 ան լա միմէօր :

Շուիէնի՝ Գօնչէրքօ քիւ 2 ան փա միմէօր :

Վիշտի պարագային (սուգ, սիրելիէ մը բաժանում) .

Մարք-Անթուան Շարփանթիէի Տը Փրոֆոնտաիս :

Կապրիէլ Ֆոնչէի Ռըֆիէմը (մանականդ վերջամասը) :

Կրիկի՝ Գօնչէրքօ ան լա միանէօր :

Կրօնական վերացնող հրճուանք մը զգալու համար .

Հէնտէլի՝ Լը Մեսիս : Պախի՝ Մանյիֆիքաքը :

Այս դասաւորումը անշուշտ սահմանափակ է եւ յողուածագիրը նկատի ունեցած է միայն անոնք որ վայելք կը զգան դասական երաժշտութենէն :

Այսուհանդերձ մարդկութեան մեծ մասը ալ աւելի զգայուն է ժողովրդական երգերուն եւ նուագին, զինուորական եւ կրօնական այլազան նուագներուն, օիերաներուն եւ զուարթ օիերէթներուն, վալսերուն եւ ամէն տեսակ պարերուն, ինչպէս նաեւ սեւամորթներու երաժշտութեան :

Եհուտի Մենուհին պտասխանելով լրագրողի մը որ կ'ուզէր զիտնալ թէ ո՞ր երգահանները պիտի նախընտրէր եթէ կղզիի մը մէջ առանձինն բանտարկուելու դատապարտուէր եւ արտօնութիւն ունենար միայն երեք երգապնակ տանելու, յայտնեց թէ նախապատուութիւն պիտի տար Պախի, Պէթհովէնի եւ Մոցարթի երաժշտական կտորներուն կամ թերեւ, Մոցարթի փոխարէն Եոհան Շթրաուսի վալսերուն, որովհետեւ ինչո՞ւ զրկուիլ նուագէ մը որ հաճելի է եւ արտօժայուր» :

Այո, ինչո՞ւ զրկուիլ երաժշտութենէ, ինչ տեսակի կամ որակի ալ ըլլայ, եթէ ան կը խօսի ունկնդրողի հոգիին : Էականը այն է որ երաժշտութիւնը մեր առօրեայ կեանքին ընկերը ըլլայ, որովհետեւ ան է միայն որ անմիջապէս կրնայ օգնութեան դալ մեզի, ուրախ ըլլանք թէ տխուր, ընկճուած ըլլանք թէ ջղադրգիւ, մտատանջ ըլլանք թէ անհոգ եւ կուտայ մարմնական ու հոգեկան այնպիսի խաղաղութիւն մը եւ երանութեան զգացում մը որմէ մարդկութիւնը սովորաբար զըրկուած է : «Ան արուեստներուն մէջ ամէնէն մարդկայինն է», որովհետեւ բժշկութեան նման, եթէ յաճախ չի բուժեր, բայց շատ անգամ կ'ամօքէ եւ միշտ կը միտիթարէ :

Ահա թէ ինչու, փոխակերպելով Պէթհովէնի մասին Հէրիոյի մէկ խօսքը, կարելի է ըսել . «Տառապող հոգիներ, մեծանձն հոգիներ, առէք երաժշտութիւնը ձեզի իբրեւ ընկեր» :

Եւ Վերլէնի հետ գոչել . «Երաժշտութիւն, դարձեալ, միշտ եւ ամէն տեղ» :

Լ. Գ.

ՔՈՒՐԶԱՅԱԻԱՔՆԵՐԸ

Յանախ հանրային լամբի մ'արձակած լռյախն տակ կարմիր,
 Որուն ապակին եւ բոցը սաստիկ կը տանջուին հովէն,
 Տիղմին ու կեղտին մէջէն թաղի մը — քառս աղբածիր —
 Ուր մարդկութիւնը՝ կըծու թթխմոր՝ կ'եռայ համօրէն,

Քուրջահաւաք մը կուգայ ծանրաբայլ, գլուխն օրբելէն,
 Մերթ գարնըւելով շուրջի պատերուն — բանաստեղծի՛ն պէս... —
 Զընըկատելով իր շուրջի մարդոց ակնարկը լրտես,
 Սիրտն իր վարարած մեծ խորհուրդներով ու վեհանձնօրէն...

Երդուելով եւ կամ պարտադրելով նոր կարգեր լաւագոյն,
 Զարն ըզգետնելով ու վե՛ր կանգնելով հէ՛ք գոհը թշուառ,
 Երկնականմարին տակ որպէս ջահ մը առկախ ու փաղփու՛ն
 Իր առաքինի խոհերով արբշիռ, գոհ ու խանդավառ...:

Այո՛, մարդիկն այս, ընկնըւած կեանքի հոգերուն ներքեւ,
 Քայքայուած ու ծեր, բիրտ աշխատանքին լուծերէն ի սպառ,
 Աւեր ու փըլած առնիքներու տակ կըքած մշտատես,
 Հսկայ Փարիզին նեխած ընդերքէն դուրս ինկած անկար,

Արդ կուգա՞ն անոնք, տակառի մը բարկ բոյրով ողողուած,
Ընկերներու հետ — խուլ պայքարներու ծերուկ զինակից —
Եւ որոնց պէտքերն՝ հին դրօշակներու նըման են կախուած,
Գրօշակներու եւ պըսակներու յաղթ կամար ծաղկալից...

Կը փոռի հիմա մոգական հըմայք մը քանանչագեղ,
Եւ լուսակարկաչ եւ ապշեցուցիչ տօնին մէջ անհուն՝
Կը հնչեն փողեր, երգ ու մեղեդի վայելֆով շքեղ,
Գինիով արբշիւ՝ մարդիկ կը քաղեն փա՛ռֆ ու ցնծութիւն...

Օ՛, այսպէ՛ս է որ քովն ի վար ներկայ՝ մարդկութեան խելաւ,
Գինին կը հոսի՛ մարդուն կոկորդէն, կ'երգէ՛ ռազմաձայն...
Գինին կը փրփրի՛, ոսկեհոս առու, արնաթոյր գոհար,
Ու կ'ըշխէ իր մեծ ձիրքերով հարուստ, արքայի նըման...

Խեղդելու համար ոխն ու օրրելու համար մեղկութիւնն
Ընչագուրկ, անկեալ ծերերուն համար որ լո՛ւս կը մեռնին,
Աստուած՝ խղահար կարծես, ըստեղծեց Մոռացութեան Գունն,
Մարդը՝ արեւի Որդի՛ն մեծափառ՝ աւելցուց Գինին...:

Թարգմ. Ա. Սեմա (Գեղամ Աթմաճեան)

(Անտիպ)

Կ Ո Յ Ր Ե Ր Ը

Դիտե՛ գիրենեմ, ո՛վ հոգիս, ահաւոր են իսկապէս .
 Թեթեւօրէն արտատոց խամանիկներ են կարծես...
 Տարօրինակ, սուկալի շրջմոլիկներ գիշերի
 Որ չես գիտեր ո՞ւր կ'ուղղեն գունտերն իրենց մըքալի...

Աչքերն իրենց՝ ուրկէ խոյս է տըւեր կայծն երկնային՝
 Դէպի վե՛ր են սեւեռած, իբր քէ հեռո՛ւն նայէին...
 Դէպի երկի՛րեմ... ու բնա՛ւ անոնք գետին չեն հակեր
 Երագանձով ծանրացած գլուխն իրենց սեւաստուեր...

Անծայրածիր մթութեան մէջէն այդպէ՛ս ալ կ'անցնին,
 Մթութիւն՝ որ եղբայրն է մեծ լուութեան յաւերժին:
 Ու երբ մեր շուրջ, ո՛վ քաղաք, դուռն կը խնդա՛ս քրքջաճայն.

Վարակուած խօլ հանոյճէն, գագանութեամբ մերք անբան՝
 Կը խարխափեմ ես ինքս ալ, տե՛ս աւելի քան անոնք,
 Բայց կ'ըսեմ, — ի՞նչ կը փնտտեն կոյրերն երկնի մէջ, արդեօք...:

Թարգմ.՝ Ա. Սեմա (Գեղամ Աթմաճեան)

(Անտիպ)

*

ԵՐԿՐԱՅԻՆ ՍՆՈՒՆԴՆԵՐ

Սիրակուսա

Նաւակ՝ հարթ յատակով: Յած երկինք, որ երբեմն կ'իյնար վրանիս, ինչպէս դաղջ անձրեւները: Ջրային բոյսերու արձակած հոտը՝ նման անօթներու մրուրի հոտին: Ճմլումը ցօղուններու:

Ջրին խորութիւնը կը սքօղէ այս կապուտակ ակին յորդ ցայտքը: Ո՛չ մէկ աղմուկ: Այս ամայի դաշտին խորը, այս բնական, լայնաբերան աւազանին մէջ կարծես ջուրի բողբոջում մը, պապիրոսներու մէջէն:

Թունուզ

Ամբողջ երկնից լազուարթին մէջ՝ ճիշդ հարկ եղածին չափ ճերմակ, միակ առազաստի մը համար եւ կանաչ՝ որպէսզի իր ստուերը յածի ջուրին մէջ:

Գիշերը: Մատանիններ, որ կը շողան մթաստուերին մէջ:

Շողարձակ պայծառութիւնք լուսնի, ուր մարդիկ կը թափառին: Յերեկնայիններէն տարբեր մտածումներ:

Չարաղէտ լուսնկայ դիշեր ի մէջ անապատին: Դեւք չարաշրջիկ գերեզմանատանց: Բոպիկ ոտքերը՝ կապոյտ սալաքարերուն վրայ:

Մալքա

Տարականոն արբշտանք ամառնային վերջալոյսներուն հրապարակներուն վրայ՝ երբ դեռ շէն ու պայծառ է օրը եւ երբ սակայն այլեւս ո՛չ մէկ ստուեր կը յածի մեր շուրջը: Խիստ յատկանշական յափշտակութիւն:

Նախանայէ՛լ, քեզի պիտի ըսեմ պերճանքը ամենագեղեցիկ պարտէզներուն, գորս տեսայ :

Ֆլորանսի մէջ վարդեր կը վաճառէին : Օրեր կային երբ ողջ քաղաքը անուշ բոյրերով կը ծփար : Ամէն երեկոյ կը շրջագայէի Գաղինի մէջ ու կիրակի օրը՝ Պապուլիէ անձաղիկ պարտէզներուն մէջ :

Ի Սէվիլիա, Կիրալտայի մօտ, մզկիթի հնամենի բակ մը կար, ուր նարնջենիներ դուն ուրեք համաշարփօրէն հասակ կը նետէին : Բակին մնացեալ մասը սալարկուած էր : Պերճարեւ օրերուն լոկ սահմանափակ, պղտիկ շուք մը կը յածէր հոն : Քառակուսի բակ մըն էր, շրջապատուած որմերով : Ու մեծապէս գեղեցիկ էր ան : Այլ չեմ գիտեր քեզի բացատրել թէ ինչո՛ւ :

Քաղաքէն դուրս՝ ցանկորմերով արգելափակ հսկայ պարտէզի մը մէջ կ'աճէին տօթ երկիրներու բազմաթիւ ծառեր : Ներս չեմ մըտած բնաւ, այլ դիտած ցանկապատին ընդմէջէն : Կը տեսնէի խայտահաւեր, որ կը վազէին ու կը մտածէի թէ բազմաթիւ ընտելացած անասուններ ըլլալու էին հոն :

Ի՞նչ կընամ ըսել քեզի Ալքազարի շուրջ : Պարտէզ՝ որ կը նմանի պարսկական հրաշալիքի : Անոր շուրջ քեզի խօսած միջոցիս՝ ինձ կը թուի թէ դայն կը նախընտրեմ բոլոր միւսներէն : Աւ այդ կը մտածեմ Հաֆըզը վերստին կարդալով .—

« Գինի մատուակեցէ՛ք ինձ,
Որ շրջագգեստս անով արատաւորեմ,
Վասնզի կը դանդաջեմ սիրով,
Միևչ գիս իմաստուն կը կոչեմ »:

Ջրախաղեր պատրաստուած են ծառուղիներուն մէջ : Ու ծառուղիները սալարկուած են մարմարով, եզերուած են մրտենիներով ու կիպարիսներով : Աջ ու ձախ կը նշմարուին մարմարեայ աւազաններ, ուր թագաւորին սիրուհիները կը լողնային : Ուրիշ ծաղիկներ չկային, — այլ միայն վարդեր, նարգիսներ ու դափնեվարդեր : Պարտէզին խորը՝ մեծանիստ, հսկայ ծառ մը կար, ուր մարդ ինքզինքը դնողասեղով դարնուած սոխակ մը պիտի կարծէր : Պալատին մերձակայ խիստ գէշ ճաշակով յարգարուած ուրիշ աւազաններ կը յիշեցնէին Միւնիխի աւազանները, ուր արձաններ կը կանգնին ամբողջովին խփորաչէն :

Միւնիխի արքայական պարտէզներուն մէջ էր, որ կ'երթայի, դարնան մը, ճաշակելու մայիսեան խոտերով հոտաւետեալ պաղպաղակներ, զինուորական յամառ նուագի մը արեաց տակ: Հասարակութիւնը՝ անվայելուէ, այլ նուագամուրիկ: Երեկոն կը կախարդուէր կրքայարոյց, սրտագրաւ սոխակներով: Անոնց երգը զիս կը մեղկացընէր, ինչպէս զերման բանաստեղծութեան մը նուագը: Հեշտալի վայելքներու որոշ սաստիկութիւն մը կայ, որ մարդ հազիւ կրնայ անցնել, — եւ ոչ առանց արտասուքի: Այս պարտէզներուն քաղցրութիւնն իսկ՝ ինձ դրեթէ ցաւազին կերպով մտածել կուտար, թէ կըրնայի նաեւ դիւրութեամբ այլուր ըլլալ: Այդ ամբան ընթացքին էր, որ սովընցայ մասնաւոր ուշադրութեամբ վայելել օդին վիճակները: Մարդուս կոպերը հիանալիօրէն ընդունակ են այդ հաճոյքին: Կը յիշեմ զիչեր մը, երկաթուղակառքի մը մէջ, բաց պատուհանի մը առջեւ, առանձնապէս զբաղած՝ ճաշակելով աւելի զով օդին շունչը, — աչքերս կը փակէի, ո՛չ թէ քնանալու, այլ ասոր համար: Ողջ օրուան ընթացքին տաքը հեղձուցիչ եղած էր եւ այդ իրիկունը՝ տակաւին գաղջ օդը զով եւ հեղուկ կը թուէր սակայն իմ բռնկեալ կոպերուս համար:

Կըրնատաի մէջ, ԺեներալիՖի դարատափները, ողողուած դափնեկարգենիներով, որ դեռ ծաղկած չէին՝ երբ ես տեսայ զանոնք: Ո՛չ ալ Բիզայի Գամպօ Սանթօն, ո՛չ ալ Սուրբ Մարկոսի փոքրիկ վանքը, զոր պիտի մաղթէի վարդերով լեցուն: Սակայն Հոռմի մէջ՝ Մօնթէ Փինչինոն տեսայ տարուան ամէնէն պերճագեղ եղանակին: Տօթէն ընկճեալ յետ-միջօրէներուն՝ հոն կ'երթայինք զովութիւն որոնելու համար: Մօտը բնակելով՝ ամէն օր հոն կը շրջագայէի: Հիւանդ էի ու ոչնչի շուրջ մտածումս կանգ կ'առնէր: Բնութիւնը կը թափանցէր զիս: Ջղային ցնցումի մը շնորհիւ, երբեմն այլեւս ո՛չ մէկ սահման կը զգայի մարմնիս: Ան կ'երկարաձգուէր գոգցես աւելի հեռուները կամ մերթ, հեշտալիօրէն, ծակոտիէն կը դառնար շաքարի նման: Կը հալէի: Քարէ նստարանէն, ուր կը նստէի, մարդ կը դաբրէր տեսնելէ Հոռմը, որ զիս կ'ուժաթափէր: Հոգիէ մարդ կը արիւսպետէր Պորիկեան պարտէզներուն, որոնց ստորին հարթավայրը քայլերուս հաւասար բարձրութեան մէջ կը դնէր քիչ մը հեռաւոր կատարները ամենաբարձր շոճիներուն: Ո՛վ դարատափնէ՛ր, դարատափնէ՛ր, ուրկէ տարածութիւնները կը նետուին հեռուն, ո՛վ այերային նաւագնացութիւն:

Պիտի փափաքէի թափառիլ զիշերանց Ճարնէզի պարտէզներուն մէջ, այլ ո՛չ ոք արտօնեալ է հոն մտնել: Հիանալի բուսականութի՛ւն՝ այդ թաքուն աւերակներուն վրայ:

Ի Նափոյի ցած պարտէզներ կան, որ կը հետեւին ծովուն՝ քարափի մը նման, թոյլ տալով որ արեւը ոտոզէ իրենց ափօսները:

Նիմի մէջ, հոռովմէական ցայտաղբիւրը լեցուն ջրմուղեալ պայծառ ջրերով:

Մոնիելիէի մէջ բուսաբանական պարտէզը: Կը յիշեմ, որ Անպրուազի հետ, իրիկուն մը՝ կարծես թէ Ակադեմոսի պարտէզներուն մէջ ըլլայինք, նստանք հնօրեայ դամբանի մը վրայ, ամբողջապէս շրջապատուած նոճիներով: Ու խօսակցեցանք յամբօրէն, վարդի թերթեր ծամելով:

Գիշեր մը, Փեյրուէն, տեսանք հեռանիստ ծովը, որուն վրայ լուսնկան կը թողուր իր արծաթեայ շղարչը: Մերձ ի մեզ, քաղաքին ջրամբարին սահանքներուն աղմուկը կը լուծուէր միջոցին մէջ: Ճերմակով երիզուած սեւ կարապներ կը լողային հանդարտ աւազանին վրայ:

Մալթայի մէջ, կ'երթայի կարգալ Գերադեսպանատան պարտէզներուն մէջ: Զրթա վեքքիայի մէջ կիտրոններնեքու խիստ փոքր պուրակ մը կար: Զայն «ԻլՊոչեթթօ» կ'անուանէին: Հաճոյքով կանգ առինք անդ ու մեր ափօսները մխրճեցինք հասուն կիտրոններու մէջ, որոնց առաջին համը անտանելի թթուութիւն մը ունի, այլ որ յետոյ բերնիդ մէջ կը ձգէ զով եւ անուշ բուրահամ մը:

Ի Սիրակուսա, նոյն կիտրոնները խածինք նաեւ անողոք Լաթոմիներուն խորը (*):

Լահէի ծառաստանին մէջ, զբօսապարտէզին, կը շրջազային հազիւ թէ վայրի իշայծեամներ:

Սուրբ Միքայէլի լեռը կը նշմարուի Ավրանչի պարտէզէն ու նաեւ մերձ ի գիշերի, հեռակայ աւազները, զերդ բռնկեալ տարբեր: Յոյժ փոքր քաղաքներ կան, որ զիւթիչ պարտէզներ ունին: Մարդ փութով կը մոռնայ քաղաքը, կը մոռնայ անոր անունը ու լոկ կը բազմայ վերստին տեսնել պարտէզը, — այլ մարդ չի գիտեր հոն վերստին գալ:

(*) Ծ. Թ.— Լիեալ փարահաններ, որ իբր բանա կ'օգտագործուէին Սիրակուսայի մէջ:

Կ'երազեմ պարտէզները Մուսուլի: Ինձ ըսած են թէ անոնք յըլ-
փորէն լեցուն են վարդերով: Նաչփուրի պարտէզները՝ Օմար Խայ-
եամ երգած է զանոնք, իսկ Հաֆըզ՝ Շիրազի պարտէզները: Այլ մենք
երբեւիցէ պիտի չտեսնենք զանոնք:

Սակայն Պիաքարայի մէջ կը ճանչնամ Ուարտիի պարտէզները,
որ մանուկները այծեր կ'արածեն:

Թունուզի մէջ բացի գերեզմանատունէն ո'չ մէկ պարտէզ: Ալժէի
փորձառական պարտէզին մէջ (ամէ'ն տեսակ արմաւենիներ) պտուղ-
ներ կերայ, որ նախապէս տեսած չէի բնաւ: Հապա Պլիտայի մասին,
Նաթանայէ'լ, ի'նչ ըսել քեզի:

Ո՛ր քաղցր է խոտը Սահելի: Ու նարնջածաղիկները, ո'վ Պլիտա,
եւ ստուերները, զգլխիչ՝ բուրբուժ պարտէզներու: Պլիտա', Պլիտա',
փոքրիկ վարդ, ճմենասկիզբին՝ ես քեզ ստորագնահատած էի: Քու
նուիրական անտառը տերեւ մը չունի, որ դարուն մը չնորոգէ ու քու
ճլեկեկները ու պտաղիճները՝ բոցարծարծ որթի ճիւղերու կը նմա-
նէին: Լեռներէն իջնող ձիւնը կը մերձենար ի քեզ: Ձէի կրնար սեն-
եակիս մէջ տաքնալ, ու աւելի քիչ՝ քու անձրեւոտ պարտէզներու
մէջ: Յիխթէի Գիտուքեան վարդապետութիւնը կը կարգայի ու կը
զգայի որ կը վերադառնամ կրօնական ջերմեռանդութեան: Քաղցր էի
հոգևով ու իւրովի կ'ըսէի թէ մարդ պէտք է հաշտուի իր տրամու-
թեան հետ, ու կը ջանայի այս բոլորը առաքինութեան կարգը դասել:
Այժմ այս բոլորին վրայ հողաթափերուս փոշին թօթափեցի: Ո՛վ դի-
տէ թէ հովը ո'ւր տարաւ զայն: Անապատի փոշի՝ որուն վրայ չըջե-
ցայ մարգարէի մը նման: Յոյժ ամուլ ապառաժք, փոշեցած ու ու-
ժասպառ, ոտքերուս տակ դուն կը բռնկէիր (որովհետեւ արեւը քեզ
անչափորէն վառած էր): Սահելի խոտերուն մէջ, այժմ, թո՛ղ ոտ-
քերս հանգստանան: Թո՛ղ բոլոր մեր խօսքերը բխին սէրէ:

Պլիտա', Պլիտա', Սահելի՛ ծաղիկ, փոքրիկ վարդ, — ես քեզ
տեսայ զաղջ ու անուշահոտ, տերեւներով ու ծաղիկներով աւուր:
Ձմրան ձիւնը քեզմէ փախուտ տուած էր: Քու սրբազան պարտէզիդ
մէջ՝ խորհրդապաշտօրէն կը շողար սպիտակ մզկիթդ ու ճկենին կը
կքէր ծաղիկներու բեռան տակ: Ձիթենի մը կ'անհետանար ճլեկի մը
հիւսած ծաղիկաքակներուն տակ: Այերը աղու, զգլխիչ՝ մեզի կը բե-
րէր բուրբուժ, որ կը բարձրանար նարնջենիներէն ու նոյնիսկ մասնի-
եան վտիտ նարնջենիները բուրբուժներով կ'օծէին միջոցը: Իսկնց
բարձրուղէճ ճիւղերուն է'ն բարձր կատարէն՝ ջերմիները, ձերբա-

զատեալ, կը թողլըէին իրենց հինցած կեղեւնները: Անոնք կը կախուէին, — մաշած պաշտպանութիւն, — հագուստի մը նման, որ արեւը անօգուտ կը դարձնէր, ինչպէս իմ հին բարոյականս, որ լուկ ճըմբան համար իր զօրութիւնը կը պահէր:

Պիտա

Ռազիանի հսկայ ցօղունները, — շողքը իրենց ոսկեզանակ կանաչ ծաղկափթթումներուն, ոսկեայ լոյսին կամ անյարիւր ջերմիներու ծաւի տերեւներուն տակ, — նախահաս ամբան այս առաւօտուն, Սահելի մէջ, մեր հետեւած ճամբան ի վար, անբաղդատելի վեհաչքութեամբ մը կը սլանային:

Ու ջերմիները զարմանահար կամ հանդարտ:

Ամէն ինչի սերտ մասնակցութիւնը բնութեան: Անկարելիութիւն այս բնական պարտադրանքէն խուսափելու: Երեւոյթները որ կը պարփակեն ամէն ինչ՝ իրենց օրէնքներով: Երկաթուղակառքը, որ կը սուրայ ի մէջ գիշերին, առաւօտեան կը ծածկուի շամանդաղով:

Նաւուն վրայ

Քանի՛ գիշերներ, — Ո՛ր խցիկիս կըր ապակին, փակ լուսամուտը, քանի՛ գիշերներ նայեցայ սեւեռեալ քեզի, խշտիկիս վրայէն, ըսելով ինքս ինձ, — ահաասիկ, երբ այդ աչքը բացուի լոյսով, արեւածագը պիտի պայծառանայ: Յայնժամ պիտի ելլեմ ոտքի ու թօթափեմ մարմնոյս նեղութիւնը: Ու լուսարացը պիտի լուայ ծովը ու պիտի ցամաք ելլենք անձանօթ ափերու վրայ: Արշալոյսը եկաւ սակայն՝ առանց որ ծովը խաղաղած ըլլար: Երկիրը հեռուն էր դեռ ու ջրերուն յարաշարժ մակերեսին վրայ մտածումս կը դեղեւէր:

Ալեաց կոծումը, զոր մեր ողջ մարմինը կը յիշէ: Պիտի ուզե՞մ մտածումս սեւեռել այդ յողզողդ հայեկին վրայ, — կ'ըսէի իւրովի: Ալեաց շեղբեր, երեկոյեան հովին կոհակներուն մէջ՝ ջրին կայլակ առ կայլակ ցրցքնօ՞ւմ պիտի տեսնեմ լո՛կ: Սէրս կը ցանեմ ի մէջ ալեաց, մտածումս կոհակներուն անբերրի հարթագետնին վրայ: Սէրս կը խորասուզի, ի մէջ ալեաց, որ կը հետեւին ու կը նմանին իւրարու: Կ'անցնին ու հայեացքս չի ձանձնար զանոնք: — Ծո՛վ անձեւ ու յար կոծկոծեալ, հեռի մարդոցմէ քու ալիքներդ կը լռեն ու ոչինչ կ'ընդդրմանայ անոնց հեղուկ էութեան: Այլ ո՛չ ոք կրնայ ուկնդրել

անոնց լուռթեան : Ամենէն դիւրաբեկ կարկուրային վրայ իսկ, արդէն բախումով կը փշրին ու իրենց յարուցած ազմուկը մեզի կարծել կուտայ թէ փոթորիկը որոտագոռ է : Ալեաց մեծ կոյտեր կը յառաջանան ու կը յաջորդեն իրարու անաղմուկ : Անընդհատ կը հետեւին իրարու եւ իւրաքանչիւրը կը վերցնէ նոյն ջրի կայլակը, դրեթէ առանց զայն տեղափոխելու : Լոկ իրենց յարաչարժ ձեւն է որ կը շրջագայի : Ջուրը կ'ընծայուի, կը լքէ զանոնք, այլ երբեք չ'ընկերանար անոնց : Ամէն ձեւ շատ սակաւաթիւ պահերու ընթացքին միայն կը կաղապարէ նոյն էակը : Իւրաքանչիւր էակի ընդմէջէն՝ ան կը շարունակէ իր էութիւնը, ապա կը ձգէ զայն : Ո՛վ հոգիս, դուն քեզ ո՛չ մէկ մտածման կապէ : Ներէ՛ իւրաքանչիւր մտածում՝ հեռազնաց հողմին, որ զայն կը խլէ քեզմէ : Երբեւիցէ դուն ինքզ պիտի չկարենաս զայն երկինք բարձրացնել :

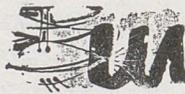
Յարաչարժութիւն ալեաց, դո՛ւք էք որ մտածմանս տուիք այս դանդաղումը : Ոչինչ պիտի կարենայ բարձրացնել ի վերայ կոհակաց : Վասնզի անոնք կը խուսափին ամէն բեռէ :

Նաւամատոյցը քաղցրագո՞ղ՝ պիտի դա՞յ միթէ, — այս վհատեցուցիչ նաւաբեկութիւններէն, այս մոլորումներէն վերջ աստ ու անդ եւ ուր հոգիս ի վերջոյ հանդձած հաստախարհսխ ամբարտակի մը վրայ, դարձդարձիկ փարոսին մօտ, պիտի դիտէ ծովը :

« Les Nourritures terrestres »

ANDRE GIDE.

(Թարգմանութիւն՝ Վազգէն ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ)

Պ. ԹԵՍԹ

(« Monsieur Teste »)

ՏԻԿԻՆ ԹԵՍԹԻ ՆԱՄԱԿԸ

Պարոն եւ բարեկամ,

Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ձեզի՝ Պ. Թեսթին գրած ձեր նամակին եւ զրկածին համար: Կը կարծեմ թէ անանաւոր ու բանդակները անհաճոյ չեղան. վստահ եմ որ ծխիկները հաճոյք պտածառեցին: Գալով նամակին, սուտ խօսած պիտի ըլլայի, եթէ դոյզն բան մ'ըսէի այդ մասին: Կարգացի զայն ամուսնոյս, եւ ես երբեք չհասկցայ: Այսուհանդերձ, ձեզի կը խոստովանիմ որ որոշ հեշտութիւն զգացի ազդէ: Վերացական կամ շատ բարձր բաները լսելը ինձի համար տաղտկալի չեն. գրեթէ երաժշտական հմայք մը կը գտնեմ անոնց մէջ: Հողիին մէկ զեղեցիկ մասը կայ, որ կրնայ ըմբոշխնել առանց հասկնալու եւ որ մեծ է իմ մօտ:

Արդ, ձեր նամակը կարգացի Պ. Թեսթին: Ընթերցումս լսեց առանց զգացնելու թէ ինչ կը մտածէր այդ մասին, ոչ ալ թէ ինչ մտածեց: Գիտէք թէ ոչինչ կը կարգայ իր աչքերով, գոր կը գործածէ անսովոր կերպով եւ որպէս ներքին տեսողութիւն: Կը սխալիմ, ըսել կ'ուզեմ մասնաշատուկ գործածութիւն մը: Բայց երբեք այդ չէ: Ձեմ գիտեր ինչպէս արտայայտուիլ. ըսենք՝ միաժամանակ ներքին, մասնաշատուկ... եւ տիեզերակա՞ն: Չափազանց զեղեցիկ են իր աչքերը. կը սիրեմ գանոնք, որ բոլոր տեսանելի եղած բաներէն քիչ մը խոշոր են: Երբեք չենք գիտեր թէ այդ աչքերէն բան մը կը վերլուծէ, եւ կամ, ընդհակառակն, ամբողջ աշխարհը պարզ մանրամասնութիւն մըն է անոնց համար՝ այն բոլորին մէջ որ կը տեսնեն, քոչոյզ փանփ մը որ կրնայ ձեզ մտալլկել, բայց որ գոյութիւն չունի: Սիրելի պարոն, ձեր բարեկամին հետ ամուսնանալէս ի վեր, չեմ կրցած երբեք իր նայուածքները առաջուց բռնել: Առարկան գոր կը սեւեռեն, թե-

ընես նոյն ինքն ա'յն առարկան է, գոր իր միտքը կ'ուզէ անէացնել :

Մեր կեանքը ձեր զիտցածին պէս է միշտ. — Իմինս՝ ոչինչ եւ օգտակար. իրը՝ ամբողջովին սովորութիւն եւ բացակայութիւն: Ոչ թէ չ'արթննար եւ չի վերայայտնուիր չափազանց առոյգ՝ երբ կամենայ: Կը սիրեմ զինք այսպէս: Յանկարծ մեծ է եւ ահարկու: Իր միօրինակ արարքներուն մեքենան կը պոռթկայ. դէմքը կը ճառագայթէ. կ'ըսէ բաներ, գորս յաճախ կ'իտովին կը լսեմ, բայց որոնք ա'լ չեն սրբուիր յիշողութենէս: Բայց ձեզմէ ոչ մէկ բան պահել կ'ուզեմ, կամ գրեթէ ոչինչ: — Կը պատահի որ շատ խիստ ըլլայ ան: Ձեմ խորհիր որ ոչ ոք կրնայ իրեն պէս խիստ ըլլալ: Մէկ հատիկ բառով կը կոտրէ ձեր միտքը, եւ ինքզինքս կ'երեւակայեմ բրուտի մը ձեռքէն ճողոպրած ծաղկամանի մը պէս, գոր կը նետէ բեկորներուն մէջ: Պարոն, խիստ է հրեշտակի մը հանդոյն եւ իր ունեցած ուժին չ'անդրադառնար. չսպասուած խօսքեր ունի, որ չափազանց ճշմարիտ են, որ կ'ոչընչացնեն մարդիկը, զիրենք կ'արթնցնեն իրենց կատարեալ յիմարութեան մէջ, իրենք իրենց զիմաց, բոլորովին բռնուած իրենց ինչ ըլլալուն վրայ եւ ապրելով այնքան բնականօրէն՝ իրենց սնտոլքներով: Շատ հանդիստ կ'ապրինք, իւրաքանչիւրը իր անհանճարութեան մէջ, ինչպէս ձուկերը՝ ջուրին մէջ, եւ միայն զիտուածով է որ կ'անդրադառնանք թէ ի՞նչ ապուշութիւններ կը պարունակէ ողջամիտ անձի մը գոյութիւնը: Երբեք չենք մտածեր, թէ այն ինչ որ կը մտածենք մեզմէ՝ կը պահէ մեր ինչ ըլլալը: Կը յուսամ, պարոն, թէ մենք, մեր բոլոր մտածումներէն աւելի կ'արժենք, եւ որ մեր մեծագոյն արժանիքը՝ Աստուծոյ առջեւ, պիտի ըլլայ մեր կանգ առնել փորձած ըլլալը աւելի հաստատուն բանի մը վրայ քան շատախօսութիւններն՝ նոյնիսկ հիանալի՝ մեր մտքին ինքն իրեն հետ:

Արդէն Պ. Թեսթ պէտք չունի խօսելու, որպէսզի զինք չըջուտտող անձերը վերածէ գրեթէ կենդանական խոնարհութեան մը եւ պարզութեան: Իր գոյութիւնը կը թուի տկարացնել միւս բոլորը, եւ նոյնիսկ իր մոլութիւնները խորհիլ կուտան:

Բայց մի երեւակայէք որ միշտ դժուարահաճ է կամ տաղտկալի: Եթէ զիտնայիք, պարոն, թէ կրնայ բոլորովին տարբեր ըլլալ... Արդարեւ, երբեմն խիստ է, բայց այլ ժամերուն, կը պահուածուի հիանալի եւ ապշեցուցիչ ազնուութեամբ մը, որ երկինքներէն իջած ըլլալ կը թուի: Իր ժպիտը՝ խորհրդաւոր եւ անդիմադրելի ընծայ մըն է, եւ իր հազուադէպ փափկութիւնը՝ ձմեռնային վարդ մը: Յամենայն դէպս, անկարելի է նախատեսել ոչ իր ներողամտութիւնը եւ ոչ ալ իր

աստուծութիւնը . ի գուր է իրմէ խստութիւն կամ շնորհ ակնկալել . իր անհուն ցրտածութեամբ եւ իր մտածումներուն անթափանցելի կարգովը ի դերեւ կը հանէ բոլոր սովորական հաշիւները, գոր մարդ արարածը կ'ընէ իր նմաններուն նկարագրին մասին: Երբեք չեմ գիտեր, թէ իմ մեծարանքներս, հաճութիւններս, անխորհրդութիւններս, փոքր թերացումներս ինչ պիտի փրցնեն Պ . Թեաթէն: Սակայն, կը խոստովանիմ ձեզի թէ՛ ոչինչ զիս իրեն այնքան կը կապէ որքան այս անորոշութիւնը իր տրամադրութիւններուն: Այսուհանդերձ, շատ երջանիկ եմ զինք ամբողջովին չըմբռնելուս, ամէն օր, ամէն գիշեր չզուշակելուս, գալիք ամէն մէկ վայրկեանը՝ երկրին վրայ անցքէս: Հոգիս ուրիշ ամէն բանէ աւելի սպչելու ծարաւն ունի: Սպասումը, վտանգը, քիչ մը կասկածը եռանդ կուտան ու կը կենդանացնեն զինք՝ շատ աւելի քան եթէ որոշը ունի: Կը կարծեմ որ լաւ բան չէ այս . բայց ես այսպէս եմ հակառակ ինքզինքիս ուղղած կշտամբանքներուս: Մէկէ աւելի անգամներ խոստովանանք ըրած եմ՝ մտածած ըլլալուս, որ կը նախընտրէի հաւատալ Աստուծոյ քան թէ զԱյն տեսնել իր ամբողջ փառքին մէջ, եւ պախարակուած եմ: Խոստովանահայրս ըսաւ որ սպուշութիւն մըն է, քան՝ մեղք մը:

Ներեցէք խեղճ անձիս մասին ձեզի գրելուս համար, երբ ձեր փափաքն էր քանի մը լուր ունենալ անոր մասին որ ձեզ ջերմապէս կը հետաքրքրէ: Սակայն ես իր կեանքին վկան ըլլալէ քիչ մ'աւելի բան մըն եմ . իր մէկ կտորն եմ, եւ դործարանի մը պէս՝ թէպէտ ոչ էապէս կարելոր: Այր եւ կին որ ենք, մեր արարքները ամուսնութեամբ կազմուած են, եւ մեր ժամանակաւոր կարիքները բաւական լաւ ճշտուած՝ հակառակ մեր միտքերուն անչափ եւ անսահմանելի տարբերութեան: Որով ստիպուած եմ խօսիլ ձեզի պատահաբար անոր մասին՝ որ կը խօսի ձեզի իր մասին: Գուցէ դուք շատ լաւ չըմբռնէք թէ ինչ է իմ հանգամանքս Պ . Թեաթին մօտ, եւ տակաւին, ի՞նչպէս կ'ընեմ օրերս սահեցնելու համար այսքան իւրաքստուէկ մարդու մը մը տերմութեան մէջ, ինքզինքս այնքան մօտ զղալու համար իրեն եւ այնքան հեռու:

Իմ տարիքիս կիները, իսկական կամ ձեւական բարեկամուհիներս չափազանց զարմացած են վրաս, ես որ իրենց վարած կեանքին նման կեանք մը վարելու այնքան առակ եմ եւ բաւական արտոժելի կին, պարզ եւ հասկնալի ճակատագրի մը արժանի, — որ կ'ընդունիմ զիրք մը գոր իրենք չեն կրնար նոյնիսկ երեւակայել այնպիսի մարդու

մը կեանքին մէջ, որուն արտառոցութիւններուն համբաւը իրենց անհաճոյ կը հուել եւ զիրենք կը դայթակղեցնէ: Չեն գիտեր թէ՛ նուազագոյն մեղմացումը իմ սիրելի ամուսնոյս հազար անգամ աւելի եռանդ կ'արժէ քան իրենցներուն բոլոր գեղականքները: Ի՞նչ է իրենց սէրը, որ իրար կը նմանի եւ կը կրկնուի, որ շատոնց կորսնցուցած է անակնկալին, անծանօթին, անկարելիին բարիքները, այն ամէնը, որ, ամենափոքր ծաղկումները ծանրաբեռնուած են իմաստով, վտանգներով եւ կարողութեամբ, որ ձայնի մը էանիւթը միակ սնունդն է մեր հոգւոյն, եւ վերջապէս, ամէն բան աւելի գեղեցիկ է, աւելի իմաստալից — աւելի լուսաւէտ կամ մռայլ, — աւելի նշանաւոր կամ փուճ, — ըստ միակ նախագագուծին թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ փոփոխական անձի մը մէջ, որ խորհրդաւոր կերպով էսկան դարձած է մեզի:

Կը տեսնէ՞ք, պարոն, հարկ է չճանչնալ գրգանքը, որպէսզի ցանկանք անոր բաժանումը անձկութենէն: Որքան ալ միամիտ ըլլամ, լաւապէս կ'անդրադառնամ թէ հեշտանքները ընտելացուած եւ յարմարցուած ըլլալով մեր առտնին սովորութիւններուն ինչ կը կորսնցնեն: Կը խորհիմ թէ լքում մը, ստանձնում մը որ իրար կը հասկընան՝ անասմանօրէն կը շահին՝ պատրաստուելով իրենց մերձեցման անգիտութեամբն իսկ: Այս գերագոյն ստուգութիւնը պէտք է ժայթքի գերադոյն անստուգութենէ մը, եւ յայտնուի ինչպէս չարաչուք վախճանը թատերախաղի մը, որուն ընթացքն ու վարքը դարձեալ նկարագրելու համար՝ սկսելով հանդարտութենէն մինչեւ վերջին սպառնալիքը պատահարին՝ շատ գժուարութեան պիտի մատնուէինք...

Բարերախտաբար, — կամ ոչ, — ես ինքս ընաւ վստահ չեմ Պ. Թեաթի զգացումներուն մասին. եւ նուազ կարեւոր է ըլլալս քան պիտի հաւատայիք: Որքան ալ տարօրինակ կերպով ամուսնացած ըլլամ, գիտակցութեամբ եմ ըրած այդ: Լաւապէս գիտէի թէ՛ մեծ հոգիները գիպուածով միայն ընտանիք կը կազմեն. եւ կամ գաղջ սենեակ մը ստեղծելու համար է, ուր ինչ որ կրնայ մուտք գործել որպէս կին՝ իրենց ապրելու դրութեան մէջ միշտ գրաւիչ ըլլայ եւ միշտ փակուած: Բնաւ անսիրելի չէ բաւական ամբիժ ուսի մը քաղցր ճառագայթումը տեսնել երկու մտածումի միջեւ... պարոնները այսպէս են, նոյնիսկ՝ խորունկները:

Ասիկա ընաւ Պ. Թեաթին համար չեմ ըսեր: Այնքա՛ն տարօրինակ

է ինք: Իրականութեան մէջ, ոչինչ կարելի է ըսել իր մասին, որ անճիշտ ըլլայ այդ վայրկեանին... Կարծեմ թէ չափազանց հետեւողական է դադարեցնելու մէջ: Ամէն վայրկեան կը խզէ մտածումին թելը, զոր ինք միայն գիտէ հիւսել, փրցնել, վերսկսիլ: Ինքն իր մէջ կ'երկարածուի այնքան դիւրաբեկ թելեր, որ իրենց բարակութեան մէջ կը դիմանան միայն իր ամբողջ կենսական ուժին օգնութեամբ եւ համընթակամբ: Կը քաշէ զանոնք չես գիտեր անձնական ո՛ր անդունդի վրայ, եւ ինքզինքը վտանգի կ'ենթարկէ հաւանաբար, սովորական ժամանակէն բաւական հեռու, դժուարութեանց վիճի մը մէջ: Ի՞նչ վիճակի մէջ կ'ըլլայ արդեօք հոն: Որոշ է որ այդ անձկութիւններուն մէջ մենք մեզմէ դուրս կ'ելլենք: Մեր մարդկութիւնը չի կրնար մեզի հետեւիլ մինչեւ այդքան առանձնացած լոյսերը: Հաւանաբար իր հոգին կը վերածուի եզակի բոյսի մը, որուն արմատը, եւ ոչ թէ սաղարթները, պիտի բուսնէր բնութեան հակառակ՝ դէպի լո՛յսը:

Արդեօք աշխարհէն դուրս ձգել չէ՞ սա: — Կեա՞նքը պիտի ողջունէ, թէ մահը գրկէ՞ իր ուշադիր կամքին ծայրամասերուն: — Այդ պիտի ըլլայ Աստուած, թէ սարսափելի զգայութիւն մը՝ մտածումին խորը՝ հանդիպելով միայն իր իսկ թշուառ կենսանիւթին տժգոյն ճառագայթումին:

Հարկ է զինք տեսած ըլլալ բացակայումին ծայրայեղութիւններուն մէջ: Յայնժամ դէմքը կ'այլայլի, — կ'աւրուի... Եթէ քիչ մըն ալ տարուի, այն ատեն վստահ եմ որ կրնայ ինքզինք անտեսանելի դարձնել...

Մակայն, պարոն, երբ այդ խորասուզումէն ինծի կը վերադառնա՛յ, նոր աշխարհ մը գտած ըլլալու երեւոյթը ունի զիս գտնելով: Իրեն անձանօթ կ'երեւիմ, նոր, պիտանի: — Զիս գրկին մէջ կ'առնէ կարօտէն՝ կարծէք կեանքի եւ իրական ներկայութեան ժայռ մ'ըլլայի, ուր այս անհաղորդական հանճարը պիտի բախէր, դպնար, յանկարծ կառչէր՝ այնքան անմարդկային հրէշային լուրթիւններէ ետք: Կը վերիխայ վրաս որպէս թէ ես երկիրն իսկ ըլլայի: Ինձմով է որ կը վարթնու, ինձմով է որ ինքզինք կը վերադառնէ, ի՞նչ երջանկութիւն:

Ծանր է գլուխը երեսիս վրայ, եւ իր ջիղերուն ամբողջ ուժին ճարակ եմ դարձած: Զեռքերուն մէջ զօրութիւն մը ունի եւ սարսափեցնող ներկայութիւն մը: Ինքզինքս արձանագործի մը, բժիշկի մը, ոճրագործի մը ձեռքերուն մէջ կը գգամ, անոնց վայրենի ու մեկին

գործողութիւններուն ներքեւ եւ սարսափով կը կարծեմ ինկած ըլլալ մտաւորական արծիւի մը մազերններուն մէջ: Պիտի ըսեմ ձեզի ամբողջ մտածումս: Կ'ենթադրեմ թէ չի գիտեր իսկապէս ինչ կ'ընէ, ինչ որ կը ճմուռէ:

Իր ամբողջ էութիւնը որ կեդրոնացած էր գիտակցութեան սահմաններուն վրայ որոշ տեղ մը՝ կորսնցուց իր գաղափարական առարկան, այն առարկան որ գոյութիւն ունի եւ չունի, որովհետեւ կախուած է քիչ մ'աւելի կամ նուազ ձիգէ: Շատ չէր ամբողջ մարմնի մը համար՝ բովանդակ կորով մտքին առջեւ՝ բռնելու համար աղամանդեայ բուպէն, որ միանգամայն գաղափարն է, բանը, ե'ւ սեմը ե'ւ վախճանը: Արդ, պարոն, եթէ այս անսովոր ամուսինը կը կապտէ եւ տեսակ մը կը տիրակալէ զիս եւ ուժերը կը դրոշմէ վրաս, այն տպաւորութիւնը ունիմ, որ իր կամքին կորսնցուցած առարկային տեղը կը գրաւեմ: Մ'կանուտ ծանօթութեան մը խաղալիքին պէս եմ ես: Ձեզի կ'ըսեմ այնպէս ինչպէս կրնամ: Ճշմարտութիւնը զոր կը սպասէր առաւ ուժս ու կենդանի գիմացկութիւնս. եւ այլապէս անպատմելի՝ հակադրութեամբ մը իր ներքին կա'մքը կ'անցնի, կը պարպուի իր կարծր ու որոշ ձեռքերուն մէջ: Ասոնք շատ դժուարին պահեր են: Ուրեմն ի'նչ ընել: Կ'ապաստանիմ սրտիս մէջ, ուր կը սիրեմ զինք ուզածիս պէս:

Գալով իր զգացումներուն ինծի հանգէպ, գալով իմ մասին իր կարծիքին զոր կրնայ ունենալ, ատոնք բաներ են զորս կ'անգիտանամ ինչպէս կ'անգիտանամ այն ամէնը իր մասին որ չի տեսնուիր ու չի լսուիր: Ձեզի քիչ առաջ ըսի իմ ենթադրութիւններս, բայց իսկապէս չեմ գիտեր թէ ի'նչ մտածումներու եւ գուզադիպութիւններու վրայ կ'անցընէ այնքան ժամեր: Ես ինքզինքս կը պահեմ կեանքին մակերեսին. օրերու իրերայաջորդութեան յանձնուած եմ. ինքզինքիս կ'ըսեմ թէ՛ ես ծառան եմ անիմանալի վայրկեանին, երբ ամուսնութիւնս որոշուեցաւ կարծէք ինքնիրեն: Վայրկեան՝ գուցէ պաշտելի, գուցէ՝ գերբնական:

Ձեմ կրնար ըսել թէ սիրուած եմ: Գիտցէք որ այս սէր բառը՝ այնքան անորոշ իր սովորական առումով եւ որ կը ապտանի աշխարհն տարբեր պատկերներու միջեւ, որ ոչինչ կ'արժէ, եթէ ամուսնոյս սրտին իմ անձիս հետ ունեցած յարաբերութիւններուն մասին է: Կնքուած դանձ մըն է իր վլուխը եւ չեմ գիտեր թէ սիրտ ունի՞: Ձեմ գիտեր թէ զիս կը գատորոշէ՞, կը սիրէ՞ կամ կ'ուսումնասիրէ

զիս : Կամ կ'ուսանի իմ միջնոցաւ : Անշուշտ կ'ըմբռնէք թէ ինչու չեմ ծանրանար ասոր վրայ : Ամփոփ, իր ձեռքերուն մէջ կը զգամ ինքզինքս, իր մտածումներուն միջեւ՝ առարկայի մը պէս որ մերթ ամէնէն ընտանին է իրեն, մերթ ամէնէն օտարը, ըստ իր յարափոփոխ նայուածքին որ անոր կը պատշաճի :

Եթէ յանդգնէի ձեզի հաղորդել իմ յաճախակի տպաւորութիւնս՝ այնպէս ինչպէս կ'ընեմ ինքզինքիս, եւ որ յաճախ մտերմաբար յայտնած եմ Հայր Մասոնին, պիտի ըսէի փոխաբերաբար թէ կը զգամ ազրիւս ու խլրտիւս վանդակին մէջ, ուր գերազաս միտքը կը պարփակէ զիս, իր միակ գոյութեամբ : Իր միտքը կը պարունակէ իմինս, ինչպէս մարդուն միտքը՝ տղայինը կամ շունինը : Հասկցէք զիս, պարոն : Երբեմն կը չըլիմ մեր տան մէջ, կ'երթամ կուգամ, երգելու գաղափար մը կ'առնէ զիս եւ կը բարձրանայ. կը թռչիմ՝ պարելով յանպարաստից ծնած ուրախութեամբ եւ անաւարտ երիտասարդութեամբ՝ մէկ սենեակէն միւսը : Բայց որքան ալ առոյգ ուսնում՝ չեմ կրնար երբեք զգալ այդ հզոր բացակային տիրապետութիւնը, որ հոն բազկաթոռի մը մէջ կ'երազէ, կը ծխէ, որ կը գննէ ձեռքը, որուն բոլոր յօդակապերը կը խաղցնէ դանդաղօրէն : Բնաւ անկողնի զտներ հոգիս : Ընդհակառակն՝ չըջապատուած, փակ : Աստուած իմ : Ի՞նչ դժուար է բացատրել : Ըսել չեմ ուզեր գերի : Ազատ եմ, բայց դասուած (classée) :

Ինչ որ ունինք ամէնէն աւելի մերը, ամէնէն աւելի թանկագին՝ մեզի իսկ մութ է, այդ դուք լաւ գիտէք : Ինծի այնպէս կը թուի թէ պիտի կորսնցնէի էակը, եթէ ամբողջովին ճանչնայի ինքզինքս : Արդ, մէկու մը համար թափանցիկ եմ, տեսնուած ու նախատեսուած՝ ինչպէս որ եմ, առանց խորհուրդի, առանց ստուերի, առանց կարենալ ապաւինելու իմ իսկ անծանօթիս, — իմ անձիս անճանաչողութեան :

Ճանճ մըն եմ որ կը տատանի եւ դժուարաւ կ'ապրի անյողորդ նայուածքի մը տիեզերքին մէջ. եւ մերթ՝ տեսնուած, մերթ՝ ոչ, բայց բնաւ երբեք տեսողութենէ դուրս : Ամէն վայրկեան գիտեմ որ գոյութիւն ունիմ իմինէս աւելի յարաճուն ուշադրութեան մը մէջ աւելի ընդհանուր քան իմ արթնամտութիւնս միշտ աւելի փութկոտ քան իմ յանկարծակիներս ու արագագոյն գաղափարներս : Հոգևոյս ամէնէն մեծ շարժումները իրեն համար անիմաստ պատահարներ են : Եւ սակայն ունիմ անհունս... որ կը զգամ : Ձեմ կրնար չընդունիլ որ

իրենինն մէջ պարունակուած է, եւ չեմ կրնար ընդունիլ որ այդպէս
 ըլլայ: Ասիկա անարտայայտելի բան մըն է, պարոն, որ կարենամ
 մտածել եւ գործել բացարձակապէս ըստ կամս, առանց երբեք, երբեք
 կարենալ բան մը մտածելու կամ կամենալու որ ըլլայ չնախատեսուած,
 որ ըլլայ անտիպ Պ. Թեսթին համար... Կը վստահեցնեմ զձեզ թէ այս-
 քան տեւական եւ այսքան անսովոր զգայութիւն մը շատ խորունկ
 զաղափարներ կուտայ... Կրնամ ըսել թէ կեանքս ինծի կը ներկա-
 յացնէ ամէն ժամ աստուածային մտածումին մէջ զգայուն նախատիպ
 մը մարդուն գոյութեան: Անձնական փորձառութիւնն ունիմ էակի մը
 պարունակին մէջ ըլլալու՝ ինչպէս բոլոր հոգիները էին մէջ են:

Բայց աւա՛ղ, այս նոյն զգայութիւնը ներկայութեան մը, որմէ
 կարելի չէ ազատուիլ եւ այնքան մտերիմ հմայութեան մը, երբեմն
 վատ մտածումներու կը տանի: Փորձութեան կ'ենթարկուիմ: Ինքզին-
 քիս կ'ըսեմ թէ այս մարդը թերեւս դատապարտեալ է. թէ մեծապէս
 կը վտանգեմ անձս իր կողքին, եւ որ կ'ապրիմ գէշ ծառի մը տերեւնե-
 րուն տակ... Բայց գրեթէ անմիջապէս կ'անդադարանամ, որ այս
 զեղեցիկ խորհրդածութիւնները իրենք իսկ կը թաքցնեն վտանգը,
 որուն դէմ զգուշաւոր ըլլալ կը յանձնարարեն: Իրենց ծաւրերուն մէջ
 կը գուշակեմ շատ ճարտար թելադրութիւն մը՝ երազելու ուրիշ
 կեանքի մը՝ աւելի զրգալի, ուրիշ մարդերու... Եւ ինքզինքիս սար-
 սափ կ'ազգեմ: Կը վերադառնամ ճակատագրիս, կը զգամ որ է ինչ որ
 պէտք է ըլլայ. ինքզինքիս կ'ըսեմ որ կ'ուզեմ ճակատագրիս, որ ամէն
 վայրկեան կը վերընտրեմ զայն, ներսէս կը լսեմ Պ. Թեսթին այնքան
 յստակ եւ խորունկ ձայնը, որ զիս կը կանչէ... բայց եթէ գիտնայեք
 ի՞նչ անուններով:

Չկայ կին աշխարհիս վրայ որ ինծի պէս կոչուած ըլլայ: Գիտէք
 ինչ ծիծաղելի անուններ կը փոխանակեն սիրականները՝ շուներու եւ
 պապկաներու յորջորջումները բնական պտուղներն են զուգաւորու-
 թեանց: Սրտին խօսքերը երախայական են: Տոբանքին կանչերը՝
 տարրական: Արդէն Պ. Թեսթ կը խորհի թէ՛ սէրը կը կայանայ
 միասնաբար կարեմալ անասուն ըլլալուն մէջ, — ամէն թոյլտու-
 թիւն անմտութեան եւ անասնութեան: Նաեւ ի՛ր ձեւով կը կանչէ զիս:
 Գրեթէ միշտ կը սահմանէ զիս՝ նայած թէ ի՞նչ կ'ուզէ ինձմէ: Անունը
 զոր կուտայ ինծի ինքնին կը հասկցնէ թէ ինչի պէտք է պատրաս-
 տուիմ կամ ի՞նչ ընեմ: Երբ իր ուզածը մասնաւոր բան մը չէ, կ'ըսէ —
 էակ կամ բան: Եւ երբեմն ովասիս կը կոչէ զիս՝ ինչ որ շատ զիւր-
 կուգայ ինծի:

Բայց բնաւ չ'ըսեր թէ տխմար եմ, — ինչ որ խորապէս կը յուզէ զիս :

Աբբան որ մեծ եւ եղբայրասիրական հետաքրքրութիւն մը ունի ամուսնոյս հանդէպ եւ տեսակ մը գլխոտ համակրանք՝ այսքան անջատ մտքի մը համար, անկեղծօրէն կ'ըսէ ինծի թէ Պ. Թեաթ աշնպիւսի զգացումներ կը յայտնէ զորս շատ դժուար է համաձայնեցնել : Անցեալ օր կ'ըսէր ինծի. — Ձեր ամուսնոյն երեսները ամբի՛ւր եմ :

Կը գտնէ որ ան «մեկուսացման եւ եզական բանիմացութեան հրէջ մըն» է, եւ կը բացատրէ, թէպէտ ցաւով, հպարտութեամբ մը՝ այն հպարտութիւններէն որոնք կ'անջատեն ձեզ ապրողներէն, եւ ոչ միայն այժմու ապրողներէն, այլ յաւերժական ապրողներէն, — հըպարտութիւն մը որ համակ գարշելի պիտի ըլլար, գրեթէ սատանայական, եթէ այդ հպարտութիւնը՝ չափազանց մարզուած այդ հոգիին մէջ՝ չըլլար այնքան դառնօրէն ինքն իրեն դէմ ցցուած, եւ չճանչնար ինքզինք այնքան ճշգրտութեամբ, որ գուցէ չարն իսկ ջղայնացած էր ատկէ իր սկզբունքին մէջ :

« Զարհուրելի կերպով կ'անջատէր ինկզինքը բարիէն — կ'ըսէ Աբբան — բայց բարեբախտաբար նաեւ չարէն : Ձեմ գլխոք ի՛նչ սարսափելի անեղծութիւն կայ իր մէջ, ի՛նչ անմխտելի անջատում, ի՛նչ ուժ եւ ի՛նչ լոյս : Ես երբեք այսփան ուշի ուշով չեմ հկատած խոովքներու եւ կասկածներու բացակայութիւն մը խորապէս աշխատուած փայլուն իմացականութեան մը մէջ : Անոելիօրէն հանդարտ է : Հոգեկան ոչ մէկ խոովք չենք կրնար վերագրել իրեն, ոչ մէկ ներքին ստուեր, — եւ արդէն ոչինչ, որ բլսի վախի եւ մոլեկան ցանկութեան բնագոյններէն... Բայց ոչինչ որ կ'ուղղուի դէպի ողորմածութիւն» :

«Իր սիրտը ամայի կզգի մըն է... : Իր մտքին ամբողջ տարածքն ու ուժը կը շրջապատեն ու կը պաշտպանեն զինք . իր խորացումները կը մեկուսացնեն եւ կը պահեն զինք ուշարտութեան դէմ : Կը պարծեմայ որ բոլորովին առանձին է հոն : Համբերութիւն, սիրելի տիկին : Արդեօք օր մը հետք մը պիտի գտնե՞ աւազին վրայ... Ի՛նչ բարեբախտ եւ սուրբ աս . ի՛նչ փրկարար սարսափ, երբ շնորհին այդ հետքէն պիտի նանչնայ, որ իր կզգին բնակուած է խորհրդաւոր կերպով...» :

Այն ատեն, Աբբային ըսի որ, ամուսինս յաճախ մտածել կուտայ ինծի՝ առանց Աստուծոյ միստիֆի մը... :

— « Ի՞նչ նշմարանք — ըսաւ Աբբան, — Ի՞նչ լոյսեր ի յայտ կը բերեն կիները իրենց տպաւորութեանց պարզութիւններէն եւ իրենց լեզուին անստուգութիւններէն... »:

Բայց իսկոյն, եւ ինքնիրեն, յարեց.

— « Առանց Աստուծոյ միստի՛ք... Լուսաւոր անիմաստութիւն... Ահա ինչ որ դիւրի՛ն է ըսել... կե՛ղծ պայծառութիւն... Առանց Աստուծոյ միստի՛ք մը, Տիկին, բայց չկայ ոչ մէկ ըմբռնելի շարժում որ չունենայ իր ուղղութիւնն ու կողմը եւ որ վերջ ի վերջոյ տեղ մը չյանգի... Առանց Աստուծո՛յ միստի՛ք... Ինչո՞ւ ձիակորն մը (Hippogriffe), ձիացու (Centaure) մը չըլլայ:

— Ինչո՞ւ Սփինքս մը չըլլայ, Պարոն Աբբա »:

Ան արդէն քրիստոնէաբար երախտապարտ է Պ. Թեսթին այն ազատութեան համար որ ինծի ձգուած է հաւատքիս հետեւելու եւ ջերմեռանդութեանս նուիրուելու: Ամէն դիւրութիւն ունիմ զԱստուած սիրելու եւ Անոր ծառայելու, բարեբախտաբար կրնամ ինքզինքս բաժնել Տիրոջս ու ամուսնոյս միջեւ: Պ. Թեսթ երբեմն կը խնդրէ ինձմէ, որ իրեն խօսիմ ազօթքին մասին, որ իրեն բացատրեմ՝ որքան որ կրնամ ճշգրտօրէն՝ թէ ի՞նչպէս ազօթքի կը կենամ, ի՞նչպէս կը հպատակիմ Անոր ու կը պաշտպանուիմ Անկէ: Կը փափաքի նաեւ զիտնալ թէ իսկապէ՞ս կարծածիս չափ կը սուղուի՞մ Անոր մէջ: Բայց հագիւ կը սկսիմ յիշողութեանս մէջ փնտռել բառերս՝ զիս կը կանխէ, ինքզինքը կը հարցաքննէ, եւ զարմանալիօրէն ինքզինքը իմ տեղս դնելով, կը սկսի իմ իսկ ազօթքիս մասին այնպիսի բաներ ըսել, կուտայ այնպիսի ճշտօրոշումներ, որ կարծես այդ բոլորը կը լուսաբանեն ազօթքս եւ ձեռով մը կ'երթան միանալ անոր զաղտնի բարձունքին մէջ, — եւ որ կը հազորդէ այդ տրամադրութիւնն ու փափաքը ինծի... Իր լեզուին մէջ չես գիտեր ինչ կարողութիւն կայ մեր ամէնէն թաղուն մասը ցոյց տալու եւ լսեցնելու... Այսուհանդերձ մարդկային են իր խօսքերը, մարդկային, հաւատքին մտերմագոյն ձեւերն են միայն՝ ճարտարութեամբ վերակազմուած եւ սքանչելիօրէն ազուցուած յանդուգն եւ անհամեմատելի խորունկութեամբ մտքի մը կողմէ: Կարծէք թէ պաղարիւնութեամբ հետախուզած է ջերմեռանդ հոգին... Բայց իմ այրող սրտիս եւ իր հաւատքին այս միաւորման մէջ սոսկալիօրէն կը պակսի էութիւնը որ է յոյսը... Պ. Թեսթի ամ-

բողջ կենսանիւթին մէջ չկայ յոյսի հատիկ մը, ահա թէ ինչու որոշ նեղութիւն կը զգամ երբ իր այս կարողութիւնը ի գործ կը դնէ :

Այսօր շատ բան չունիմ այլեւս ձեզի ըսելիք: Այսքան երկար պրելուս համար ներողութիւն չեմ խնդրեր, որովհետեւ դուք այդպէս ուզած էիք եւ ինքզինքնիւ գոյց կուտաք անյազ՝ ձեր բարեկամին բոլոր արարքներուն ու շարժումներուն: Եւ սակայն հարկ է վերջացնել: Ահաւաստիկ ամէնօրեայ պտոյտիս ժամը: Գլխարկս պիտի դնեմ: Կամաց-կամաց պիտի քայենք այս հին քաղաքին — որ դուք քիչ մը կը ճանչնաք — չափազանց քարքարուտ եւ յոգնապտոյտ փողոցներէն: Վերջաւորութեան, կ'երթանք հոն, ուր պիտի ուզէիք երթալ, եթէ հոս ըլլայիք, այն հնօրեայ պարտէզը, ուր մտածում, հոգ եւ մենախօսութիւն ունեցող բոլոր մարդիկ կ'իջնեն իրիկուան դէմ, ինչպէս ջուրը կը դիմէ դէպի գետակը, եւ անպայման իրաք կը գտնեն: Ատոնք զիտուններ են, սիրականներ, ծերուկներ, պատրանաթափներ ու քահանաներ. բոլոր կարելի բացակայները, եւ ամէն տեսակէն: Կարծէք փոխադարձաբար իրարմէ նեղանալ կը ջանան: Կարծէք կը սիրեն զիրար տեսնել՝ առանց զիրար ճանչնալու, եւ իրենց անջատուած դառնութիւնները վարժուած են իրար հանդիպելու: Մէկը իր հիւանդութիւնը կը քաշկուտէ, միւսը նոր անդոհանքէն ճգմուած է. ստուերներ են ասոնք, որ իրարմէ խոյս կուտան. բայց ասկէ վատ փախուստի ուրիշ տեղ չկայ, ուր առանձնութեան նոյն միտքը անպարտելիօրէն կը քաշէ այս կլանուած արարածները ամէն մէկը: Քիչ վերջ, մեռելներուն արժանի այդ վայրին մէջ պիտի ըլլանք: Բուսաբանական աւերակ մըն է: Վերջալոյսէն քիչ մը առաջ հոն կ'ըլլանք: Երեւակայութեամբ տեսէք մեզ, փոքր քայլերով յառաջանալով, յանձնուած՝ արեւուն, նոճիներուն, թռչունի ճուղղիւններուն: Հոյզը ցուրտ է արեւին տակ եւ յոյժ գեղեցիկ երկինքը սիրտս կը ճմլէ յաճախ: Ծածկուած մայր եկեղեցւոյն կոչնակը կը զօղանջէ: Ասդին անդին կան կը որ ու բարձրադիր աւազաններ, որ մինչեւ մէջքս կը հասնին: Մինչեւ իրենց եզերքը լեցուն են սեւ ու անթափանց ջուրով մը, որուն վրայ Նիւմֆէա Նելիւմպօի ահագին տերեւներ յարազրուած են. եւ կաթիլները որ ինքզինքնին կը վտանգեն այս տերեւներուն վրայ, կը դրոբին ու կը փայլին գերթ անդիկ: Պ. Թեսթի միտքը կ'զբօսնու այդ կենդանի խոշոր կաթիլներով եւ կամ կամաց մը տեղը կը փոխէ այդ կանաչ պիտակներով տախտակներուն միջեւ, ուր բուսական թագաւորութեան օրինակները քիչ շատ մշակուած են: Կ'ախոր-

ժի այս բաւական ծիծաղելի կարգաւորումէն եւ հաճոյք կը զգայ հե-
զելու այլանգակ անուններ :

Antirrhinum Siculum
Solanum Warseewiezii !!!

Զարմանալի մակդիրներու պարտէզ մըն է ըսաւ անցեալ օր .
պարտէզ-բառարան եւ գերեզմանատուն . . .

Յետոյ՝ ինքնիրեն մըմնջեց .

« Հմտաբար մեռնիլ . . . Transiit classificando » .

Ընդունեցէք, պարոն եւ բարեկամ, մեր շնորհակալութիւնները
եւ լաւագոյն յիշատակները : Էմիլի Թեսթ

« Monsieur Teste »

PAUL VALÉRY.

Թարգմանեց՝ Յ. Մարտունի

ԵՐԳ ԱՐԵԻՒՆ ԴԻՄԱՅ

Արե՛ւ, քեզ կը սիրեմ, քեզ կը պաշտե՛մ Արե՛ւ,
 Նախապատճառ կեանքին, Գեղեցկութեան նաեւ :
 Շարժում եւ թափանցում՝ ընդմէջ անջըրպետին,
 Դուն ջահ ու ջերմութիւն, ծիածանի՛ր գօտին... :

Այսօր դո՛ւն կաս միայն, ականատես վըկան՝
 Անոնց՝ որ հեթանոս նախահայրերս եղան,
 Նախնի՛քս արեւապաշտ, իմաստուններ անխճեալ,
 Խնկարկունե՛րն երգին՝ լոյսիզ հըրաշափայլ... :

Գինովութեամբ, խինդո՛վ կը համակուլիմ երբեմն
 Երբ փեղկերուս ետին կը կըռահեմ քու դէ՛մքն...
 Անմահակա՛ն դիմակ, ծնծղայ դուն ցնծութեան,
 Բաժա՛կ յորդահոսան՝ կենսահիւթով գարնան... :

Ո՛վ Ակնաղբիւր սիրոյ, մագնի՛ս հըմայական,
 Ո՛վ հըրեղէն ծաղիկ, թա՛գն Արարչութեան,
 Արե՛ւ անհըպելի, ձգմարտութի՛ւն, տիտա՛ն,
 Ու գոյութեան հըրաջքին՝ լուսացնցուղ սահմա՛ն... :

Գա՛նձն ես անժառանգին, հրճուա՛նքն հիւանդներուն,
 Ո՛վ անաչառ բարիք, հսկիչ դու դերարթուն,
 Ով վա՛րդ ոսկեշառայլ թերթով ճառագայթի,
 Առկախ մեղրափեթակ որ յաւէ՛տ կը յորդի,

Որ կ'երթա՛յ միշտ լեցնել շրթներու մէջ նըւադ,
 Ծունկերու մէջ աշխոյժ, ջիզերու մէջ՝ խոյանք,
 Երակներու մէջ՝ բո՛ց, աչքերու մէջ՝ երա՛զ
 Եւ ո՛ւժ՝ դեռ քալելու դէպի Յաւե՛րժն անհաս . . . :

Քու թազդ՝ իր ճակատին եւ մականըդ՝ ձեռքին՝
 Ի քե՛զ սլացաւ երազն Արամայ մեծ ցեղին,
 Քու կնիքովդ ոսկի՝ դաշինքն Անմահութեան
 Քե՛զ հետ ըստորագրել, Արե՛ւ իմ յաղթական . . . :

*

ԼՈՒՌ ՏԱՌԱՊԱՆՔՆԵՐ

Ո՛վ լուռ դամբաններ ,
 Կեանքին պերճախօս ելքին դուռն էք դուք ,
 Ձեր իմաստին մէջ , անիմա՛ստ քառս ,
 Հոգեյլիճակը դառնութեան ներքին
 Օ՛ր կը գալարուի , կը ցնցուի անվերջ , եթէ փրկարար
 Ողջ մոռացութեան թեւերն անմեկին
 Ձի գրկեն զինքը :
 Կսկիծի պահեր , յա՛ր աներեւոյթ
 Կեղծ ժպիտներու շարով թագուն ,
 Սեւ եւ ըսպիտակ գիրկընդխառնումներ ,
 Անհասկնալին քողարկող ձեւեր , բողբո՛ջ խոռվքներ
 Անարտայա՛յտ պահեր , շեշտուա՛ծ վէրքեր ,
 Յար անպատասխան ու անբալասան
 Անհա՛ս տենչանքներ . . . :

Եան իր առանձին փոխասացութեամբ ,
 Ինքն մենակատար Աղօթողն է մե՛ծ .
 Ո՛չ խունկ , ո՛չ ծնծղայ :
 Երբեմն արեւի , երբեմն աստղի տակ
 Երբեմն ջուրերու ձայնին ունկնդիր
 Սիրելով մարդուն , մարդերէն հեռի՛ ,

Մերթ վեհ անհունին մխրճուած նկար
 Վշտակոծ սրտին կուտայ պահ մ'հանդարտ .
 Իր հազարարմատ հոգին հովանի
 Անշունչ իրերուն , շնչւորին , խօսքին
 Իմաստ պարսիակող մեծ սրբատուին :
 Ու յանկարծ թռչող թռչնիկին ընկեր
 Անոր դայլայլին կարօտով զեղուն ,
 Բուրող ծաղկին հետ զերթ բուրող մէկ վարդ
 Երբեմն գոյներու մէջ գոյն անանուն
 Կը հագուի անոնց բեկբեկումն անվերջ ,
 Յանկարծ մեղկութեան անձնատուր ծառայ
 Կ'ըղձայ հաղորդուիլ մահուան ինչոյքով
 Բաղձանք մ'իր սրտին «Անդորր ամէնուն» :
 Արուեստագէտին
 Թաղուն կեանքն է այն . . . :

ՀՆՁՆԱԿՆԵՐ

1

Պիտի ըսեն ուրիշներ՝ այս մագերուն տեղ ճերմակ
Ատեն մը կար ցայտքը սեւ դիշերներու նայուածքին,
Տէրն էր անոր տան շքեղ, հողին՝ տաճար մըն էր փակ,
Ուր արեւներ կային բորբ, սիրտն էր հանդարտ ու լռին,

Ուր արշալոյս մը պայծառ կը բանար թեւ ու խորհուրդ
Աստուածներու ի խնդիր, շուրթերուն դէմ երգ էր նոր
Ամէն մէկ բառ ու նուազ, մինչդեռ հիմա յորձանուտ
Ժամանակին է իշեր թաթն իր վրան եւ անոր

Տուեր քանդումն օրերուն ու տխրութեան հեւքը հին :
Պիտի ըսեն եւ անցնին ոմանք տխուր, ուրիշներ՝
Ուրախ, որ քու օրերէն մնաց ո՛չ մէկ բան, անդի՛ն :

Սակայն օրեր, օրե՛ր վերջ, երբ պատահի որ այսպէ՛ս
Ըլլայ քեզի ու գտնես դուն քեզ ճերմակ մագերով՝
Պիտի քիչ մը ամէն օր քեզ աւելի սիրեմ ես :

2

Պէտք է վիճիմ ինքզինքիս հետ ես տակաւին,
 Նստիմ դատի, առնեմ լաւն ու վատն ալ անյոյս,
 Կշռեմ, չափեմ, տամ նոր իմաստ նոր ու հինին,
 Ու նժարեմ միտքի բանով անցեալըս լոյս,

Ձնեմ, իջնեմ ես բառերուս խորհուրդէն ներս
 Ու որոնեմ լո՛կ ճշմարիտն որով եղաւ
 Ներկաս ծընո՛ւնդը անցեալիս, ու իմ երգերս
 Ըրաւ կեանքի յորդ շատրուան, եթէ անբաւ

Իմ տխրութեան սա օրերուն չկարենամ
 Տալ նոր անուն ու նոր վճիռ՝ գիտցի՛ր այժմէն
 Որ ես կեանքին եկայ որպէս փոշի՛ անկամ:

Սակայն պիտի նստի՛մ դատի — ու վաղն երբոր
 Տուած ըլլամ իմ օրերուս վճիռն անբեկ՝
 Պիտի կրեմ զայն քաջութեամբ, հողի՛ աղուոր:

*

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ

Մէրերուս մէջ միայն դուն, մնացիր դո՛ւն միմիայն,
Հին ուժղնութեամբ երբեմնի, հաւատարիմ, անխարդախ.
Մինչ միւս սէրերըս բոլոր — որոնք բազում են այնքան —
Զիս աստղերուն տարին մերթ, զարկին խուժէ խուժ յաճախ :

Մնացիր դո՛ւն միմիայն, քու բարութեամբդ անհաշիւ՝
Տարբեր այնքա՛ն միւսներէն՝ որոնք բերել կրցան լոկ
Իրենց պզտիկ հսերուն ունայնութի՛ւնը հազիւ,
Ու չքացան, փոխուեցա՛ն գէթ՝ կեանքին հետ անողոք :

Մնացիր դո՛ւն... եւ սակայն այդ բոլորին փոխարէն
Տուածըս՝ տե՛ս, կը լթողու ամօթապարտ զիս հիմա,
Եւ աչքերուդ մէջ նայել շեշտակի չեմ կրնար ես :

Մեծ այս սիրոյն երնէկ օր մ՛ըլլար վախճանն ալ տարբեր,
Ունենայինք երբ զիրար մենք վերջնապէս, լիովին.
Քեզ պահէի հին խանդով ես հոգւոյս մէջ մինչեւ մահ,

Ամփոփէիր զրկիդ մէջ զիս դուն մահէ՛ն ալ անդին :

ԱԶՔԵՐՈՒԴ ՄԷՉ

Տիեզերք կայ աչքերուդ մէջ իբր խորհուրդ
Վշտածրար քու հոգւոյդ,
Ուր կը յառնեն տենչերդ ըմբոստ անմարմին
Եւ էութեան կը ձրգտին :

Աչքերուդ մէջ՝ երազամոյն կը ծանրանան
Հոգւոյդ վշտերն անասման,
Ուր թախծաթոր վիհեր բեկուած կը խորանան...
— Պատրանքներու էութեան...

Աչքերուդ մէջ տառապահար — հոգւոյդ մատեան —
Իդձերդ ըմբոստ կը ցոլան
Ու կը նետուին նոր օրերու եւ նոր կեանքի...
— Ո՞վ տենչերուն կը յանդի :

Աչքերուդ մէջ մեհեան մը կայ սրբազործուած
Ուր տառապանքն է Աստուած,
Իսկ բոցավառ կը մատուցուի հոգիդ կոյս :
— Իրազործուող երա՛զ, յո՛յս :

ՄԱՅՐՍ ՈՒ ՈՒ ՃԱՄԲԱՍ

Ո՛չ վիշտ, ո՛չ լաց, ո՛չ ձանձրոյթ Դէպի երկինք պաղատող
Կասեցնել զիս չեն կարող,
Նշաւակէս դեռ անյայտ
Զի կայ ինձ մայրս աղօթող :

Մօրըս աչերն անվրդով
Իմ մութ հունին կ'ըլլան շող :

Ոչ սուգ, ոչ մահ, ոչ աւեր
Զիս չեն կարող կաշկանդել.
Զի հոգւոյս մէջ երկնաճեմ
Մօրըս հոգին կը կըրեմ :

Քառսուն մանկանց սեղանին,
Մօրըս սիրտն է պատրուճակ...
Մա՛յր ինձ ձօնուած պատարաբ :

*

ԱՂԵՐՍ ՀՐԹԻՈՒԻ ՄԱՐԴՈՒՆ

Հաւատաս եթէ ոգիին գուցէ չըսիրես վտանգը հզօր
 Կոթնած փլչող ձայնի պատին
 Հեզնական ժպիտով մը բոսոր,
 Ու եթէ ուզես փրկարար մարմին,
 Կտրել անջրպետը նման լոյսի
 Պողպատեայ շնչերակը կ'արիւնի
 Դարձի՛ր երջանկանալ պերճանքներով բարօր
 Գթա՛ վրաս՝ մի երգեր քաջութիւն այսօր
 Քամայքով արու անկհհեր օղաչու :

Հողս է կանչողը, իյնամ թող,
 Այրիմ թող, մայրս է սպասող .
 Դուն քոյր ինչի՞ ես յենած
 Ի՞նչերու ես հաւատարիմ .
 Զգոյ՛ջ կեցի՛ր սիրտս է լռած
 Թո՛ղ ոք երգելով արիւնիմ :

*

Մօտենալ փորձես եթէ ասողերուն
 Մութով ժպտուն ուղիէ մը ոսկեղէն,
 Մեղսակից ճառագայթին օգնութեամբը մեծազօր
 Անցնինք ըսպէին արծիւներու զազաթներէն
 Պարապովը արբենալու անջրպետին ոլորուն,
 Անծանօթ ճաճանչազեղ միջոցին մղոնաքարը սուղ
 Նուիրական յանդգնութեան սերմանած պտուղ
 Գթա՛ վրաս՝ հետք բարձրացուր զիս այսօր
 Խրոխտաղէմ հպարտ օղաչու :

Երկրային չքեղութիւններով հողիդ չմորած
 Գուցէ Հտոկայ երկնային գեղեցկութեան լուռ
 Ձը գտնես հոն զարդ, խաբկանք, հագուստ, համբոյժ
 Ու զժբախտանաս քո՛յր ունայնութենէն զրկուած,
 Ձգո՛յճ կեցիր սիրտս է լուծ
 Թող որ միամինակ արիւնիմ :

✱

Հաւատքդ մօտեցուց քեզ առինքնող աստղին
 Գացիր մինակ լկեկու ոսկեղէն ուղին
 Բովանդակ մարդկութիւնը տրոփուն սրտերով
 Սպասեց երկիր քու վերադարձիդ գինով,
 Իսկ դո՛ւն, զրկեցիր սրբազան նշան միայն
 Կամքովդ ընտրելով վերելք մը նահատակի նման,
 Աշխարհ կ'արտասուէ յաղթող սլացքիդ առջեւ, անդօր :
 Գթա՛ վրաս՝ թող որ երգելով արիւնիմ այսօր
 Մերտը հատու, վաղամեռ օղաչու :

ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ
ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆՑ

ԻՐԵՆՉԻՆԻ ԵՒ ԽՈՒՐՈՒՄՉԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

1. Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան Գեղարքունիքի Սպիտակա-
ւոր Աստուածածին վանքին փոքր եկեղեցիին շինութեան հազիւ չորս
տարուան (1318-1321) մէջ աւարտած ըլլալը կը վերագրէ հաւանա-
կանաբար երկրին խառնակ վիճակին «որի մասին մեզ գաղափար է
տալիս Յովհաննէս գրչի յիշատակարանը, նկարագրելով յատկապէս
Գեղարքունիքի վիճակը»․ Յարեաւ ոմն անաւրէն Ղուռումչի, որ պա-
տերազմեցաւ ընդ պարոն Չաւպանի եւ արար փախստական», երկիրը,
եկեղեցիները, գրքերն ու սպասները կողոպտում են, գերիներ տա-
նում երեսաներին եւ ծերերին․» բնակչութիւն աշխարհիս թողին զինչս
իւրեանց եւ ի ծերսս վիմաց ապաւինէին․․․ Իբրեւ զնուէ (այսպէս)
էրէրէր էրկիր ի յահ անիծեալ Ղուռումչոյ, մինչեւ քաղցրացաւ
Աստուած եւ առաքեաց զԲուսահտ խանն եւ կոտորեաց զՂուռումչի
եւ զգաւրս իւր․ եւ եղեւ խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի եւ դար-
ձաւ աշխարհս ի բնակութիւն իւր․․․ եւ Չոպանն կրկին հաստատեցաւ
ի պարոնութիւն Բուսահտ զանի։» (Ձեռ. թ. 88, Երեւանի թանգա-
րանում)։ Ժամանակը թուագրած է «ՁԿԹ. եւ Ի։ ԶԿԸ) 1310-1320»։
Այս գէպքը ակնարկում է եւ մի անյայտ ժամանակակից «Երբնչի եւ
Ռուռումչին նստան» (Սամուէլ Անեցի շարունակութիւն, Վաղարշա-
պատ, 1893, 16)։ (Խաղբակեանի կամ Պոռշեանի, Ա., էջ 205, ծան.)։

2. Արշակ Ալպոյաճեան (Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց, էջ 254)
Իլիսան Ապու Մախտի օրով, 14րդ դարուն առաջին քսանամեակին,
Փոքր Ասիոյ մէջ ծագած ապստամբութիւններուն զսպումին առթիւ
կը գրէ․ «Ամիր Չոպանի եւ որդին՝ Տէմիրթաշի նուաճած ապստամբ

բռնակալներու մէջ կը յիշատակուին Սամուէլ Անեցիի շարունակողէն (167) «Յըրմէի եւ Ղուռուճին նստան», առանց ըսելու թէ ո՞ւր ապրատամբած են եւ ի՞նչ ըրած են, միայն «նստան» կ'ըսէ : Սակայն 1319-1329ին գրուած ձեռագրեր մը մէջ (Նրեւանի թանգարան, թիւ 88) յիշատակարանը, բաւական կը ծանօթացնէ անոնցմէ գոնէ մէկը՝ Ղուռուճին ըսելով թէ... (շարունակութեան մէջ նոյնութեամբ յառաջ բերուած են Խաղրակեանի վերոյիշեալ տողերը, աղբիւրին յիշատակութեամբ) :

Սամուէլ Անեցիի շարունակողը «նուաճուած բռնակալներու» եւ մանաւանդ Փոքր Ասիոյ մէջ ծագած ապստամբութիւններու խօսքը չէ ըրած, այլ ՌՅԻԳ թուականին յիշած է միայն 1. Կոստանդին կաթողիկոսին եւ Մովսէս վարդապետին մահերը եւ 2. «Յըրմէի եւ Ղուռուճին նստան» : Չկայ նաեւ Չոպանին որդւոյն Տէմիրթաշի, ինչպէս նաեւ Չոպանին փախուստին եւ ի վերջոյ պաշտօնին մէջ վերահաստատման եւ Ապու Սախտի մասին ռեւէ յաիշատակութիւն : «Նստան» բառէն ոչ ոք կրնայ բանաւորապէս հետեւցնել թէ կը նշանակէ «ապրատամբեցան» : «Ապստամբի»ին հայերէն հոմանիշն է «յառնուլ», բառ որ գործածուած է Յովսէփեանի հրատարակած յիշատակարանին մէջ : Առանց տեղեկի ըլլալու այդ երկու անձերուն գործած արարքին, «նստան» բառին կրնայ տրուիլ «իշխանութիւն հստատեցին», «գրաւեցին» եւ կամ ասոնց համիմաստ իմաստ մը :

Հետեւաբար, բացայայտ է թէ Ալպոյաճեան Յովսէփեանի հրատարակած յիշատակարանին կցուած յիշատակութեանէն է որ ուշադիր եղած է Սամուէլ Անեցիի շարունակողին հաղորդած տեղեկութեան, եւ ոչ թէ այդ տեղեկութիւնն է որ զինքը առաջնորդած է Յովսէփեանի յիշատակարանին, ճիշտ ինչպէս ներկայ գրութիւնը թելադրուած է Ալպոյաճեանի եւ ոչ թէ Յովսէփեանի կամ Սամուէլ Անեցիի տողերէն : Ոչ ոք պիտի կրնար «Յըրմէի եւ Ղուռուճին նստան» բառերով յիշատակուած անորոշ տեղեկութեան եւ ուրիշ դէպքերու միջեւ առնչութիւն մը տեսնել եթէ ուրիշ աղբիւրներու մէջ պատահաբար նոյն անուններուն չհանդիպէր : Չոպան ըլլալով մոնկոլ զօրապետ մը, Յովսէփեանի յիշատակարանին ծանօթանալէ ետք, պատմաբան մը պիտի դիմէր մոնկոլ իշխաններուն պատմութեան, փնտռելու համար այդ ապստամբութեան մասին տեղեկութիւններ :

Չարմանալի է նաեւ որ Ալպոյաճեանի ուշադրութեանէն վրիպած է որ Ուռուճիին ապստամբութիւնը եւ Չոպանի փախուստը տեղի ունեցած են Գեղարքունիքի մէջ, այսինքն Փոքր Ասիայէն բաւական

հետու տեղ մը եւ թէ Չոպան 1319ին չէ որ Փոքր Ասիա եկած է ապրստամբութիւնները զսպելու համար :

3. Յովսէփեանի գրքին հրատարակութենէն եւ Ալլոյոյաճեանի աշխատութեան տպագրութեան ընթացքին կամ քիչ մը ետք լոյս տեսաւ Վ. Ա. Յակոբեանի Մանր ժամանակագրութիւններուն առաջին հատորը (Երեւան 1951. այսուհետեւ համառոտագրուած ՄԺ 1) ,որուն մէջ «Երբնչի»ի եւ «Սուռումչին»ի մասին կայ երեք յիշատակութիւն, որով հայկական աղբիւրներուն մէջ անոնց մասին յիշատակագրութիւններուն թիւը կը բարձրանայ հինգի :

1319ին պատահած ապստամբութեան մը վերաբերեալ համառօդ կամ ընդարձակ տեղեկութիւններու մէջ յիշուած ըլլալով մոնկոլ սպարապետ Չոպանի եւ իլխան Ապու Սախտի անունները, հայկական յիշատակագրութիւններուն լուսաբանութիւնը պէտք է փնտոել իլխաններուն պոմոութեան մէջ : Սակայն այդ լուսաբանութեան ձեռնարկելէ առաջ, աւելորդ չէ թերեւս խմբել հայկական աղբիւրներուն բոլոր տեղեկութիւնները :

ա. Յիշատակարան Երեւանի Մատենադարանին թ. 88 աւետարանին . (1)

«... Արդ ի յայտ... ատարեցաւ որ է թիւ 240^թ : Եւ ի 241^Ը (1319) (2) յարեաւ ոմն անաւրէն Ղուումչի որ պատերազմեցաւ ընդ պարոն Չաւպանի եւ (3) արար փախստական . եւ արար թալան գերկիրս Գեղարքունի . դեկեղեցիքս . զքահանայքն կարգապատառ արար . եւ գիւնակից քահանայից գերի վարեցին . զծերք եւ զտղայք կոտորեցին . զսպասք եկեղեցեաց՝ զխաչերն ոսկի եւ արծաթ կոտորեցին . զսուրբ աւետարանքն եւ զմարդարէականսն քակտեցին եւ գերի վարեցին . ո՞վ կարէ պատմել զահապին տեսիլն եւ զտարտարոսն , եւ զտղայքն ի ստեանց մաւրն խլէին եւ գերի վարկին . հայրք եւ մայրք եւ բնակութիւն աշխարհին թողին զինչս իւրեանց եւ ի ծերպս վիմաց ապաստանէին : Արդ լալին եւ զոչին տղատցն գերկիր զօղացուցանէին . եւ իբրեւ զնուէ (4) երերէր երկիր ի յանձնէ անիծեալ Ղուումչոյ . մինչեւ քաղցրացաւ Աստուած եւ առաքեաց զԲուսախու զանն . եւ կոտորեաց զՂուումչի եւ զաւրսն իւր : Եւ եղեւ խաղաղութիւն ար (արօր) աշխարհի . եւ դարձաւ աշխարհն ի բնակութիւն իւր . գերեւոցն ապստութիւն շնորհեցաւ... եւ Չաւպանն կրկին հաստատեցաւ ի պարոնութիւն Բուսախու զանի... եւ զիս Յովհաննէս... նորոգող ազաչեմ յիշելոյ արժան առնէք...» :

բ. Սամուէլ Անեցոյ Հաւաքմունքն ի դրոյ պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 167.

«ՌՅԻԳ (1323). Երբնչի եւ Ղուբումչին նստն :»

դ. Անանուն ժամանակագրութիւն (14րդ դար), ՄԺ 1, էջ 119, ա. 6-8 :

«ԶԿԸ (1319) զԵրինջին եւ զՂոտումչին, զԹօխմախն եւ զԱրասն եւ զԹարմաթանն ի չանկալն զարկին եւ զխօջայ Յաղութ նոյն տարին սպանին :»

(Այս ժամանակագրութեան երկու ձեռագիրներէն մէկը, «Ղոտումչին»ին փոխարէն ունի «զՂուբումչին» (Ծան. Վ. Ա. Յակոբեանի) :

ձիշտ ընթերցուածը «Ղուբումչին» է : ա-ը յառաջ եկած է ւ-ին եւ ք-ին միացումէն :

դ. Կիրակոս Ռշտունցիի ժամանակագրութիւն (15րդ դար), ՄԺ 1, էջ 110, ա. 10.

ԶԿԸ (1319) էրինջ եւ Ռումչին նստան :»

«Այս երկու անձնաւորութիւնը մոնղոլական զօրավարներ էին : Սրանց մասին այլ առիթով հաղորդագրութիւն պահել է նաեւ (վերելի ք) ժամանակագրութեան մէջ (էջ 110) : Բնաբեր «Ռումչին» անուանը հանդիպում ենք նաեւ Ստ. Որբելեանի մօտ «Խոտումչին» ձեռով (էջ 476) :» (Ծան. Վ. Ա. Հակոբյանի, էջ 121, ծան. 10) :

Ստ. Որբելեանի մէջ (Հր. Շահնազարեան) էջ 224՝ Խոտումչին, էջ 217՝ Խոտումչի, էջ 220՝ Խոտումչի (սեռական) : Առաջին յիշատակութեան մէջ ն յօդ է :

ե. ժամանակագրական մանր հատուածներ, Դ : ՄԺ 1, էջ 392, ա. 10 :

ԶԿԸ (1319) Երեկ Ղուբումչին :»

«Մոնղոլ զօրավար Ստ. Որբելեանը նրան համարում է «հազարապետ» (էջ 469) կամ «զօրավուրիք Չաւփանն եւ Խոտումչին» (էջ 476) : Տես եւ համեմատէ էջ 118» (տես վերելի դ) : Ծան. Վ. Ա. Հակոբյանի, էջ 399, ծան. 35 :

Այս հինգ յիշատակագրութիւններէն առաջին երեքն են կարեւորները : Վերջին երկուքը կրկնութիւն են մասամբ նախորդ երկուքին :

4. Ապստամբութեան պատմութիւնը ներկայացնելէ առաջ, ճշտելի են հետեւեալ կէտերը :

ա. ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ. — «Երբնչի» եւ «Երինջին» գրչութիւնները հա-

մապատասխան չեն եւրոպական գործերէ ոմանց եւ Ագասարայիի (Միւսամարաթ իւլ Ալիպար) մէջ գործածուած ձեւին՝ Իրենչին (5), բայց հայկական աղբիւրներուն հուրումնչի (եւ ոչ հուրումնչին) եւ Ղուրումնչի գրչութիւնները ամէն պարագայի մէջ աւելի մօտ են մոնկոլական արտասանութեան քան եւրոպական գործերու մէջ ընդունուած ձեւերը: Այս անուններուն ճշգրիտ արտասանութեան անստուգութեան առջեւ, առժամայէս կ'որդեգրենք Իրենչին եւ հուրումնչի ձեւերը:

բ. ՍՏԵՓՍՆ ՈՐԲԵԼԵԱՆԻ ԽՈՒՌՈՒՄՁԻՆ. — Ստ. Որբելեան երեք անգամ յիշած է Խուրումնչին (տես վերը 1 դ):

Առաջին անգամ իլիսան Կայխաթուի (Որբելեանի մէջ Քաղաթու) դէմ լարուած դաւազրութեան մը զսպումին առթիւ: Այս դաւազրութիւնը սաքուած էր Կայխաթուի իշխանութեան օրով (Կայխաթու սպաննուած է 1295 ապրիլ 23էն ետք): «Մեծ հազարապետն Խուրումնչի»՝ մէկը դաւազիրներէն՝ կը բանտարկուի Տաթեւի վանքը «աւուրս բազումս» եւ յետոյ ազատելով կը վերահաստատուի իր պաշտօնին մէջ: Որբելեան այս վերկութիւնը կը վերադրէ եկեղեցիին հրաշագործ դօրութեան (հր. Շահնազարեան, Բ, էջ 217):

Երկրորդ անգամ երբ Խուրումնչի կը սպաննէ Բէքան: Այս դէպքը պատահած է Ղազան իլիսանին գահակալութեան ատեն 1295ին (աւնդ, էջ 220):

Երրորդ անգամ Խուրումնչի յիշուած է Չոպանին հետ (Որբելեանի մէջ Չոպան, որ մոնկոլական արտասանութեան աւելի մօտ է քան Չոպան) ուրիշ ապստամբի մը զսպումին առթիւ (աւնդ, էջ 224):

Այս երեք դէպքերն ալ պատահած են 13րդ դարուն վերջին տարիները, մինչ Իրենչինի եւ Խուրումնչիի ապստամբութիւնը տեղի ունեցած է 1319ին: Հետեւաբար կապ չունին վերեւի յիշատակագրութիւններուն հետ:

գ. ԱՊՍՏԱՄԲ ԽՈՒՐՈՒՄՁԻ ՄԸ ՓՈՔՐ ԱՍԻՈՅ ՄԻՁ. — Խուրումնչի մը ապստամբած է Փոքր Ասիոյ մէջ 1312ին, Էօլճայթու իլիսանին օրով: Չօրավար Թարեմթաղ, որ անոր դէմ զրկուած է, գայն սպաննած է իր չորս գաւակներուն հետ (6): Այս Խուրումնչին ալ, հետեւաբար կապ չունի միւսին հետ.

Բ.

1319Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Ապու Սախտ իլխանեան դահը բարձրացաւ հօրը Էօլճայթուի մահէն (16 դեկտեմբեր 1316) ետք, 1317 ապրիլին կամ մայիսին, տասերկու տարեկան հասակին: Իր հօրը սպարապետ Չոպանը վերահաստատեց իր պաշտօնին մէջ, Փոքր Ասիոյ հրամանատարութիւնը յանձնեց անոր որդւոյն Թիմուրթաշի, Տխարպեքիւրը էմիր Իրենչինի, Հայաստանը Սուլութայի, եւն.:

1318ին Քիւիչաքի Էօզպէք խանը ստուարաթիւ բանակով մը կը սպառնար Ապու Սախտի սահմաններուն: Ապու Սախտ անձամբ քալեց Էօզպէքի դէմ եւ երբ վտանգաւոր կացութեան մը մատնուած էր, Չոպան անոր օգնութեան փութաց, բայց մինչեւ այդ ատեն Էօզպէք հեռացած էր:

Ապու Սախտի երխտասարդ հասակէն օգտուելով, իր էմիրներէն շատերը, Էօզպէքի արշաւանքին ատեն, անհնազանդ գտնուած էին հազիւ թէ մանկութիւնը բոլորած վեհապետի մը հրամաններուն: Ապու Սախտ զանգատեցաւ անոնց մասին Չոպանի, երբ Էօզպէքի դէմ պատերազմէն վերադարձաւ սպարապետը: Չոպան այս էմիրները դատեց, յանցապարտ նկատեց եւ ոմանք դատապարտեց զանակոծութեան, իսկ ուրիշները աստիճանազուրկ ըրաւ:

Գանակոծուած նշանաւոր էմիրները, որոնցմէ մէկն էր Խուրումչի, իրենց ենթարկուած պատիժը անարդար եւ անարդական նկատեցին եւ սկսան զանգատիլ Չոպանէն թէ կ'ողէր իրենց վրայ իշխել, թէ եւ իրենց հայրերը երբեք Չոպանին հայրերուն դրօշին տակ չէին կուտած, այլ ընդհակառակն անոնցմէ աւելի բարձրաստիճան եղած էին: Դժգոհ էմիրները որոշեցին Չոպանը սպաննել:

Ապու Սախտ Սուլթանիէ իր մայրաքաղաքը վերադարձած էր եւ Չոպան, ցրուելէ ետք իր բանակը, սակաւաթիւ հետեւորդներով, դէպի Սեւանի լիճը կ'ողղուէր Վրաստանի իր ամբարնոցը երթալու համար, իր մարդոց հրամանատարութիւնը յանձնելով իր երէց որդւոյն Հիւսեյնի:

Իր հակառակորդները առիթը նպաստաւոր համարեցին իրենց ծրագիրը դործադրելու համար, եւ անոր հետերբուն հետեւեցան

ընտրեալ ձիաւորներու խումբով մը: Դաւաղիրներէն մէկը՝ Գարա թողայ փութաց սակայն լուր տալ Չոպանին, որ անոր խօսքերը անհաւատալի գտնելով իր սպաներէն երկու հոգիի պաշտօն յանձնեց ինդիրը ստուգել: Ասոնք երբ թշնամիին հանդիպեցան բռնուեցան եւ խուրով չի հրամանով սպաննուեցան:

Դաւաղիրները իրենց հետապնդումը արագացուցին Չոպանին հասնելու համար: Չոպան հանդարտօրէն իր սպաներուն վերադարձին կը սպասէր: Իրեն խորհուրդ տուին խոհեմով թեամբ հեռանալ իր գտնուած վայրէջն: Չոպան իրիկունը մեկնեցաւ: Կէս գիշերին դաւաղիրները գրաւեցին իր ճամբարը, ուր ի գուր փնտռեցին Չոպանը: Անոր փոխարէն, սպաննեցին իր սպաներէն շատերը եւ կողոպտեցին վրանները:

Խուրով չի եւ իր ընկերները, այս հետապնդումի գործողութեանց միջոցին, համոզած էին Իրենչինը իրենց միանալ: Իրենչին, որմէ Չոպան առած էր Տիարպէքերը եւ յանձնած՝ Սուրութային, այս պատճառաւ ոխ ունէր Չոպանին դէմ, որով չվարանեցաւ միանալ դաւաղիրներուն: Երբ ասոնք ապահովեցին անոր գործակցութիւնը, բոտեպնդուեցան իշխանութեան տիրելու յոյսով:

Յաջորդ առաւօտուն կանուխ, Իրենչին եւ Խուրով չի հետապնդեցին Չոպանը եւ հասան անոր: Չոպան իր փոքր գունդով բռնու կըռու մը մղեց, բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ տեղի տալ գերագանց ոյթին առջեւ եւ փախաւ իր որդւոյն Հիւսեյնի հետ: Կէս օրուան մօտերը, անցնելով մարգագետինէ մը, ուր գիւղացիներ ոչխար կը խորովէին, հրաւիրուեցաւ մասնակցիլ պատրաստուած ճաշին. բայց մերժեց: Արաս անուն սպայ մը, եղբայր թողմագի, գոր Խուրով չի 50 ձիաւորով Չոպանը հետապնդելու զրկած էր, քիչ մը ետք հասաւ նոյն մարգագետինը: Ճաշի հրաւէրը կրկնուեցաւ, եւ այս անգամ ընդունուեցաւ: Խորոված ոչխարը փրկեց Չոպանը:

Դաւաղիրները ամէնուն հաւատացնել կ'ուզէին թէ Ապու Սախտի հրամանով կը գործէին եւ ցոյց կուտային իլխանին մէկ կեղծ նամակը, որով իբրեւ թէ Իրենչինի եւ Խուրով չիի պաշտօն յանձնուած էր սպաննել Չոպանը եւ անոր կողմնակիցները: Բազմաթիւ անձնաւորութիւններ, խաբուելով այս կեղծարարութենէն, անոնց միացան եւ ստուարացուցին անոնց ոյթերը: Իրենց բանակատեղին հաստատեցին Նախիջեւանի եւ Թաւրիզի միջեւ եւ այդտեղէն իլխանին լուր զրկեցին թէ Չոպան ապստամբած էր եւ թէ իրենք պարտականութիւն համարած էին անոր դէմ քալել: Սուրհանդակը Ապու Սախտի հասաւ եւ իջեւա-

նեցաւ Իրենչինի որդւոյն՝ Շէյխ Ալիի բնակարանը :

Չոպան, փախչելով, Նախիջևան հասաւ : Վեզիր Ալիչահ, որ Թաւրիզ կը գտնուէր, իմանալով Չոպանին սպառնացող վտանգը, սպարազէն գունդով մը օգնութեան փութաց, անոր հանդիպէցաւ Մարանդ եւ միասին Թաւրիզ եկան, որուն բնակիչները իր կողմը անցան : Չոպան, օր մը Թաւրիզ մնալէ ետք, Ալիչահի հետ Սուլթանիէ մեկնեցաւ : Դաւադիրներուն սուրհանգակը Ալիչահէն առաջ Սուլթանիէ հասած էր :

Չոպան, վրդովուած այն տարածայնութենէն թէ Իրենչին եւ Խուրումչի Ապու Սախտի հրամանով կը դործէին, վեզիր Ալիչահը իրմէ առաջ Սուլթանիէ զրկեց, փարատելու համար այն կասկածները որ կրնային սուլթանին մտքին մէջ ծագած ըլլալ : Ալիչահ սուլթանին մեծ գովեստով խօսեցաւ սպարապետին մասին, պարզեց անոր հաւատարմութիւնը իլխանին եւ եռանդը երկրին ծառայելու մասին : Ըսաւ թէ անոր թշնամիները, նախանձէ եւ փառասիրութենէ զբոսուած, կ'ողզէին Չոպանը սպաննել, տիրելու համար իլխանութեան եւ ըստ կամս կառավարելու համար երկիրը, թէ Իրենչին ինքզինքը արժանի կը համարէր գահ բարձրանալու, որովհետեւ արքայական արին կը կրէր : Այս խօքերը լաւ ապաւորութիւն գործեցին Ապու Սախտի վրայ, որ Չոպանը արտօնեց արքունիք ներկայանալ :

Չոպան ներկայացաւ իր վեհապետին եւ շատ արտասուեց : «Սպաննեցին, ըսաւ, գլխաւոր սպաներս, զոր ընտրած էի ձեզի ծառայելու համար : Գրաւեցին այն գումարները զոր հաւաքած էի ձեր բարերարութեանց շնորհիւ : Կորսնցուցի այն վարկը զոր կը վայելէի ձեր բարեացակամութեան շնորհիւ : Արքայ, եթէ կ'ողզէք զիս սպաննել՝ ահա տաքի եմ . ես մէկն եմ միայն ձեր ստրուկներէն» :

Ապու Սախտ հաւաստեց թէ ինք բնաւ մտազրուութիւն չունէր իրեն չարիք հասցնելու : Գիտեմ թէ, ըսաւ, թշնամիներդ քեզ կ'ատեն եւ քեզի կը նախանձին լըու վայելած վտահուութեանը համար, թէ ապրստամբած են թէ՛ ինձի եւ թէ՛ քեզի դէմ : Քեզի իլխանութիւն տուած էի անոնց վրայ : Անոնք առանց իմ հրամանիս գործած են :

Այն ատեն, Չոպան արտօնութիւն խնդրեց իր թշնամիներուն դէմ կռուելու, եւ, արտօնութիւն ստանալով, զինուոր ուղեց : Ապու Սախտ անոր արամազրութեան տակ դրաւ 10,000 ձիաւոր, եւ ինք ալ իր թիկնապահներով եւ զօրքով ընկերացաւ Չոպանին, որպէսզի վստահ ըլլայ թէ իրեն եւ ոչ թէ թշնամիներուն հետ է :

Երբ երկու բանակները միայն մէկ օրուան ճամբայ հեռու գրտ-

նուեցան իրարմէ, Իրենչինին զուտորը՝ Գութլուզչահ, որ Էօլճայթուին ալբին էր, Ապու Սախտէն խնդրեց աւելի առաջ չերթալ, եւ խոստացաւ հօրը լուր զրկել որ կռիւէ հրաժարի: Ապու Սախտ հաւանեցաւ եւ կանգ առաւ Զենկան. բայց երբ Գութլուզչահին պատգամաւորները իրենց վերադարձին լուր բերին թէ Իրենչին չէր համաձայնած, Ապու Սախտի բանակը յառաջացաւ:

Յաջորդ օրը թշնամին երեւցաւ Մինարատար գիւղին մօտը: Երկու թշնամի բանակները գիշերը անցուցին իրենց ձիերուն վրայ: Այս տաղնապալից կացութեան մէջ, Գութլուզչահ նորէն փորձեց իր հայրը համոզել, հաւաստելով թէ ներման պիտի արժանանայ: Իրենչին հաւանեցաւ, պայմանաւ որ Ապու Սախտ ճերմակ դրօշակ պարզէ, ի նշան հաշտութեան եւ ներման: Իշխանուհին այս պայմանը հաղորդեց Ապու Սախտին, որ յաջորդ առաւօտ սպիտակ դրօշ պարզել տուաւ: Իրենչին, իտես ասոնց, գոռոզութեամբ փրփրեց, խորհեցաւ թէ Ապու Սախտ կը վախնար: Խուրով իր կանչելով ըսաւ թէ իլխանին բանակը պիտի չկրնար նոյնիսկ առաջին բախումին դիմադրել, եւ սկսաւ յառաջանալ: (7)

Խոստմնադրութէն վրէժ լուծելու համար, Չոպան գլխատել տուաւ Իրենչինին որդին՝ Էմիր Շէյխ Ալին, գեղեցիկագէժ երիտասարդ մը, եւ գլուխը նիզակի մը ծայրը անցընելով ցուցադրեց, բարձրադաղակ յայտարարել տալով թէ այս էր սուլթանին թշնամիներուն վախճանը: Իրենչին, երբ իր որդւոյն գլուխը տեսաւ, վիշտէն ու կատաղութենէն մոլեկնած, թշնամիին վրայ խոյացաւ հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին: Շատեր ինկան իր հարուածներուն տակ: Կինն ալ իրեն հետեւեցաւ սուր ի ձեռին: Այր ու կին իրենց քաջութեամբ գերազանցեցին ամէնէն արիասիրտ մարտիկները:

Գիրկընդխառն կռիւներ տեղի ունեցան: Հայրը կոուեցաւ որդւոյն գէժ, եղբայրը՝ իր եղբօր գէժ: Ապու Սախտի զօրքերը սկսան ընկրկիլ: Այն ատեն Ապու Սախտ անձամբ գրոհ տուաւ եւ իր օրինակին հետեւեցան իր սպաները, ջանալով գիրար գերազանցել: Ի վերջոյ Իրենչին եւ իր մարդիկը փախուստի դիմեցին: Ապստամբներուն զօրքին մէկ մասը անցաւ սուլթանին կողմը: Իրենչին բռնուեցաւ Քաղէտքունա գիւղը: Կինը սպաննուած էր ճակատամարտին մէջ: (Ըստ Նովայրիի մէկ աղբիւրին, գերի ինկաւ եւ տարուեցաւ Սուլթանին, որ գայն ոտնակոխ ընել տուաւ ձիերուն): Միայն չորս էմիր յաջողեցան փախչիլ (Խուրով չի, իր որդին Ապտիւրրահման, որ քաջութեան հրաշքներ գործած էր, Պուղա Իլտուզճի, որ Չոպանէն դանակոծուած

էմիրներէն մէկն էր, եւ Չոպան Գարունաս) : Միւս բոլոր էմիրները բռնուեցան կամ սպաննուեցան : Փախստական չորս էմիրները բռնեց էմիր Սունաթայ, որ Տխարպէքիրէն մեկնած էր Ապու Սախտին միանալու համար : Ինք սպաննեց երեք էմիր, իսկ Սուրումչին զրկեց իլխանին :

Յաղթանակէն ետք, վրան մը կանգնուեցաւ ճակատամարտի դաշտին վրայ, եւ զոհարանական աղօթքէ մը ետք, սուլթանին առջեւ բերուեցան գերիները : Արաս եւ իր ազգակիսները սպաննուեցան անմիջապէս, բայց ոչ՝ Իրենչին, Թոգմադ եւ Իսսեն Պոդա, որոնք պահուեցան անարգական չարչարանքներով պատժուելու համար :

Դատաւարութիւնը տեղի ունեցաւ Սուլթանիյէ, զինուորական ատեննի մը առջեւ : Երբ ամբաստանեալներուն հարցուեցան ապրտամբութեան պատճառները, ամէնքը միաբերան պատասխանեցին թէ Ապու Սախտին հրամանով շարժած էին : Սուրումչի ըսաւ Չոպանին թէ սուլթանին կողմէ երկու էմիր զինքը հրաւիրած էին իր վրայ յարձակիլ եւ սպաննել : Չոպան հրաւիրեց այս էմիրները, որոնք հաստատեցին Սուրումչիին խօսքերը : Ապու Սախտ հերքեց, Չոպանին ըսաւ թէ կը ստէին եւ հրամայեց ամբաստանեալները ենթարկել այն պատիժին որ սահմանուած է անոնց որ իրենց վեհապետը կը զրպարտեն : Ամէնքն ալ մահուան դատապարտուեցան : Այդ ատեն, Իրենչին զրպանէն թուղթ մը հանեց եւ ըսաւ Ապու Սախտի. «Ահաւասիկ Չոպանը սպաննելու համար ինծի տուած հրամանդ» : Յետոյ անարգական խօսքեր ուղղեց անոր : Իրենչին կը համարձակէր այսքան յանդգնութիւն ցոյց տալ, որովհետեւ սուլթանին հօրը աներն էր : Ապու Սախտ ուրացաւ այս ամբաստանութիւնները եւ հրամայեց Չոպանին օրէնքը դործադրել : Չոպան ամէնքն ալ սպաննել տուաւ :

Նախ ակսաւ Իրենչինէն, զոր սպաննել ուզեց զարհուրելի չարչարանքներու ենթարկելէ ետք : Իրենչինը կախեցին կողերէն երկաթեայ կեռերէ (ըստ մէկ աղբիւրի մը՝ կրակ վառելով մարմինին տակ) : Այս վիճակին մէջ Իրենչին Ապու Սախտին ուղղեց ահաւոր անէծքներ : Ուզեցին լեզուն կտրել, բայց չկրնալով բռնել, թուչին տակէն երկաթէ ձող մը միւսեցին որ քիմքէն դուրս ելաւ : Դիակը երկու օր ցուցադրուեցաւ . յետոյ գլուխը կտրեցին եւ ցուցադրեցին Սորասանի, Ազրպէյճանի, երկու Իրաքներուն, Բումի (Փոքր Ասիա) եւ Տխարպէքիրի մէջ : Սուրումչի եւ Թոգմադ կեռերէ կախուեցան : Աղբիւրի մը համաձայն, Սուրումչիին թուչը (մօրուքը) ածիլեցին, գլուխը սրածայր

գտակ մը անցուցին, եւ մարմինին մէջ դամբեր մխելով Սուլթանիէյի մէջ պտըտցուցին. յետոյ Չոպանին առջեւ բերին, որ զայն սպաններ տուաւ նետահար :

Յուլիս 20էն մինչեւ դեկտեմբերի սկիզբը Չոպան շուրջ 36 հոգի սպաննեց : Ապստամբներուն ազգականները, մերձաւորները եւ կուսակիցները սպաննուեցան, ինչպէս նաեւ անոնք որ, թէեւ հեռաւոր նահանգներու մէջ կը գտնուէին, ամբաստանուեցան իբրեւ անոնց կուսակիցները :

Ապու Սախա ճակատամարտին մէջ մեծ քաջութիւն ցոյց տուած ըլլալով, իրեն տրուեցաւ նաեւ Պախաուր Խաֆ (Քաջ խան) տիտղոսը, (մայիս - յունիս 1319) :

Այս գէպքերը տեղի ունեցան 1319 յունիսին : Չոպան, որուն կինը մեռած էր, արտօնուեցաւ ամուսնանալ Ապու Սախաի քրոջ Սաթի պեկին հետ :

Այս ապստամբութեան պատմութիւնը թեթեւ յայաւումներով քաղուած է հետեւեալ գիրքէն :

D'Ohsson, Histoire des Mongols, p. IV, p. 630-638 (1835).

Նոյն պատմութիւնը կը գտնուի նաեւ

H. H. Howorth, History of the Mongols, III, p. 592-596 (1888).

Առաջին հեղինակը զայն պատմած է ըստ Բաշխտետտինի չարունակողին եւ արաբ պատմագիր Նովայրիի (1279-1332) : Երկրորդ հեղինակը վերարտադրած է առաջինին էջերը :

Գ.

Ապստամբութեան պատմութիւնը ըստ օտար աղբիւրներու համեմատելով վերոյիշեալ հայկական աղբիւրներուն հետ, կը տեսնուի թէ հայ ժամանակագիրներէն իւրաքանչիւրը արձանագրած է անոր մէկ փուլը:

1319ի ձեռագրական յիշատակարանին գրիչը նկարագրած է ապստամբութեան ծագումը, Չոպանին հետապնդումը դէպի Սեւանի լիճը, այսինքն Գեղարքունիք փախուստը եւ Ապու Սախտի վերջնական յաղթանակը, առանց ապստամբներուն պատիժը յիշելու, թերեւս մանրամասնօրէն ծանօթ չըլլալով: Բայց միւս կողմէ հաղորդած է ապստամբներուն կատարած աւարառութեանց, հարստահարութեան եւ գերեվարութեան մասին տեղեկութիւններ, որոնք բնաւ չեն յիշուած օտար աղբիւրներուն մէջ: Տաթեւի վանքին մէջ բանտարկուած եւ եկեղեցիին հրաշագործ զօրութեամբ փրկուած Խուրումչին եւ 1319ին նորէն ապստանած Խուրումչին տարբեր անձեր նկատելու բանաւոր պատճառ մը չկայ, եւ հարստահարութիւնները կարելի է վերագրել այնքան Խուրումչին ապերախտութեան որքան ապստամբ զինուորներուն աւարառութեան բնագրին:

Սամուէլ Անեցիի շարունակողին յիշատակագրութիւնը յայտնօրէն կը վերաբերի Իրենչինին եւ Խուրումչիին Նախիջևանի եւ Թավրիզի միջեւ հաստատման («նստան»): Ապստամբութեան թուականը սխալ է սակայն այս յիշատակագրութեան մէջ:

14րդ դարու անսուն ժամանակագիրը կը թուի ապրած ըլլալ Սուլթանիյէ եւ կամ իր տեղեկութիւնները քաղած ըլլալ ականատեսէ մը, որովհետեւ իր հաղորդած տեղեկութիւնները բոլորովին ճիշտ են: Սպաննուած էմիրներուն մէջ կը յիշէ նաեւ Թարմաթանը, որուն անունը չեն պահած Բաշխտատինի շարունակողը եւ Նովայրի:

Ապստամբութեան տեւողութիւնը յայտնի չէ, սակայն ամէն պարագայի մէջ չի կրնար երկու կամ երեք ամիսէն աւելի տեւած ըլլալ, եթէ նոյնիսկ աւելի կարճ ժամանակի մէջ չէ զսպուած: Հետեւաբար Սպիտակաւոր Աստուածածնի վանքին փոքր եկեղեցիին շինութեան

1318-ին մինչև 1321 տեւած ըլլալը ապստամբութեան վերադրելու տեղի չի մնար :

Խոնա Յաղուք (Յաղուք) .— 14րդ դարու անանուն ժամանակագիրը կը յիշէ 1319ին «Խոնա Յաղուք»ի սպանութիւնը : Այս անձին մասին միակ տեղեկութիւնը զոր կարելի եղաւ գտնել հետեւեալն է .

Խոնա Յաղուք (Աաղուք) իլխան Էօլճյաթուի մահուան ատեն (1316 ղեկտեմբեր 16) էրզրումի գաւառին կուսակալն էր : (8)

Հ. Պ.

(1) Այս յիշատակարանը կը պակսի Լ. Խաչիկեանի Ժ. Գ. Գարու հայերէնն ձեռագիրներու յիշատակարաններու հաւաքոյթին մէջ : Զայն կը հրատարակեմք Հ. Ն. Ակիմեանի բարեհաճ արտօնութեամբ, քաղաքում յիշատակարաններու իր հաւաքածոյէն :

(2) Զեռագրին մէջ «Զկթ : եւ ի : Զկլ :» գոր կ'ուղղեմք «Զկթ : եւ ի Զկլ :» Զկթ յիշատակարանին գրչութեան, իսկ Զկլ ապստամբութեան թուականն է :

(3) Զեռագրին մէջ «ի» :

(4) Այսինքն «գնիմուէ» :

(5) Այս անունը կարդացուած է նաեւ *Էրենճին* (B. Spuler, Die Mongolen in Iran, 352), որ աւելի մօտ է Հայոց *Երընչի* եւ *Երինջին* գրչութիւններուն :

(6) D'Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 577.

(7) Նավայրի կը գրէ թէ երբ Իրենչին Ապու Սախտի բանակը տեսաւ, յողողողեցաւ եւ իր մարդոց խորհուրդը հարցուց : Խուրումնչի ըսաւ . «Սուլքանը սրտանց մեզի հետ է» : Երբ երկու բանակները կռիւի պատրաստ էին, Խուրումնչի լուր դրկեց Զոպանին որ նշանով մը ցոյց տայ թէ ուր կը գտնուի, որովհետեւ կ'ուզէր անոր ներկայանալ եւ հնազանդութիւն յայտնել : Զոպան իր դրօշը պարզել տուաւ, բայց այդտեղէն հեռացաւ խոհեմութեամբ : Արդարեւ Խուրումնչի սակալի յարակում մը գործեց այդ դրօշին մօտ դիրք բռնած զինուորներուն վրայ, կարծելով թէ Զոպան հոն կը գտնուէր :

(8) Cl. Huart, Les Saints des Derviches tourneurs, II, p. 323-324).

Ա. ՍՐԱՊԵԱՆ

ՊԼՈՒՋ ԵՒ ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ ՅՈՎՃԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐ

13րդ դարի նշանաւոր տաղերգու, քերականագէտ, տիեզերագէտ եւ քարոզիչ Յովհաննէս Երզնկացին իր ուրոյն տեղն ունի միջնադարեան հայ դրականութեան եւ կուլտուրայի պատմութեան մէջ: Նրա աշխատութիւններին այլ եւ այլ առիթով անդրադարձել են շատ հայագէտներ, սակայն մի խոշոր թիւրիմացութեան պատճառով, նրա կեանքն ու գործունէութիւնը մինչեւ այժմ ճիշտ չի լուսաբանւել:

Հայ մատենագրութեան մէջ հանդիպում ենք երկու դէմքի, նոյն անուններով. — Յովհաննէս Երզնկացի, Պլուզ մականունով եւ մի երկրորդ Յովհաննէս Երզնկացի, Ծործորեցի մականունով: Երկուսն էլ ապրել են դրեթէ նոյն ժամանակաշրջանում՝ 13-14րդ դարերում. Պլուզը մի քիչ աւելի վաղ՝ մինչեւ 13րդ դարի վերջը, իսկ Ծործորեցին՝ մինչեւ 14րդ դարի առաջին քառորդը: Արդեօ՞ք նոյն դէմքը, նոյն անձնաւորութիւններն են նրանք:

Հայագիտութեան մէջ մինչեւ վերջերս ընդունւած է եղել մի կարծիք, այն է՝ մի Յովհաննէս Երզնկացու գոյութիւն՝ Պլուզ եւ Ծործորեցի մականուններով:

Այս հարցին վերջերս անդրադարձել է նաեւ պատմաբան Լ. Խաչիկեանը, որը հակառակ ընդունւած տեսակէտի, որոշակիօրէն տարբերակում է նրանք, մէկին որակելով որպէս բանաստեղծ, քարոզիչ եւ դիտնական, միւսին որպէս դրիչ եւ մատենագիր (1):

Խաչիկեանից չորս տարի յետոյ լոյս ընծայած իր մի ուղումնասիրութեան մէջ, լեզուաբան Գ. Ջահուկեանը պահպանում է ընդունւած տրադիցիոն տեսակէտը, այսինքն նոյնացնում է երկու Ծործորեցիներին (2):

Յովհաննէս Երզնկացու մասին եղած այս ուսումնասիրութիւնները մէջ ամէնից ուշադրաւը Խաչիկեանի վերոյիշեալ դիտողութիւնն է, որի մասին հիմնաւոր եզրակացութիւններ անելու համար հարուստ նիւթ են տալիս հէնց իրենց, հեղինակները Յովհաննէս Երզնկացի-Պլուզի եւ Յովհաննէս Երզնկացի-Ծործորեցու անուններով մեզ հասած ստեղծագործութիւնները: Սրանց պատմա-բանասիրական եւ գաղափարական ուսումնասիրութիւնն ի յայտ է բերում երկու, միանգամայն իրարից տարբեր, անձնաւորութիւններ որոշակիօրէն տարբեր, նոյնիսկ իրերամերժ գաղափարներով ու աշխարհահայեացքով: Այդ յատկապէս արտայայտուած է իրենց ժամանակի համար բնորոշ եւ քաղաքական բնոյթ կրող իրագարծութիւններում նրանց ունեցած տարբեր դիրքորոշումով:

13րդ դարի վերջին եւ 14րդի սկիզբներին Հայաստանում լայն ծաւալ ու սուր բնոյթ էր ստացել դաւանաբանական այն պայքարը, որ գոյութիւն ունէր հայ եւ կաթողիկ եկեղեցիները միջևեկ կապած միաբանական (ունիթոտական) շարժման հետ: Միաբանութեան հրահրողը հոռոմէական կաթողիկ եկեղեցին էր, որ նպատակ ունէր հայ եկեղեցու անկախութիւնը վերացնելով, իրեն ենթարկել ոչ միայն նրան, այլ եւ հայկական պետականութիւնը, ի վերջոյ հայ ժողովրդին: Միաբանութեան տարածողները դէմ (որոնք գործունէութիւն էին ծաւալել արդէն 13րդ դարի 2րդ յինամեակին), թէ խօսքով եւ թէ գործով ակտիվօրէն պայքարել է նաեւ Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը: 1281-1284 թթ. նա եղել է իր ժամանակի գրեթէ բոլոր հոգեւոր կենտրոններում, արքունիքում, վանքերում եւ անապատներում, գիտական-աստուածաբանական, դաշնադրանական ճառեր կարդացել թէ հոգեւորականութեան եւ թէ աշխարհականների համար, Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսի յատուկ յանձնարարութեամբ, որպէս պատուիրակ (1231 թ.) մեկնել է Թէոդուպոլիս (Կարին), իր հետ տանելով հայկական եկեղեցու կանոնական հրամանները, այնտեղ գոյութիւն ունեցող եկեղեցական կրօնական անհամաձայնութիւնները կարգաւորելու նպատակով (3):

Սակայն Յովհաննէս Երզնկացի-Պլուզը եղել է ոչ միայն հայ եկեղեցու կանոնների սոսկ քարոզիչ, այլեւ շատ կանոնների ու խրատների հեղինակ (4):

Դրանցից շատերի մէջ Պլուզ Երզնկացին ուղղակի դաւանաբանական հարցեր է քննարկում, մեղադրելով միաբաններին ու քաղկեդո-

նականներին եւ մերժելով նրանց առաջարկած դաւանաբանական, ծիսական զիջումները՝ հոռոմէական եկեղեցուն: Այսպէս, օրինակ, դաւանաբանական հիմնական հարցերից մէկը ծննդեան եւ մկրտութեան տօնի կատարման օրւայ կապակցութեամբ, որի շուրջը, ինչպէս յայտնի է, դարեր շարունակ անհաշտ վէճեր են տեղի ունեցել լատին եւ հայ եկեղեցիների միջեւ, մեր հեղինակը գրում է:

Ծննդեան եւ մկրտութեան տօները «... յետոյ ոմանք բաժանեցին ըստ այլ եւ այլ կարծեաց, ոմանք պատճառանօք եւ այլք հերձուածողական անբարչտութեամբ եւ ոմանք տգիտական անուսումնութեամբ: .. Եւ արդ, որք բաժանեն զաստուածային տօնան ի միմեանց, որպէս թէ զծնունդն մարդկային եւ զմկրտութիւն աստուածային համարելով, վասն զի կարծեն յառաջգիմութեամբ եւ շնորհօք գալ նմա յորդրութիւն եւ յաստուածութիւն, զոր օտար եւ սուտ ընթանրական եկեղեցւոյ պարտ է համարել գնոսա: Իսկ այլ ոմանք տրդիտաբար անջատեցին ի միմեանց... Իսկ մեք, որք ճիշտ եւ ուղիղ հաւատով ունիմք զդաւանութիւնս սրբոց առաքելոցն եւ զմեծ ի գերիցս երանեալ լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի եւ ըստ տրււթեան նոցա մեզ, ի միում աւուր կատարեմք տօնախմբութիւն աստուածային իրագործութեան ի մեզ եւ վասն մեր եղելոյ: ... ամբարչտութիւն ուրեմն, ի բաժանել զաստուածային իրագործութեանցն զխորհուրդ ի միմեանց եւ յայլ եւ յայլ աւուրս կատարել...» (5):

Այսպէսով, Պլուզ Յովհաննէս Երզնկացու ե՛ւ գործունէութիւնը ե՛ւ ստեղծագործական կեանքը բացարձակօրէն վիւայում են, թէ նա չէր կարող լինել միարար:

Հակառակ սրան, Ծործորեցի Յովհաննէս Երզնկացու անուով մեզ հասած ստեղծագործութիւնները բացայայտօրէն վիւայում են, որ նրա հեղինակը Ծործորեցին է, այինքն ապրել է Արտաղի Թաղեւոս Առաքելի վանքում, որը կոչուել է եւ Ծործոր: Իսկ Արտաղի այս վանքը եղել է միարարական շարժման կենտրոններից մէկը, որի առաջնորդը Զաքարիա եպիսկոպոս Ծործորեցին միաբանութեան ոչ միայն մասնակիցներից, այլ եւ խոշոր գործիչներից էր եւ որը մշտական յարաբերութիւնների մէջ էր կաթուղի եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ: Թէ նրա եւ թէ վանքի հետ սերտ կապ էր հաստատել Թարգուղիմէոս Բոլոնիացի լատին եպիսկոպոսը, որը իր քարոզքի յիշատակարանում Զաքարիային անուանում է «հրամանակատար եւ անդրդուելի դղեակ միաբանութեան» (6):

Յովհաննէս Երզնկացի Ծործորեցու մասին հետեւեալն է գրում

միաբանութեան ամենայայտնի դէմքերից մէկը, Յովհաննէս Գոնեցին. «Եւ մէջ եպիսկոպոսաց, որք եկեալ էին առ այն ժողովս (1317 թ. Ատանայուի գումարուած միաբարական ժողովի մասին է խօսքը Ա. Ս.), եւ եղեւ Արհեպիսկոպոսն Զաքարիա, որ էր իշխող եկեղեցոյն սրբոյն Թաղէոսի առաքելոյն... Եւ իմէջ նոցին էր եւ մեծ վարդապետն Յոհանն Ծործորեցի, եւ այլք բազումք ընդ նմա» (7):

Այս Երզնկացին է նաեւ, որ 1321 թ. թարգմանել է միջնադարեան սխոլաստիկայի նշանաւոր դէմք եւ կաթողիկ եկեղեցու ամենախոշոր գաղափարախօս Թովմա Աքվինացու աստուածաբանութիւնը («Յաղապս եւթն խորհրդոյ եկեղեցոյ»), որտեղ շարադրուած են այդ եկեղեցու գաղափարական եւ դաւանաբանական հիմնական սկզբունքները: Թարգմանութեան յիշատակարանում Ծործորեցին իր վերջերմունքը հանդէպ հոռոմէական եկեղեցին ու Թովմա Աքվինացին արտայայտում է այնպիսի ջերմ խօսքերով, որ կասկած չի թողնում դաւանաբանական հայեացքների ու կաթողիկ եկեղեցու նկատմամբ ունեցած երկիւղածութեան մասին: Նշենք նաեւ որ աշխատութիւնը թարգմանել է ուղղակի Պապի հրամանով, Բարդուղիմէոս Բոլոնիացի Ֆրանկ քարոզչի միջնորդութեամբ (տես թարգմանութեան յիշատակարանը, Զեռ. Նօ. 560, 1323-1325, էջ 204 ա. հմմտ. Լ. Սաչիկեան, ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 173): Կասկած չկայ, որ այս յիշատակարանի հեղինակը չէր կարող լինել Պլուզ Յովհաննէս Երզնկացին, որին Աքվինացու գրքի թարգմանութիւնը վերագրել է դարձեալ թիւրիմացութեամբ կապուած երկու մատենագիրների համանունութեան հետ:

Այսպիսով, երկու Յովհաննէս Երզնկացիներից առաջինը միաբանութեան դէմ տարևող պայքարի պարագլուխներից մէկն է՝ Պլուզը, իսկ երկրորդը՝ միարար եւ լատին քարոզիչների գործակիցը՝ Ծործորեցին: Այժմ անդրադառնանք այդ երկու Յովհաննէս Երզնկացիների կեանքի ու ժամանակի հետ առնչուող հարցերին:

Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը, որպէս ճանաչուած մատենագիր եւ դիտնական-վարդապետ, ասպարէզ է իջել 1270ական թուականներին: Դեռեւ 1272 թ. նա հրաւիրւել եւ յատուկ քարոզ է կարդացել Ներսէս Պարթևի նշխարների յայտնութեան առթիւ («): Գիշ անց, 1289 թ. նա գրում է Երզնկայում ստեղծուած քաղաքային ու աշխտատրական շերտերի կազմակերպութեան - «Ներայրութեան» (9), «Մահմանք եւ կանոնք» (10), որը կարող էր անել միմիայն մեծ հեղինակութիւն ունեցող ու ճանաչուած անձնատրութիւն: Այնուհետեւ 1281-1284 թթ. Երզնկացին լինում է Երուսաղէմում, ապա Կիլիկիայում, որտեղ բազմաթիւ փրկիսովայական, աստուածաբանական ճառեր եւ քարոզ-

ներ է կարգում թէ՛ աշխարհիկ եւ թէ՛ հոգեւոր տօնակատարութիւնների առթիւ (11) : Այստեղ նա սերտ կապի ու փոխյարաբերութեան մէջ է լինում արքունիքի եւ բարձրագոյն հոգեւորականութեան հետ : Նոյն թուականներին Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսի խնդրանքով քերականութիւն է աւանդում նրա աշակերտներին եւ հետագայում գըրում ոչ միայն գիտական, այլեւ բանասիրական խոշոր արժէք ունեցող մի աշխատութիւն, որը մնում է քերականական գիտելիքների ուսուցման հիմնական ձեռնարկ նաեւ հետագայ դարերում :

1284 թ. Երզնկացին լինում է Տփլիսում եւ տեղի Կաթողիկէ եկեղեցւում տիեզերագիտական մեծ քարոզ է կարգում : Հետագայում, Ումեկ իշխանի կրտսեր որդի Վախտանգի եւ Տէր-Յոհան եպիսկոպոսի խնդրքով, այդ քարոզը գրի է առնում, ապա նաեւ չափածոյի վերածում (12) :

Այսպիսով, 13րդ դարի 70-89ական թուականներին նա արդէն ամբողջ Հայաստանում եւ Կիլիկիայում ճանաչուած ու հեղինակաւոր գիտնական վարդապետ էր, որ նոյնիսկ կանոնական ու խրատական շրջաբերական հրահանգներ էր գրում եւ իր անունից ուղարկում հայ եկեղեցու տարբեր թեմերը : Ամենայն հաւանականութեամբ, հետագայում Եսայի Նչեցին էլ օգտուել է հէնց այս կանոններից եւ՝ իր կողմից ուղարկուած շրջաբերականները ուղարկելիս :

1292 թ. նրան նորից գտնում ենք իր հայրենիքում՝ Երզնկայի Ս. Մինաս անապատում (13) :

1293 թ. յետոյ մեր ձեռագրերում Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզի մասին այլեւս որեւէ յիշատակութեան չենք հանդիպում : Միայն իր իսկ Երզնկացու դործերից տարբեր առիթներով իմանում ենք որ, 1281-1284 թթ. արդէն «տկարացեալ» է մարմնով եւ չի կարողանում իրականացնել «զգործ մշակութեան տեառն, որպէս արժան էր» (14) :

Կայ նաեւ 1293 թ. մի յիշատակարան, որ գրել է Մովսէս Երզնկացու աշակերտներից մէկը : Այստեղ նա ակնարկում է մի նշանաւոր ռարունապետ Յովհաննէսի մահուան մասին (15) :

Արդեօք այս Յովհաննէր Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը չէ՞, որ իրօք ամենախմբաստուն ռարունապետի հռչակ ունէր : Ալիջանը չկարողանալով յաղթահարել երկու Յովհաննէս Երզնկացիների շուրջ ստեղծուած դարաւոր թիւրիմացութիւնը, այդ հարցը թողել է անպատասխան եւ չարունակել նոյնացնել Յովհաննէս Պլուզին ու Ծործորեցուն :

Յենւելով վերոյիշեալ փաստերի վրայ, կարելի է Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզի մահուան թուականն ընդունել 1293ը : Նա թաղուել է, ինչպէս յայտնում են մի շարք հաւաստի աղբիւրներ (16), իր հայ-

րենի երկրի՝ Երզնկայի Ս. Նշան եկեղեցում :

Բոլորովին այլ է Ծործորեցի Յովհաննէս Երզնկացու կեանքն ու գործունէութիւնը : Նրա մասին մեզ յայտնի առաջին տուեալը վերաբերում է 1302 թուականին : Այս ժամանակ նա գտնուում էր Գլաձորում, որտեղ եւ, ըստ երեւոյթին, աշակերտել է Եսայի Նշեցուն եւ նրա պատուէրով ձեռագրերը ընդօրինակել (17) :

Նրա անունով մեզ յայտնի մատենագրական գործերը շարադրուած են 1314 թ. յետոյ միայն : Հաւանաբար այդ թուականից սկսած նա տեղափոխուել է Արտազ, Ծործոր վանքը, որտեղ եւ գրել է իր աշխատութիւնները : Հետագայում, դուցէ եւ 1320-1321 թթ., դաւաճանելով հայ եկեղեցուն, նա Յովհան եւ Յակոբ Քոնեցիներէ նման, անցել է միաբանողների բանակը :

Ծործորեցուց մեզ յայտնի են հետեւեալ աշխատութիւնները. ա) «Յովհաննիսի Երզնկացոյ, որ Ծործորեցո տիեզերալոյս վարդապետի ասացեալ» (Աստուածաբանութիւն, ձեռ. Նօ. 627, 1314 թ., էջ 25 ա. բ.), «Լրումն թերոյն համառօտ տեութեամբ սրբոյ աւետարանին, որ ըստ Մատթէի, հաւաքեալ նուաստ վարդապետի Յովհաննիսի Երզնկացոյ, որ եւ Ծործորեցի կոչեցեալ» (ձեռ. Նօ. 2687, 1476 թ., էջ 50 ա, շարագրուած 1316 թ.) (դ) «... Նուաստ Յովհաննիսի Երզնկացոյ, որ եւ Ծործորեցի կոչեցելոյ... (Դանիէլի մեկնութիւն, ձեռ. Նօ. 1187, ԺԴ) ԺԵ. դար, էջ 30 Տա, շարագրուած 1318 թ. (դ) «Նուաստ վարդապետի Յովհաննիսի Երզնկացոյ, որ եւ Ծործորեցի, արարեալ համառօտ տեսութիւն քերականի» (ձեռ. Նօ. 2326, ԺԴ դար, էջ 14 ա), ե) Թարգմանութիւն Թովմա Աբուինացու «Յաղագս եւթն խորհրդոյ եկեղեցոյ», «... նուաստ ոգիս եւ յոյժ կարօտս բանի Յովհաննէս Երզնկեցի եւ այժմ կոչիմ Ծործորեցի...» (ձեռ. Նօ. 560, էջ 204ա, թարգմանուած 1321 թ.) :

Ծործորեցի մականունանը հանդիպում ենք միմիայն այս արձակ գործերում : Պլուզի անունով մեզ հասած 60ից աւելի աշխատութեան մէջ (խրատ, սահմանք, քարոզ, մեկնութիւն եւայլն) ոչ մի տեղ Ծործորեցի չի յիշուում, որից հետեւում է, թէ միայն վերոյիշեալներն են Ծործորեցուն պատկանում :

Այս համոզումն աւելի եւս հաստատուում է այն փաստով, որ նշած գործերի հեղինակը, հաւանաբար նկատի ունենալով միւսի մեծ հռչակն ու ճանաչածութիւնը, իր բոլոր աշխատութիւններում հէնց ինքն է նշում որ եւ Ծործորեցի, կարծես ընթերցողին ամէն անգամ զգուշացնելու համար, որ չչփոթեն իրեն միւս Յովհաննէս Երզնկացու՝ Պլուզի հետ, մանաւանդ, որ վերջինիս բոլոր ստեղծագործութիւններն արդէն յայտնի էին ամենաուշը 1284 թուականից սկսած : Այդ

նա չի մոռանում նշել նոյնիսկ այն դէպքերում, երբ հանդէս է գալիս որպէս գրիչ:

«... զնուստս գծօղ սորին զՅովհաննէս սպասաւոր բանի Երզնկայեցի եւ Ծործորեցի» (18) կամ «Եւ վլերջացեալս ի բիւրոց գործոց զտարտամ գրիչս զՅովհաննէս, ծանօթ բանի եւ տեղեալ Երզնկացի, իսկ այժմ Ծործորեցի»: (19)

Արձակից բացի երկու մատենագիրները չփոթութիւնը արտայայտուել է նաեւ չափածոյում. Պլուզի տաղերից չորսը, բազմաթիւ ձեռագրերից միայն վեցում, վերագրուել են Ծործորեցուն: Դրանցից մէկը, որ ընդօրինակուած է 1376 թ. Նօ. 8029 ձեռագրի 226բ էջում՝ «Յամենայն մեղաց ի զատ, ասէ, դու կացիր» սկզբնաւորութեամբ, վերագրուած է «Յովհաննէս վարդապետի Երզնկացոյ, որ Պլուզ կոչի»: 17րդ դարի գրչութիւն ունեցող մի ձեռագրում (20) այն գտնում ենք վերագրուած Ծործորեցուն: Ի հարկէ գործին անտեղեակ գրիչներից մէկը, երկու Յովհաննէսներին չփոթելով, այն վերագրել է իրեն յայտնի Յովհաննէս Երզնկացուն, որպէս «ձշտում» աւելացնելով նրա Ծործորեցի մականունը:

Այսպէս են վարուել նաեւ այլ գրիչներ Պլուզի ամիւս բանաստեղծութիւններից երեքի հետ եւս, որոնք նոյնպէս հետագայ հիմնականում 17րդ դարի ընդօրինակութիւններ են (21):

Եւ այսպէս, հայ բանասիրութեան մէջ ստեղծուել է մի թիւրիմացութիւն, որի հետեւանքն է նաեւ Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզին Եսայի Նշեցուն աշակերտ համարելը: Այդպիսի մի եզրակացութեան յանդէլու համար մեծ դժուարութեան առաջ է կանգնել Ղ. Ալիշանը: Զկարողանալով հեշտութեամբ հաշուել այն մտքի հետ, թէ Պլուզի հոչակն ունեցող մի մեծ գիտնական վարդապետ կարող է եղած լինել Գլաճորում եւ աշակերտել Նշեցուն, նա ամէն փորձ անում է՝ մի կերպ բացատրելու այդ անհամոզիչ երեւոյթը:

Երզնկացին, ասում է նա, «որ զի եւ տի՞ք ոչ կրտսեր վան զԵսայի երեւիլ գոլ եւ վաղու իսկ յայտնեալ բանասիրութեամբ զիւր յոյժ մեծ ուսումնասիրութիւնն յայտնէ կրկին աշակերտութեամբն (չէ՛թ լսողութեամբ), եւ կամ զարդարել մեծ արժանաւորութիւնն Եսայեայ, զոր ոչ կարեմք հաւաստել իր գրուածոցն առ մեղ հասելոց»: 422)

Այս թիւրիմացութիւնը լուծւում է նաեւ իրենց՝ մատենագիրների կողմից, որոնք տարբեր առիթներով յիշատակում են իրենց ուսուցիչ-վարդապետներին:

Պլուզ Երզնկացու գործերից իմանում ենք, որ աշակերտել է Եսայի Նշեցուց շատ աւելի վաղ ապրած նշանաւոր մատենագիր, պատմիչ եւ կրօնական-քաղաքական մեծ գործիչ Վարդան վարդա-

պետ Արեւելցուն (23), (վախճանուած 1269 թ.): Մինչդեռ վարդա-
նին նա որակել է որպէս «ընտրեալ վարժապետ», «սուրբ հայր»,
«վարդապետացն առաջնորդ» եւ իր հոգեւոր հայրը, Նշեցու մասին
իր երկերում ոչինչ չի յիշել: Այդ մասին ոչինչ չեն ակնարկում նաեւ
ժամանակակիցները:

Կարեւոր է նկատել նաեւ, որ Եսայի Նշեցին վարդապետ է դար-
ձել 1284 թ. յետոյ միայն (Գլաձորի համալսարանում), երբ Պլուզն
արդէն մեծ հռչակ ունեցող վարդապետ էր, բնասէր-գիտնական,
ուսուցիչ, քարոզիչ, աստուածաբան ու հասարակական գործիչ:

Նշեցուն որպէս ուսուցիչ յիշատակում է Ծործորեցի Յովհաննէս
Երզնկացին, որը եղել է Գլաձորում 1302, 1303, 1306, 1309 թթ. եւ
նրա պատուէրով ձեռագրեր է ընդօրինակել, այն էլ 1318 թ. կամ
աշակերտել նրան: Անտարակոյս մեր ձեռագրերի յիշատակարաննե-
րում հանդէս եկող գրիչ Յովհաննէս Երզնկացին Ծործորեցին է, մա-
նաւանդ որ այդ գրչուեթիւնները կատարուած են 14րդ դարի առաջին
քառորդում, երբ Պլուզ Երզնկացին արդէն վախճանուած էր: Պլուզ
մականուներ, որպէս գրչի, ոչ մի ձեռագրում չենք հանդիպում:

Չափազանց կարեւոր է յիշատակել նաեւ այն փաստը, որ ժամա-
նակով նրանց մօտ կանգնած մատենագիրներն ու գրիչները քաջ տեղ-
եակ են եղել Պլուզի եւ Ծործորեցու տարբերութեանը եւ նշել են այդ:
Այսպէս, օրինակ, շատ արժէքաւոր փաստաթուղթ է Երզնկացիներից
մօտ մէկ դար յետոյ ապրած Առաքել Սիւնեցու վկայութիւնը, որ
պահպանուած է իր քերականութեան մէջ: Թուելով, թէ ուրքեր են
թարգմանել ու մեկնել քերականութիւնը, նա գրում է.

«... զի Դաւիթ փիլիսոփայն թարգմանեաց եւ մեկնեաց զսա,
իսկ յետ նորայ Գրիգոր Մագիստրոս այլ ընդարձակ մեկնեաց գԴաւ-
թի մեկնեալն, իսկ յետոյ Յովհաննէս վարդապետն մականունն Պլուզ
համառօտեաց զնոյն, վասն զիւրալուր լինելոյ: Եւ յետ նորա Եսայի
վարդապետն Գայլիձորոյ այլ համառօտեաց զնոյն, որ այժմս կայ ի
միջի. սոյնպէս եւ Ծործորեացին է համառօտեալ» (26)

Այստեղից որոշակի երեւում է, որ Սիւնեցին տարբերում է երկու
Երզնկացիներին, մէկին անուանելով Պլուզ, միւսին Ծործորեցի: Եր-
զնկացիներին ժամանակով շատ մօտ ապրած եւ քերականութեան
մասնագէտ մի մարդ չէր կարող չփոթել նրանց. եթէ իրօք երկուսի
հեղինակն էլ նոյն Յովհաննէս Երզնկացին լինէր, կամ եթէ Պլուզ եւ
Ծործորեցի մականունները միեւնոյն անձնաւորութեանը վերաբերէին:

Այս ամէնից հետեւում է, որ Պլուզ եւ Ծործորեցի Յովհաննէս
Երզնկացիները երկու տարբեր մատենագիրներ են:

.) Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարան-
ներ (Խետագայում՝ Հիշատակարաններ), Երեւան, 1950, 649 էջ

(ծանօթագրութիւն) : Այստեղ եւս կայ որոշ աննշտութիւն . բանաստեղծ Յովհաննէս Երզնկացուն Լ . հաչիկյանը քաղուած է համարում Հաղբատի վանքում , մինչդեռ , ինչպէս ցոյց են տալիս մի շարք հաստի աղբիւրներ (ձեռ . Նօ . 3119 — 1676 ք .) , էջ 291 ք , Գ . Սրուանձտեան , *Թորոս Աղբար* , Բ , էջ 50 եւայլն , նրա գերեզմանը գտնուում է Երզնկայի Ս . Նշան եկեղեցում :

2) Գ . Զահուկյան , *Քերականական եւ ուղղագրական աշխատութիւնները Հին եւ Միջնադարեան Հայաստանում* (Ֆ-15րդ դար) , Երեւան , 1954 , էջ 259 :

3) «Յովհաննիսի վարդապետի Երզնկացոյ Խրատք կրօնական յառաքելոցն եւ ի հայրապետացն եւ ի սուրբ Լուսաւորչին կանօնացն եւ կարողիկոսացն Հայոց» , ձեռ . Նօ . 8356 (1322 ք .) էջ 157 ք :

4) Ձեռ . Նօ . 2178 (ԺԳ դար) , էջ 92 ա , 2329 (1291 ք .) , էջ 226ա , 2173 (ԺԴ դար) , ամբողջ ժողովածուն , եւայլն :

5) «Յովհաննու վարդապետի Եկեղեցաց գաւառի յեզնկա քաղաքէ , ասացուած յաւուր ծնրնդեան եւ մկրտութեան Քրիստոսի Աստուծոյ՝ մերոյ եւ խորհուրդ միաւորութեան տօնիցն . . . » , ձեռ . Նօ . 2178 , էջ 101ա : Տես նաեւ ձեռ . Նօ . 2329 , էջ 278ա , 2173 , էջ 66ա , 131 ք . Էւն . :

6) Գ . Յովսէփեան , *Սաղբակեանք* , Երուսաղէմ , աՊ44 , էջ 259 :

7) Կղեմէս վարդապետ Գալանոս , *Մխարանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյ Հոռմայ աշխարհի* : Հոռմ , 1690 , էջ 517-51 : 8) Ձեռ . Նօ . 3069 (ԺԷ դար) , էջ 49ա :

9) Լ . հաչիկյան , 1289 քվականին Երզնկայում կազմակերպված եղբայրութիւնը , *Տեղեկադիր ՀՍՍԹ ԳՍ* . 1951 , Նօ . 12 , էջ 73 :

10) Ձեռ . Նօ . 2173 , էջ 257ա :

11) Ձեռ . Նօ . 2173 , էջ 1ա , 86ա , 101ա եւայլն :

12) «Յաղագս երկնային շարժմանն . . . » , Ն . Նախիջեւան , 1792 , «Յաղագս երկնային գարդուց . . . » , Ն . Նախիջեւան , 1792 :

13) Ձեռ . Նօ . 2325 , էջ 194ք :

14) Ձեռ . Նօ . 3356 , էջ 153ա , 4950 (ԺԶ դ .) , էջ 1ա , 2329 , էջ 26ք :

15) Ղ . Ալիշան , *Հայագատում* , 1901 , էջ 508 :

16) Ձեռ . Նօ . 3119 , էջ 201ք , Գ . Սրուանձտեան , *Թորոս Աղբար* , Բ , էջ 50 , Յ . Կարնեցի , *Տեղեկադիր Վերին Հայոց* , Վաղարշապատ , 1903 , էջ 12 եւայլն :

17) Լ . հաչիկյան , *Հիշատակարաններ* , էջ 6 , 18 , 44 , 111 եւայլն :

18) Ձեռ . Նօ . 206 (1318 ք .) , էջ 588ա : 19) Ձեռ . Նօ . 2189 (1394 ք .) , էջ 440ա :

20) Ձեռ . Նօ . 5306 (ԺԷ դար) , էջ 56ա :

21) «Յամենայն ժամ օրհնեմք» , Ձեռ . Նօ . 474 (1474 ք .) , էջ 32ք , «Այրն արարած ըգեեգ ասէ» , ձեռ . Նօ . 2079 (1553 ք .) , էջ 288ա եւ «Յիմաստութիւն կենաց վերին» , ձեռ . Նօ . 2391 , էջ 196ա , 2407 , էջ 196ա եւ 3514 , էջ 110ա , բոլորն էլ 17րդ դարու :

22) Ղ . Ալիշան , *Մխարան* , Վենետիկ , 1893 , էջ 131 , հմմտ . *Հայագատում* , Ա . Վենետիկ , 1901 , էջ 303 :

23) «Յաղագս երկնային շարժմանն» , Նոր Նախիջեւան , 1792 , էջ Թ , « . . . Խրատ հասարակաց քրիստոնէից . . . » , ձեռ . Նօ . 2329 , էջ 226ա . «Մեծ աւուր հինգշաբթի եւ քէ կնմիս գառկին , յասացուծոց սուրբ հօրն մերոյ վարդապետ վարդապետին . . . » , ձեռ . Նօ . 2173 , էջ 404ա :

24) Լ . հաչիկյան , *Հիշատ* , էջ 6 , 18 , 44 , 61 :

25) Ձեռ . Նօ . 206 , էջ 588 : 26) Ձեռ . Նօ . 55 (1489) , էջ 409ք :

*

ԵՐԱՅՇՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐԻ

Ստորեւ կը հրատարակենք ողբացեալ երգահան եւ մեր աշխատակից Օ. Պէրպէրեանի անտիպ մէկ գրութիւնը :

Կը խորհինք թէ երբ ան իր այս գրութեան մէջ հայ համա-նուագային երաժշտութեան մը չգոյութեան եւ անոր ստեղծման անհրաժեշտութեան մասին կը խօսի, կ'ակնարկէ, հաւանաբար, արեւմտահայ երաժշտական աշխարհին եւ անոր մշակներուն այդ ուղղութեամբ վիճակուած դերին, որովհետեւ Հայաստանի երաժիշտները, ինչպէս Արամ հաչատուրեան, Արմօ Պապանանեան, Ալ. Յարութիւնեան, Եդ. Յովհանէսեան, Միրզոյեան եւ ուրիշներ մեկնելով հայ ժողովրդական արուեստէն, ստեղծած են արդէն համաճարակային ընդարձակ եւ եւրոպական երաժշտական շրջանակներու մէջ մոտ քաջածարութեամբ արուեստ մը :

ԽՄԲ .

ՕՆՆԻԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱԳԱՆ

Պախ, Հայտըն, Մոցարդ, Պէթովէն, Շոման, Վակնէր եւ Պոսամ, ամբողջ 19րդ դարու ընթացքին (մինչեւ 90ական թուականները) եղած են միակ ներկայացուցիչները Համանուագային մեծ երաժշտութեան: Ուրեմն իրականութիւն է թի մինչեւ 1891, ուր տեղի ունեցաւ առաջին ունկնդրութիւնը Տըպիւսիի ֆէլլէա եւ Մէլի-գանտի, Փարիզի Օփերա Քոմիքի բեմին վրայ, գերմանացիներուն յղացած երաժշտութիւնն է որ տիրած է հոգիներուն, ձայներու համանուագային կերտուածքին բարձունքէն: Այդ թուականէն սկսեալ, ու Տըպիւսիին գծած շաւիղին հետեւելով, ամբողջ փառանդ մը

Փրանսացի երգահաններու, Ծօրէ, Ռալէլ, Ռուսէլ, Տիւքա, Շմիտ եւ ուրիշներ, ստեղծած է համանուագային նոր երաժշտութիւն մը, որ մեծ երաժշտութեան Փրանսական դէմքն է: Եւ գրեթէ նոյն ժամանակամիջոցին միւս ազգերն ալ մուտք կը գործեն երաժշտութեան այս կալուածէն ներս, գրաւելով հոն կարեւոր դիրքեր: Ռուսերը կը պարտին այս իրագործումը Չայքովսքիի, Ռիմսքի Բորսաքօֆի, Մուսորկոսքիի, Սթրաւինսկիի, Փրոքօֆիէվի: Սպանիացիները՝ Ալպերիցի, Տրֆալլայի: Իտալացիները՝ Մալիփիէրոյի գլխաւորաբար: Նորվեկիացիները՝ Կոիկի: Հունգարները՝ Պառթոքի:

Արդ, այս համանուագային մեծ երաժշտութեան կալուածը ունի սակայն տակաւին անկոխ դետին մը, որ կը սպասէ իր սեփականատիրոջ: Համանուագային հայ մեծ երաժշտութիւն մը կրնայ միւս ազգերուն քով, արժանաւայել կերպով գրաւել իր տեղը այս կալուածին մէջ: Եւ այս հսկայ իրագործման մէջ է որ իրապէս կը կայանայ հայ երաժշտութեան ապագան:

*
**

Իայց ի՞նչ է նախ մեր երաժշտութեան ներկան:

Երգը եղած է ամէնուն համար, մինչեւ Գրդ դար, միաձայն: Զայնական երաժշտութենէն մնացած հատուկտորները երեւան կը հանեն միաձայն երգ մը միայն, դիրերու միջոցաւ նօթագրուած: Քրիստոնէութեան հաստատումէն ետքը ծնունդ առած եկեղեցական երաժշտութիւնը սակայն ութնեակներով (օֆօալ) կ'երգուի արդէն, որովհետեւ կիները բնականօրէն այրերէն ութեակ մը աւելի բարձր կ'երգեն: Կարելի է ըսել թէ այս եղած է բազմաձայնութեան առաջին քայլը: Յետոյ ութեակներու տեղ խորհած են դործածել հնգեակի (ֆէնք) ձայնամիջոցը, երգող երկու ձայներուն միջեւ, եւ այս է որ օսկանօն կոչուած է: Աւելի ուշ, եոեակներու (քիէրս) եւ վեցեակներու (սիփսք) ձայնամիջոցները գործածուած են հնգեակներու եւ ութեակներու հետ: Այսպէս ձեւաւորուած է Գրդէն մինչեւ 16րդ դար, յարաճուն յեղաշրջման մը ընթացքին, բազմաձայնութեան ամբողջ բարդ թէքնիք մը, որ կոչուած է ֆոնքոքիուէն, եւ որ երկուքէն մինչեւ 12 եւ աւելի երգեր միաժամանակ լսելի ընել տալու արուեստն է: 17րդ դարու սկիզբը (1600ին) առօնիի թէքնիքը կուգայ տապալել ֆոնքոքիուէնը: Վերածնունդի շարժումն է որ յունական արուեստին դասական հաւասարակշռութեանց սիրահար, իր վերանորոգիչ շունչը

կը բերէ նաեւ երաժշտութեան: Վերջապէս այս երկու արուեստներուն միացումը տուած է աշխարհին այսօրուան բազմահարուստ երաժշտութիւնը:

Անգլիտակ Եւրոպայի մէջ անցած դարձածին, մեր երաժշտութիւնը միաձայն մնաց սակայն երկար դարեր: Եւ աւելին: 20րդ դարու սկիզբը մեր տոհմիկ հարագատ երգերը կորուստի ճամբան կը սկսին բռնել: Անոնց տեղ հայ չրթունքներուն վրայ են թրքական մեղի մանրիկները կամ իստանաժին ալաթուրքան:

Իրերու այս վիճակին մէջ է որ Կոմիտաս կը յայտնուի: Եւ եհաս կոմիտաս, այսպէս կարելի է գոչել, Պուլալոյի հանրածանօթ խօսքին նմանողութեամբ: Գրի առնելով բերնէ բերան հայ բնագաւառին մէջ իսկ երգուած երգերը, Կոմիտաս փրկած եղաւ զանոնք նախ կորուստէ: Այս գեղջուկ տոհմիկ երգը ունի ինքնայատուկ կշռոյթ եւ ձայնական ելեւէջ: Երաժշտական պարբերութիւնը, հոս, կը բաղկանայ յոյն տեսաբաններուն մատնանշած անդամական (էլէմենթէր) երկու բաժիններէ, փրոդագիս եւ ափոդոգիս: Վերջապէս նկարագրական է այս երգը նիւթ ունենալով սէրը, աշխատանքը, հարսանեկան, հեղնական կամ ողբական տեսարանները:

Կոմիտաս ոչ միայն արձանագրեց այս երգերը, այլ եւ գիտցաւ մանաւանդ զանոնք ներդաշնակել: Եւ այսպէս է որ, դարեր ամբողջ միաձայն մնալէ ետքը, առաջին անգամ ըլլալով հայ երգը կը զգեստաւորուի տոհմիկ ներդաշնակութիւններու, ձայնական իւրայատուկ երանգներու ընդելուզեալ ասեղնագործումներով:

Ուրեմն վարդապետը փորձած է մեզ ալ դնել քաղաքակիրթ միւս ազգերուն մակարդակին վրայ: Բայց այս գործը ղեռ անաւարտ է: Տակաւին ետ կը մնանք քաղաքակիրթ ազգերէն, երաժշտական կալուածին մէջ, որովհետեւ ղեռ չունինք հայ համանուագային երաժշտութիւն:

Ի՞նչ է, արդարեւ, մեր ժողովրդական երաժշտութիւնը: Մէկ կամ երկու երաժշտական պարբերութենէ բաղկացեալ երգեր են՝ որ կը կազմեն զայն: Ինչպէս մեր ժողովրդական բանաստեղծութիւնը, որ կը բաղկանայ քանի մը տաղերէ (վէր), որոնք տուն մը (աքրոֆ) կը կազմեն: Այսպէս մեր Անտունիները: Մանուկն ալ քանի մը վանկ կապելով բառ մը կը շինէ, եւ քանի մը բառ քով քովի բերելով՝ նա-

խաղաասութիւն մը: Բայց ասիկա մանուկին համար թոթովանքի չըջան մըն է: Հայ ժողովրդական երգը, ինչպէս ամէն ազգի Փոլքլոր, երաժշտական թոթովանք մըն է միայն: Եւ հայ ժողովրդական երգին ներդաշնակումը չէ որ թոյլ պիտի տայ այս հանդրուանը ցատկէլ, անդին անցնիլ: Մեր երաժիշտները կը յամենան տակաւին մինչեւ այսօր, եւ Վարդապետին դործէն գրեթէ քառասուն տարիներ ետքը, իրենց երաժշտական ստեղծագործութիւնը կը սահմանափակեն ժողովրդական այս կամ այն երգը ներդաշնակելու աշխատանքին մէջ, կամ կը յամառին մեզի հրամցնել այդ երգերէն սերած «փասթիշ»ներ կամ անոնցմով շիւնուած «փոփուրի»ներ: Անոնք կը նմանին մարդիկի մը, որ տեղքայլ կ'ընէ: Այս արտադրութիւններով չէ որ հայ երաժշտութիւնը կարելի է յեղաշրջել, դուրս հանելով զայն իր նախնական երգի փուլէն:

Որպէսզի մենք ալ վերջապէս միջազգային երաժշտական քննադատութեան մը դատաստանէն վաւերացուած մեր տոհմիկ համանուագային մեծ երաժշտութիւնը ունենանք, հարկ է որ չզոհանանք այլեւս ժողովրդական մեր գեղջուկ երգը դաշնաւորելու թէքնիքով: Այս թէքնիքը, զոր ցարգ կիրարկած ենք՝ Կոմիտասի օրինակին հետեւելով, պէտք է այսօր իր տեղը տայ նոր թէքնիքի մը, զոր կարելի է կոչել Հայ երգին ընդլայնումի արուեստը: Ընդլայնումի այս արուեստով է որ կարելի պիտի ըլլայ մեզի համար ալ ստեղծել համանուագային այն հոյակապ կառուցուածքները, որոնք մարդկութեան պարծանքը կը կազմեն, եւ այս ստեղծումով է որ միայն մեր սեփական տեղը պիտի գրաւենք երաժշտական աշխարհին մէջ:

Ներդաշնակելը եւ ընդլայնելը տարբեր բաներ են յիրաւի: Ներդաշնակումի թէքնիքը հայ երգին պարբերական (ֆրագ) կազմութեանը չի դպչիր: Եթէ լռեցնենք պահ մը այն ձայները զորս ներդաշնակումը կ'ընկերացնէ մայր եղանակին, դարձեալ կարելի կ'ըլլայ լսել նոյնութեամբ մայր եղանակը: Ներդաշնակութեամբ աւելի հաճելի կը դառնայ ունկնդրութիւնը մայր եղանակին: Մայր եղանակին հետ միաժամանակ լսուած ձայները ընտրուած են ախորժալուր դաշնակութիւններ (աֆօն) ձեւացնելու համար: Վերջապէս ընկերացող ձայներու ելեւէջները եւ կշռոյթը արտայայտչական դեր մը կը լրացնեն թէեւ, բայց շեշտելով միայն մայր եղանակին իմաստը:

Ընդլայնումի թէքնիքը տարբեր արդիւնքի մը կը յանդի: Ընդլայնումը մայր եղանակին պարբերական կազմն իսկ է որ կը փոխէ, նոյնը պահելով միայն մերթ անոր ձայնական ելեւէջը, կամ կշռոյթը,

կամ դաշնակուլութիւնները: Այսպէսով յառաջ կուգայ մայր եղանակէն տարբեր ինքնութիւն մը, անհատականութիւն մը ունեցող ուրիշ եղանակ մը, տարբերու սեփական իր շարադասումով, — նոր երգ մը: Այս երգը սակայն խնամին է նախորդին, կը նմանի անոր ինչպէս որդին իր հօրը, եւ կը տարբերի սակայն իր ծնողէն սեփական անհատականութեան իր նորութեամբը: Այսպէս կարելի է, օրինակ մը տալու համար, Հայկական Համաճարտագիտ մէջ լսել «Լուսնակն անուշ»ի մեղեդին նախ մեզի արդէն ծանօթ իր ձեւին մէջ: Բայց այս մեղեդիին կը յաջորդէ ուրիշ մը՝ ուր ընդլայնում մը կայ, որ նոյնը պահելով մայր եղանակին ձայնական ելեւէջները՝ կը փոխէ սակայն անոր կշռոյթը, դաշնակուլութիւնները եւ պարբերական կազմը: Եւ կը գտնուինք բոլորովին նոր եղանակի մը առջեւ, որ գոյուլութիւն չունէր նախապէս եւ որ իսկական ստեղծագործութիւնն է:

Ընդլայնումի այս արուեստն է որ հայ նոր երգերու ստեղծումով եւ անոնց համադրութեամբ կրնայ միայն առաջնորդել հայ երգահանը իր կարգին համանուագային այն մեծ երաժշտութեան՝ որ ունի իր ներկայացուցիչները աշխարհի բոլոր քաղաքակիրթ ազգերուն մէջ:

Ինչո՞ւ երգահանը կը փոխակերպէ (թրանսֆիլիւրէ) այսպէս մայր եղանակը եւ անկէ յայտնաբերուած նոր մեղեդիներու ընդելուզումով մը կ'ուզէ յանդիլ ձայնական այն մեծ կառուցուածքին, որ համանուագ կը կոչուի:

Պէտք է գիտնալ թէ երգահանը իր ներշնչումը կը ստանայ մանաւանդ մարդկային սիրտէն: Եւ ինչ որ պիտի երգէ՝ մեր ցաւերն են, մեր ուրախութիւնները, մեր կիրքերը, մեր յուզումները, ամէն ինչ որ առաւել թափով մը կը թրթռացնէ մեր սիրտը: Մարդուն ամբողջ հոգին երգի մը մէջ: Արդ, շինական երգը իր մեղեդիական, ռիթմական, դաշնակային եւ պարբերական կազմին կայունութեամբը շատ քիչ բան կ'արտայայտէ. մեր սրտին մէկ ծալքը միայն վեր կը վերցընէ ան: Եթէ երգահանը կ'ուզէ աւելի՛ն արտայայտել, մինչեւ խորածածուկ հիւսուածքը մեր զգացումներուն, գեղջուկ երգով չէ որ պիտի յաջողի այս բանը:

Եւ ասոր համար հարկ պիտի ըլլայ որ խօսքը խօսքին ընդելուզելով տողերէն նոր տողեր ժայթքեցնելով, ու ձայներէն դանդուածներ վանդնեցնելով տեւողութեան եզրին, ինչպէս ճարտարագետը կը

լեցնէ անջրպետը ծաւալներու կուտակումներով մինչեւ միջոցին՝ չորս ծագերը, երգահանը հուսկ ուրեմն կը կերտէ համանուագը: Եւ այս է որ պիտի յուզէ մեր էութիւնը, մեզի դնելով անոր պատկերին առջեւ, պիտի ցնցէ մեր էութիւնը իր ողջ ապրումին մէջ, եւ պտուղներով մեր սրտին թաքուն ոլորտներուն մէջ (մէանտրը) երգահանին իսկ էութեան փոխակերպումին ջահերը պիտի յաջողի շարժել մինչեւ մեր ամէնէն գանխուլ թերերը: Նո՞յն բանն են Պէթովէնի մը Զրդ Սէնֆոնին, Պէրլիոզի մը Ռեքիէմը կամ Վալնէրի Թոնիսքանը եւ շինական երգ մը: Ի՞նչ վիթխարի տարբերութիւն յուզումներու որակին մէջ:

*
**

Ամէն ազգ պէտք ունի իր այս մեծ երաժշտութեան՝ զոր կը կոչեմ համանուագային երաժշտութիւն: Առանց անոր՝ ազգ մը չի կրնար բարձրանալ մարդկային զգացումին դէպի անկոխ կատարները: Եւ սակայն այդ կատարներուն վրայէն է որ կը տեսնենք յստակութեամբ կեանքին ճշմարիտ ուղին: Եւ վա՛յ է եկեր մարդուն՝ երբ չունի այսպիսի բարձրութիւններ, որոնք ապահով ներշնչարաններ պիտի ըլլային իր ապագայի կարելիութիւններուն:

Ինչո՞ւ Հայն ալ չունենայ իր հոգեկան այս ներշնչարանը, համանուագային հայ երաժշտութիւն մը: Ունինք ճարտարապետութիւն մը հայ ոճով: Ինչո՞ւ չփորձել նաեւ մեր գեղջուկ երգերու անսպառ աղբիւրէն ժայթքեցնել հայ երաժշտական ոմը, որով միայն կարելի պիտի ըլլայ հայ համանուագային հսկայ կառուցուածքները կերտել: Եւ այն օրը՝ ուր մենք ալ պիտի ունենանք մեր տոհմային համանուագը, թերեւս միտիթարութիւնը պիտի ունենանք խորհելու որ անով աշխարհի միւս մարդերն ալ կը հաղորդուին: 0. Պ.

Հայ երաժշտական աշխարհը 1959ի աշնանամուտին կորսնցուց իր ամէնէն վաստակաւոր ներկայացուցիչներէն Օննիկ Պէրպէրեանը: Անոր անհետացումով «Անդաստան» եւս կը զրկուի թանկագին աշխատակիցէ մը:

ՕՆՆԻԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Երբ անհատի մը կեանքին վրայ կ'իջնէ այլեւս վարագոյրը որ գինքը խապառ կը հեռացնէ մենէ, մեր առաջին ինքնաբոլի մտածումը կ'ըլլայ անոր անհետացումին հետեւանքով մեր եւ իրեն միջեւ գոյացած պարապուծիւնը լեցնել վերստին, վերահաստատել մեր հոգեկան կապը անոր հետ, դէպի ետ ուղղելով մեր ակնարկը, որոնելով մասնաւանդ ընկերութեան բերած իր նպաստը:

Օննիկ Պէրպէրեանի գրեթէ անակնկալ կերպով անհետացումով հայ երաժշտական աշխարհին մէջ մեծ բաց մը կը գոյանայ, եւ սակայն անոր մեր ազդային արուեստին բերած նպաստը այնքան պարունակալից եւ մասնաւանդ այնքան նշանակալից եղաւ որ հայ մշակոյթը մասնաւոր յիշատակումով մը պիտի արձանագրէ իր անունը:

Ան կը հեռանայ մեղմէ նաեւ այնպիսի պահու մը, երբ ազդային արուեստը, որուն նուիրումը էր երաժիշտը, առաւել քան երբեք պէտք ունէր ակադեմական ըմբռնումով արուեստագէտին՝ որ էր Օննիկ Պէրպէրեան:

Հայ սէնֆօնիք երաժշտութիւնը արդէն յուսատու եւ բեղմնաւոր պայմաններու մէջ կը բոլորէ իր լինելութիւնը Հայաստանի մէջ, եւ սակայն հեղինակաւոր մշակներու ներկայութիւնը մեր երաժշտական աշխարհին մէջ անոր ստանալիք գեղապիտական իմաստին տեսակէտէն պիտի ունենար նաեւ իր կշիռը, իր նշանակութիւնը:

Մասնաւանդ արմատական արագ ձեւափոխումներու եւ երբեմն դանդաղեցուցիչ խարխափումներու ենթակայ արուեստի ներկայ աշխարհին մէջ հայ սէնֆօնիք երաժշտութիւնը պէտք կը զգայ համախմբուած տեսնել իր բոլոր փորձառու ուժերը, ազդային իտէալին իրականացման գործին շուրջ:

Ստեղծագործութիւններու մասին մեր դասաստանը այն ատեն

միայն կրնայ մօտենալ ճշմարտութեան՝ երբ կատարելապէս թօթափելով նախապաշարումները, մեզի նպատակ ընտրենք քննել գլխաւորաբար արուեստագէտին մօտեցումը դէպի երաժշտական ստեղծագործութիւնը: Թէ ի՞նչպէս կ'ըմբռնէ ան ստեղծագործելու ձեւը եւ թէ ի՞նչ միջոցներու կը դիմէ հասնելու համար իր նպատակին: Բարոյական որպիսի՞ ազդակներ ճակատագրական իրաւունքով մը կը տնօրինեն իր երկին կառուցումը, կուտան անոր ուղղութիւնը, կամ կ'ազդեն իր ներշնչումներու ներաշխարհին:

Այս տեսակէտով Օննիկ Պէրպէրեան երաժիշտ մը եղաւ, որուն ստեղծագործութիւններուն կարելի չէ մերձենալ սովորական նժարով:

Ամէն անոնք որ կը մօտենային իրեն, կը զգային իր անձին մէջ ներկայութիւնը ոչ միայն վաստակաւոր երաժիշտին, այլ եւ բարձրորակ ու բազմակողմանի մշակոյթով օժտուած մտաւորականին:

Օննիկ Պէրպէրեան երաժշտական արուեստին նուիրուելէ առաջ, իր գիտական հակումները զինք առաջնորդած էին դէպի համալսարանական կեանքը:

Արդարեւ, 1909էն առաջ երբ ան հնազանդելով մինչեւ այդ իր մէջ թաքնուած բուն կոչումին, պիտի նուիրուէր երաժշտական արուեստին՝ զինքը կը տեսնենք Լոզանի համալսարանը, իբր հետեւող մաթեմատիք-ֆիզիքի:

Միեւնոյն ատեն, Օննիկ Պէրպէրեան հետամուտ է նաեւ մէքսֆիզիք գիտութիւններու, իմաստասիրութեան եւ իբր երաժիշտ ալ իր արուեստէն յետոյ այդ երկրորդին պիտի ուղղուէր իր նախասիրութիւնը այնպիսի նուիրումով մը որ Քանթի համբաւաւոր գիրքը՝ Critique de la Raison pure հատորը պիտի գտնուի իր սնարին մօտ, նոյնիսկ իր վերջին հիւանդութեան պահուն:

Հետեւաբար, տրուած ըլլալով բնազանցական, իմաստասիրական աշխարհին հետ ունեցած մտային խոր կապերը, անոնք բնականօրէն պիտի հայթայթէին նաեւ նիւթը իր մտածումներուն, եւ այդ նոյն աշխարհին մէջ է որ ծնունդ պիտի առնէին նաեւ իրա ստեղծագործական ներշնչումներուն բուն սաղմը ու պիտի սնանէին նաեւ նոյն աղբւրէն:

Այս պարագան աչքառու եւ նոյնիսկ գլխաւոր կէտ մըն է որ պէտք է հիմնովին նկատի ունենալ, երբ կը փորձենք վերլուծող ոգիով մօտենալ իր երկին: Որովհետեւ, տրուած ըլլալով իր մտային պաշարին մասնաւոր բնոյթը, իր հոգեկան խորունկ այդ փաթուր,

անշուշտ ճակատագրական կերպով պիտի ազդէր ու անօրինէր իր ստեղծագործութիւններուն գեղապիտական խորքը :

Օննիկ Պէրպէրեան միաթիւք մըն էր նաեւ, միաթիւք մը ինչպէս կը տեսնենք զինքը իր հարմօնիք խորասուզումներուն հոգեկան պարունակութեան, անոնց ելոյթներուն մէջ :

Իր «Նարեկ»ը կը կրէ անոր ամէնէն պերճախօս դրոշմը, այդ տեսակէտէն ամէնէն իմաստալիցը, որուն մէջ խտացած է միջնադարեան հայ տոհմային միաթիւքը : Իր այս երկին միայն պիտի արժէր նուիրել ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը :

Պէրպէրեան սակաւախօս էր նաեւ եւ խիստ վերապահ իր անձնական յարաբերութիւններուն պահուն, անտարակոյս նոյն պատճառներով, այսինքն մասածումի խտութիւնը, կեդրոնացումը դէպի խորութիւն կ'առաջնորդէին զինքը, իր ամբողջ բարոյական էութիւնով :

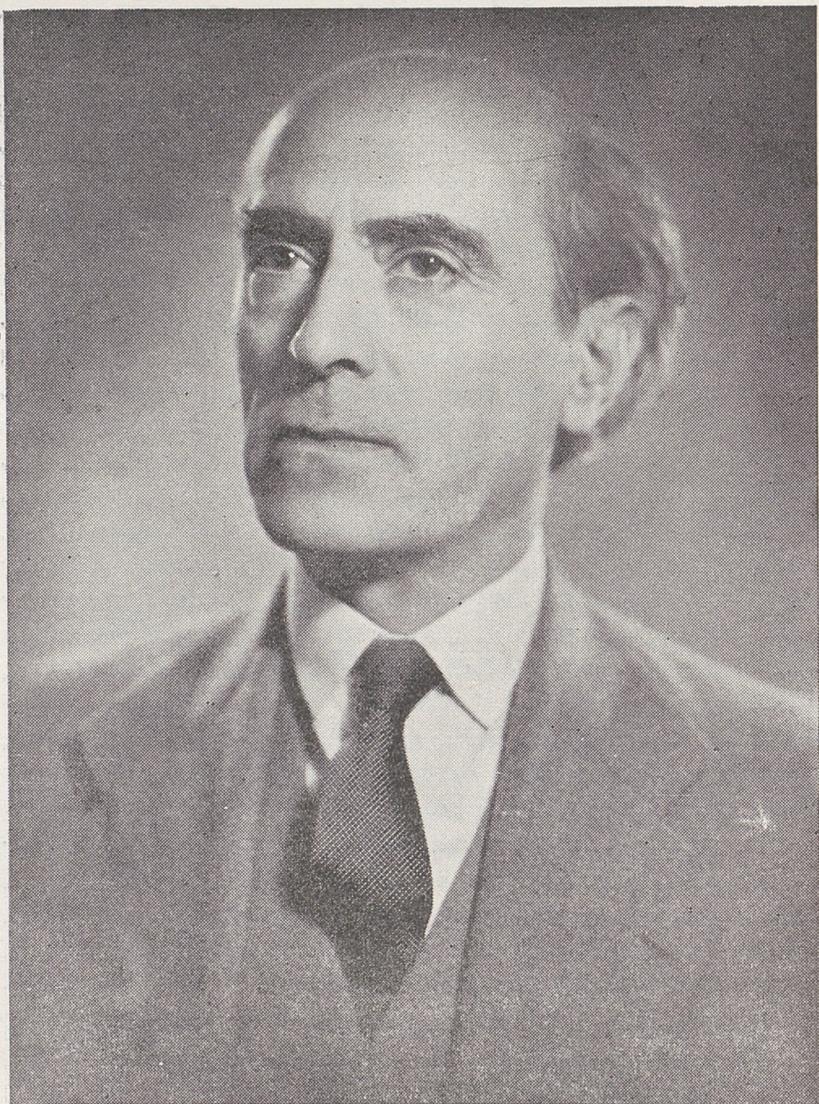
Օննիկ Պէրպէրեան եղաւ նաեւ հայ երաժիշտ մը, բառին բովանդակ նշանակութիւնով : Արուեստադէտը գտնուեցաւ անտարակոյս նախ ճակատագրական անկիւննադարձի մը առջեւ, երբ իր երաժշտական պատրաստութեան եւրոպական ակադեմական բնոյթը կը նար զինքը առաջնորդել դէպի ստեղծագործական տարբեր ուղղութիւն մը : Սակայն կը տեսնենք թէ Պէրպէրեան իր գործունէութեան վերջին երկու երրորդ շրջանին, իր ամբողջ արուեստը պիտի կեդրոնացնէր դադափարական բարձր մօտեցումով մը մշակելու համար հայ երաժշտութիւնը :

Արդ, երբ կը փորձենք սահմանել նաեւ իր բերած նպաստին տարողութիւնը, կը տեսնենք թէ արուեստագէտը կ'առաջնորդուի զըլխաւորաբար կառուցողական սկզբունքէ մը :

Ան կ'որոնէ նախ բուն կէտը, ուրկէ կարելի պիտի ըլլար մեկնիլ դէպի նոր հորիզոններ, որոնք սահմանուած էին զուտ ազգային արուեստի մը եւ արուեստագէտի հայեցողութիւնով, առանց վարանումի կը զիմէ դէպի հոն ուր հասած էր հայ ժող. արուեստը, կոմիտասի հանճարեղ մշակումներուն մէջ :

Այդ նախընտրութիւնը պիտի ըլլար նաեւ իր ստեղծագործական հայեցի ոգիին վաւերականութեան տեսակէտէն, կարեւոր երաշխիք մը նաեւ ապագային համար :

Այդ եղաւ Օ. Պէրպէրեանի իբր երաժիշտ ընդգրկած ուղղութիւնը, լիովին լմբռնած ըլլալով այդ մեծ վարպետին բացած արահետին

Օննիկ Պերպերեան

մեծ նշանակութիւնը, որուն անձին մասին ալ անսահման հիացումով կ'արտայայտուէր նաեւ արուեստագէտը միշտ :

Այս իմաստով, այսինքն հայ արուեստին իր աւանդական ամբողջական բնոյթին սահմաններուն մէջ զարգացման տեսակէտէն շատ բըծախնդիր ու պահանջկոտ՝ իր ստեղծագործական փրօսէսիւսը կ'առաջնորդուէր նաեւ պատասխանատուութեան գիտակից զգացումէ մը որ միշտ ներկայ էր իր մէջ :

Այսպիսի պայմաններու մէջ մարմին առնող իր երկը հետեւաբար կրնար նաեւ միայն վստահութիւն ներշնչել, տրուած ըլլալով մանաւանդ որ ան հայ սէնֆօնիք երաժշտութեան զարգացման տեսակէտէն կը բանար նոր հորիզոն մը :

Օննիկ Պէրպէրեան, ուրեմն, հայ երաժիշտ՝ հետեւաբար ոչ միայն ունեցաւ էական դեր մը հայ արուեստին զարգացման գործին մէջ, այլ և, ինչպէս պիտի տեսնենք, հակառակ իր ետեւ ունեցած վաստակաւոր անցեալի մը, իր նայուածքը ուղղուած պիտի մնար միշտ դէպի առաջ, դէպի արտայայտութեան ձեւի, միջոցներու նոր հորիզոններ, իրեն ունենալով սակայն աւանդական ակադեմիական ոգին իբր հակակշիռ, որով հայ Փօլքլօրին փոխանցումը դէպի սէնֆօնիք կերտուածք տեղի պիտի ունենար իր ձեռքերուն մէջ, տրամաբանական ներհայեցողութիւնով մը :

Այդպէս, իր ստեղծագործութիւններուն մէջ հայ Փօլքլօրին օգտագործումը տեղի կ'ունենայ դեղադիտական-հետախուզական մտադրութեան մը թերադրութիւններուն ներքեւ :

Առնելով բազմաթիւ օրինակներէն մին, ժողովրդ. մօթիֆը : Այդ ստեղծագործական ելոյթներուն ընթացքին, առհասարակ անջատուելով պահ մը իր կազմական մայր ձեւէն, բջիջային կերպարանափոխումներու տակ կը ստանայ բոլորովին տարբեր ու այլազան երեւոյթներ : Այլափոխումներ որոնք թէեւ կը զգացնեն անոր տեսական ներկայութիւնը երկին մէջ՝ սակայն առանց զայն լրիւ տեսանելի ընելու : Պահած ըլլալով այդպէս իրենց մէջ անոր իմաստին բնորոշիչ սաղմը, բուն ոգին, կատարումի ընթացքին այդ կերպարանափոխութիւնները ծնունդ կուտան ռեալիստիկ հարստացած ընդհանուր վերարժեքաւորումի մը :

Վերարժեքաւորումը ազգային ռիթմ, կշռութային բջիջներու մեկնաբանութիւնով, այսինքն մեկնելով հոնկէ, ուր ցեղային զգայնութիւնը գետեղած է իր ինքնուրոյն դրոշմը Փօլքլօրին ծալքերուն խորութենէն ներս :

Այդ եղաւ, գլխաւորաբար, Օննիկ Պէրպէրեանի աշխատելու ձեւը:

Ստեղծագործական այդպիսի կերպ մը կարելի էր այլեւս, որովհետեւ հայ Փօլբլօրին համար սէնֆօնիք կատարելագործման ճամբան, ինչպէս ըսինք, արդէն հարթուած էր երբ կոմիտասեան հետախուզութիւնները ազգային Մեխսը գտելու, զայն ոճաւորելու գործը հազուադիւր ձեռնհասութիւնով ու ճաշակով իրականացուցած էին:

Հայ Փօլբլօրը կը ներկայացնէր այլեւս այն հաստատուն արմատը, ուրիշ պատրաստ էր հիւթեղ շիճուկը բարձրանալու դէպի դարձացումներու հարուստ կալուածը, չնորհիւ նաեւ իր հարուստ եւ խորապէս ինքնատիպ պարունակութեան:

Հայ երաժիշտին համար կը բացուէր ընդարձակ հորիզոն մը:

Ինչպէս կարելի է ուրեմն եզրակացնել, Օննիկ Պէրպէրեանի մօտեցումը դասական էր իր ամբողջ իմաստով, եւ ոճային ոգիին ամրապնդման տեսակէտէն կը նշանակէր արմատական քայլ մը:

Եւ այդ, անտարակոյս ամէնէն հիմնական ու տրամաբանօրէն պատշաճ ձեւն էր իր լինելութեան մէջ զտնուող հայ ազգային սէնֆօնիք դպրոցին համար:

Կարելի չէր անտեսել այդ ըմբռնումին կարեւորութիւնը, տրուած ըլլալով որ պէտք էր նախ ապահովել ստեղծումը դասական ոգիով եւ ազգային ոգին յատկանշական տուեալներով գոյացած աւանդութեան մը: Ապա յենլով այդ աւանդութեան, ձեռնարկել նաեւ հայ Փօլբլօրին օգտագործման, սէնֆօնիք նպատակներով:

Այդ պայմաններուն մէջ դասականացած ազգային ոճ մը ոչ միայն պիտի բնորոշէր անոր ապագայ դարգացման շաւիղը, այլ աւելին, ան պիտի դնէր նաեւ հիմը ապագայ ազատ ձեւափոխումներու խարխիսին:

Աւելի յստակ ըլլալու համար ըսենք թէ՛ կերտուածքի, կառուցուածքի եւ թէ՛ հարմօնիք իր ամբողջ պարունակութեամբ, հայ ազգային արուեստը պէտք էր պատրաստ ըլլար այդպէս իր կայացած բանաւոր պարունակութեամբ դիմաւորելու բոլոր այն ձգտումները, որոնք պիտի ներկայանային յղացման մը ընթացքին եւ հայթայթէր անոնց տեսակ մը հիմնական արդարացուցիչ եզր:

Այս եղաւ մեր արուեստագէտին նպատակը:

Օննիկ Պէրպէրեան սակայն չի բաւականանար ատով, այլ կ'ուզէ բերել նաեւ նորութիւններ, որոնք կը հաւատայ թէ անհրաժեշտ են

ազգային արուեստին բոլորովին երիտասարդացած կերտուածքի մը մէջ գարգանալուն :

Ըսինք որ իր խորքին մէջ Օննիկ Պէրպէրեան դասական մըն է եւ ֆորմի մէջ կը կաղապարուին նաեւ իր մտածումները :

Սակայն , ընկալեալ ֆորմին սահմանները իրեն համար կը թուին աւելի կապանքներ ըլլալ , որով ան կը յղանայ սօնաքի ձեւին իբր ֆորմ իւնիք գործածութիւնը սէնֆօնիք ծաւալումներու համար , որ մնալով հանդերձ տրամաբանութեան հակակշիռին ներքեւ կ'ընդարձակէ անոր սահմանները եւ կուտայ աւելի ազատ թռիչքի մը կարելիութիւնները :

Եւ դեռ աւելին , ան կը տարածէ այդ ձեւը նոյնիսկ տրամաթիք երաժշտութեան կալուածէն ներս , դէպի օփերան : Իր դրած Պրոմէթէոս մէկ արարէ բաղկացած օփերան յղացուած է սէնֆօնիք այդ նոյն կառուցուածքով : Աննախընթաց գաղափար մը , նորութիւն մը :

Արդ , ինչպէս ջանացինք ցուցադրել , հայ ոճին բասիռնիլ ոգիի մը մէջ բլբլեղացման եւ ապա անոր ընդարձակման նպատակով ժողովրդական արուեստին այդպիսի մօտեցում մըն է Օննիկ Պէրպէրեանի երկը , եւ այդ ուղղութեամբ կը բանայ ինքնին պրպտումներու ընդարձակ դաշտ մը , որուն մէջ կը տեսնենք թէ կը մխրճուի ան առողջ մտադրութիւններով եւ եւրոպական թէքնիքին գաղտնիքներուն ալ կատարելապէս տիրացած պայմաններու մէջ :

Ճիշտ պիտի ըլլար ըսել թէ Օննիկ Պէրպէրեանի արուեստին մեր մօտեցման ձեւին կը պատշաճի ընդունուած դեղադիտակաւ այն ճըշմարտութիւնը թէ՛ արուեստի մէջ առաջին ակնարկով իսկ իրենց գաղտնիքը պարզող գործերը չէ որ կարելի է ընդունիլ իբր ամէնէն մնայունները :

Մտածումին , մտքին վիճակած բաժին մը , որոճացման յատկացուած մաս մը գոյուլթիւն ունի ամէն հարուստ երկի ստեղծագործական խորքին մէջ , որ կ'ապահովէ անոր տեսականութիւնը :

Խտուառ Հանսլիքի տեսութիւնը թէ՛ «պէտք չէ շփոթել գեղեցիկ բաները որ կրնայ արտայայտել երաժշտութիւնը եւ ներգոյակ այն գեղեցիկութիւնը որ կայ երաժշտութեան մէջ իբր արուեստ» , կուգայ բացատրել շատ մը պարագաներ , ուր տրուած երաժշտական գործի մը դիւրամատոյց կամ դիւրամբունելի ըլլալու կամ չըլլալու դէպքը գերծէ ունէ գեղադիտական իմաստ ունենալէ կամ անոր իբր չափանիշ ծառայելէ :

Այս մէջբերումը պարզապէս այն պատճառաւ որ Պէրպէրեանի գործը, մեր նախապէս պարզած եւ այլ պատճառներով ալ, ոչ թէ զէպի մակերես, այլ զէպի խորութիւն ծաւալող անխոնջ պրպտումներու դաշտ մըն է եղած :

Հետեւաբար, եթէ երբեք ան մեր գեղազիտական վայելքի սովորութիւնները խանգարող բնոյթով մը կ'ուղղէ մեզի իր խօսքը, այդ որովհետեւ արուեստագէտը չուզեր կրկնել մեզի այն ինչ որ մեր ականջները ողողած են միշտ :

Հայ երաժշտութիւնը երախտագէտ պիտի մնայ այն արուեստագէտներուն, որոնք զայն իր տոհմային իմաստին մէջ աւելի ինքնատիպ եւ այդ իմաստին նաեւ աւելի նոր, հարուստ բարբառով մը արտայայտութեան պիտի նպաստեն :

Եւ Օննիկ Պէրպէրեանի մասին կարելի է առնուազն ըսել թէ ան իր բաժինը լիովին բերաւ այդպիսի նուիրական առաքելութեան մը, կատարեալ գիտակցութիւնով :

Գ. Ք.

Տ Ա Ր Ի Ն Ե Ր Ե Տ Ք

Կոմիտաս ու Պաշատուրեան. երկու անուններ որոնք անքակտելիորէն օղակուած են իրարու եւ ձեռով մը կը խտացնեն հայ երաժշտութեան պատմութիւնը: Լուսեղէն անուններ, որոնք վառ պէտի մնան նման Լուսաւորչի Կանթեղին բոլոր գալիք դարերու հայ սերունդներու սրտերուն մէջ: Մին իր պողպատեայ ու Հայու յամառ կամքով՝ աշխատած տարիներ շարունակ, վերջապէս Հայուն տալու համար Հայ Երգը իր հարազատ եւ ինքնուրոյն ոճով: Այսքանով ալ չի գոհանար սակայն: Հայ երաժշտութիւնը պէտք է ճանչցուէր ու ծնէր միջազգային երաժշտութեան սահմաններէն ներս: Դժբախտաբար իր այս երազը ամբողջութեամբ չի կրնար իրականացնել ինք, Կոմիտաս: Սակայն հայ հանճարը կապանք չի ճանչնար ու իր այս երազը կը դառնայ իրականութիւն, յանձին Ա. Պաշատուրեանի:

Այսօր, տարիներ ետք, Կոմիտասի ցանած սերմերը տուին իրենց ծիլերը, որոնք աճեցան ու ուռճացան, ըլլայ հայրենի երկրին ըլլայ սփիւռքի մէջ: Այսօր Հայաստանի հայ երաժշտութիւնը ստոյգ յառաջդիմութեան մէջ է: Այս մասին ոչ մէկ կասկած ու ամէն հայ հրպարտ է այս յառաջդիմութեան համար. կասկած չկայ նաեւ որ այս վերելքը շարունակուի:

Եթէ մեկնակէտ ունենանք 1900 թուականը, վաթսուն տարուան երաժշտական պատմութիւն մը միայն ակ'ունենանք այսօր. այս ժամանակամիջոցին Հայը տուած է այն ինչ որ ուրիշ զգրեք տուած են աւելի երկար ժամանակուան մէջ: Այս բարենիշը կ'երթայ Հայուն ստեղծագործ ոգիին: Այս բոլորէն ետք, սակայն, երեք գլխաւոր կէտեր պէտք է յանձնել Հայաստանի քոմբոզիթէօրներու միութեան ու շարունակութեան, յանուն հայ արուեստի վերելքին:

Ա.) Կոմիտասեան դպրոցի վերահաստատումը

Հայ Փօլքօրը մաս կը կազմէ կովկասեան Փօլքօրներու ընտանիքին: Շատ դիւրին է մէկ Փօլքօրէն անցնիլ միւսը եւ շփոթիլ: Օրինակ՝

վրացական երգ մը հայ բառերով կարելի է նկատել հայկական ու փոխադարձաբար: Այս պատճառաւ է ահա որ Հայաստանի ներկայ երաժշտութիւնը կորսնցուցած է իր իսկական դիմադիծը: Ան հայկական ըլլալէ աւելի կովկասեան է: Չենք մեղադրեր. մեր երաժիշտները գրած են ազդեցութիւններու տակ. այժմ սակայն ժամանակը հասած կը նկատենք այս խառնարանը զտելու եւ հայ երաժշտութեան տալու իր հարազատ դիմադիծը: Կոմիտասի ոճը որ բուն եւ իրա՛ւ հայկականն է, կը մնայ գրեթէ անտեսուած: Ահա այս վերադարձն է որ պէտք է պահանջուի մեր երաժիշտներէն. անոնք պէտք է ջերմ պաշտպանը ըլլան Կոմիտասեան Գալոցին ու ըլլան մանաւանդ բծախնդիր: Արտասահմանի մեր երաժիշտներուն մօտ պատկերը ճիշտ հակառակն է. սփիւռքի հայ երաժիշտը հարազատ հետեւողն է Կոմիտասին, այս խոտոր համեմատական է: Սփիւռքը օտար հորիզոններու տակ ենթակայ է ազդեցութիւններու, սակայն հակառակ ասոր ան կը պահէ հարազատօրէն հայ երաժշտութեան դիմադիծը: Հայրենի հողին վերայ մինչդեռ հայ երգը զուտ հայկական չէ:

Այս պարագային կարելի է տալ նաեւ հետեւեալ բացատրութիւնը: Մեր երկիրն ու ժողովուրդը ի սկզբանէ կրած է Արեւելքի ու Արեւմուտքի հակադիր երկու ազդեցութիւնները: Նոր օրերու մասին խօսելով կրնանք յատկօրէն նկատի ունենալ Արեւելահայաստանն ու Արեւմտահայաստանը: Առաջինը աշխարհագրական տեսակէտով մաս կը կազմէ Կովկասին ու շատ բնականօրէն տեղացի հայը ազդուած ըլլայ Կովկասի ժողովուրդներու բարքերէն ու մշակոյթէն: Մինչդեռ Արեւմտահայը ունի տարբեր նկարագիր ու խառնուածք որ կ'արտացոլայ իր մշակոյթին մէջ: Նկատի ունենալով որ Կոմիտաս եւս Արեւմտահայ է, ուրեմն ահա թէ ինչու Արեւմտահայը հարազատօրէն կրնայ հետեւիլ — առանց ճիգի — Կոմիտասի ուղիին, մինչդեռ Կովկասահայ երաժիշտը ոչ:

Բ.) Նմանողութիւն եւ քանազոգութիւն

Այս մասին կը գրեմ ցաւ ի սիրտ: Նմանողութիւնն ու բանագործութիւնը մեր երաժիշտներուն մօտ յաճախակի է, ինչպէս նաեւ թեմաներու ծամծմուրը: Կայ նաեւ ինքնատուութեան եւ ոճի պահաս, ինչպէս նաեւ թռիչքի: Երաժշտական քննադատներ աւելի բուն պէտք է ըլլան այս կէտին մէջ: Երգահանը պէտք չէ գոհանայ աժան ստեղծադործութիւններով. ներկայ ստեղծադործութիւններէն մեծ թիւ մը կասկածի տակ են որպէս արուեստի գործ. անչուտ ժամանակը լաւագոյն ու մեծագոյն քննադատն է: Այս մարդը կը ձգեմ քննադատ-

ներու լուրջ ուշադրութեան: (Այս Բ. կէտը կը կարօտէր աւելի մանրագնին քննութեան եւ անպայման՝ որպէսզի իմ ծանր մեղադրանքը պարագ եւ աժան խօսքի սահմաններէն անդին անցնէր: Սակայն հարցը գրական չըլլալով, անկարելի է այս յօդուածի սահմաններուն մէջ խօսիլ եւ ցոյց տալ առարկայօրէն):

Գ.) Երաժշտական սեռերու պակաս (Formes musicaux)

Հայ երաժշտութեան հարիւրին իննըսուն տոկոսը կը կազմեն հայ Փօլքօր երգերն ու մեներգները: Ամէն երաժիշտ կարծէք հիւանդութիւնը ունենայ երգ գրելու: Համաձայն եմ. ամէն մարդ նոյն շնորհն ու տաղանդը չունենար. սակայն դժբախտաբար շատ մը տաղանդաւոր երաժիշտներ եւս բռնուած են կարծէք այս ախտէն: Մեր երաժշտութիւնը անհաւասարակչիւ է, մեներգներու հրմշտութենէ ետք յանկարծ կը հասնինք քօնչէրթօներու եւ սէնֆօնիներու: Այս երկու ծայրագոյն սանդխամատերը իրարու միացնող աստիճաններ գրեթէ կը պակսին: Հոս եւս քօմբօզիթէօրներու միութիւնը պատասխանատուութեան բաժին մը ունի. պէտք է գործը տարածել ու աւելի լուրջ աշխատիլ կամ համադործակցիլ, մանաւանդ որ անոնք չունին սիլիւնքի երաժշտին լուրջ ու կենսական մտահոգութիւնները: Կայ հայ կառավարութեան հոգածութիւնը որ ամէն ապահովութիւն կը ներշնչէ երաժիշտին, կը կարծեմ, ու այս վերջինիս պարտականութիւնն է լուսագոյնս նպաստել հայ երաժշտութեան վերելքին: Ուրեմն քօմբօզիթէօրներու միութիւնը պէտք է հետապնդէ մշակուած ծրագիր մը, ամուր հիմերու վրայ դնելու համար հայ երաժշտութիւնը: Օրինակ՝ զարկ տալ մանկական երաժշտութեան. օփէրէթներ ու մանկական պալէթներ՝ Փրոքոֆիլէվի Pierre et le Loup-ի հետեւողութեամբ: Օփերաներ՝ Անուշն ու Գալիթ Բէկը, ինչպէս նաեւ Ալմաստն ու ուրիշներ աղքատ են որպէս օփերա ու գոհացուցիչ չէ երբեք այս մատի վրայ համրուած օփերաներուն թիւը:

Երաժշտական սեռերու այս շարքը կարելի է երկարել սակայն եւ զնահատելի է նաեւ ըսել որ այս ուղղութեամբ փորձեր եղած են ու տակաւին կը շարունակուին: Այս արդէն մեծադոյն գրաւականն է յառաջդիմութեան եւ յաջողութեան: Սակայն պայման է որ երգահանը չմխրճուի ժամանակավրէպ ու հին ոճով գործեր արտադրելուն մէջ: Երաժիշտը պէտք է հետեւի դարուս երաժշտական յեղաշրջման օրէնքներուն: Դասական կամ ուսմանթիք չըլանի թէքնիքը կարելի չէ գործածել այսօր: Հարմօնին եւ օրքէսթրը տարբեր գոյն ունին: Դժբախտաբար այս արդիականացումի պակասը զգալի է Հայաստանի

երաժիշտներուն մօտ: Եղած արտադրութիւնները գրեթէ ականդական եւ քոնալ երաժշտութեան հին ոճին կը պատկանին: Անշուշտ աւելորդ է ըսել նաեւ որ dodecaphonie եւ musique électronique տակաւին մուտք չեն գործած ոչ միայն Հայաստանի, այլ եւ Խորհրդային Միութեան սահմաններէն ներս: Ամէն պարագայի՝ լիայոս ենք որ հայ քոմպոզիթօրներու միութիւնը աւելի խիստ ու պահանջկոտ ըլլայ դէպի անհատ երաժիշտը, յանուն հայ երաժշտութեան վերելքին ու ուռճացման: Եւ կը սպասենք որ այս զգալի պակասը մօտ ապագային ամբողջանայ, շնորհիւ մեր նորահաս ու տաղանդաւոր երգահաններու ճիգերուն:

Ա. Ն.

ԱՊԱՌԵԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹԵԱՆՑ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ ՄԸ

Սովորական խօսակցութեան մը ընթացքին գործածուած բայ մը կրնայ վերաբերիլ երեք գլխաւոր ժամանակներու. — անցեալ, ներկայ եւ ապառնի: Անցեալ եւ ներկայ ժամանակի բայեր պարունակող նախադասութեանց ճշմարտութիւնը ստուգել բաղդատաբար դիւրին է: Այսպէս՝ երբ ըսեմ «պնակը կոտրեցաւ», կոտրած պնակին կտորները որպէս ապացոյց կրնամ գործածել ըսածիս ճշմարտութեան: Կամ երբ ըսեմ «անձրեւ կը տեղայ», կրնամ տեղացող անձրեւը ցոյց տալ կասկածոտ խօսակցի մը: Թէեւ բոլոր անցեալ եւ ներկայ ժամանակներու վերաբերեալ նախադասութիւնները տրուած օրինակներուն չափ պարզ չեն եւ չեն կրնար նոյն կերպերով ապացուցուիլ, բայց մեր անմիջական նպատակին համար կրնանք այսքանով բաւականանալ:

Երբ կարգը դայ ապառնի նախադասութեանց, հարցը որոշապէս կը բարդանայ: Երբ յայտարարեմ, օրինակ, որ վաղը աւաւտտ արեւը պիտի ծագի ժամը վեցը մէկ վայրկեան անցած, ըսածիս ճշմարտութիւնը ըսած պահուս, կամ արեւը չծագած որեւէ ստեն ապացուցանելու միջոց մը չունիմ: Ճիշտ է որ կրնայ գուշակութիւնս իմ անձնական կամ կարգ մը դիտնականներու հաշիւներուն վրայ հիմնուած ըլլալ. այսուամենայնիւ անմիջապէս տեսնելի պատճառ մը չկայ որ անակնկալ նորութիւն մը չպատահի եւ գուշակութիւնս սխալ դուրս չգայ: Եթէ ըսուի որ տիեզերքի օրէնքները անփոփոխելի են, պիտի պատասխանենք որ ներկայ յօդուածին նպատակն է նման առկմաթիք յայտարարութեան մը հիմանց վերլուծումը:

Ամէն հաստատում կը նկրտի ըլլալ դէպք — առարկայի մը մասին. եւ եթէ այն դէպքը որուն տրուած հաստատում մը որպէս թէ կը վերաբերի, գոյութիւն չունի կամ չէ ունեցած, կարելի է ըսել որ հաստատումը կամ անիմաստ է կամ երեւակայական: Ու այն դէպքերը որոնց կը վերաբերին մեր գործածած ապառնի նախադասութիւնները գոյութիւն չունին (տակաւին): Պէ՞տք է ուրեմն հետեւցընել որ բոլոր ապառնի հաստատում-նախադասութիւնները երեւակայական են կամ անիմաստ: Տրուած ըլլալով որ մեր խօսակցութեանց կարեւոր մէկ տոկոսը կը բաղկանայ ապառնի նախադասութիւններէ, հետաքրքրական է դիտնալ այս հարցումին պատասխանը: Այս պատասխանին արժէքը տեսական չէ միայն այլեւ գործնական, վաճառքի

ան կրնայ նպաստել մեր մտածումներու պայծառացումին եւ կրնայ առաջին առնել շատ մը անել վիճաբանութեանց :

*

Վերեւ իր պարզագոյն եւ քիչ մը անտաշ ձեւին մէջ ներկայացուածը իմաստասիրութեան կարեւորագոյն հարցերէն մէկը եղած է : Հիւմի գործերուն ծանօթ անձեր պիտի չուշանան անդրադառնալու որ այս իմաստասէրը հետաքրքրող գլխաւոր խնդիրներէն մէկն է որ կը յուզենք տարբեր մօտեցումով : Գիտենք որ այսպէս կոչուած արդիական մտածելակերպի մեծագոյն առաջնորդներէն մէկը եղած է Հիւմ որ մեռաւ 1776 թուականին : Անցեալ դարու վերջաւորութեան եւ այս դարու սկիզբը ան իր ժողովրդականութիւնը մասամբ կորսնցուց Բրադէյի ազդեցութեան ներքեւ, բայց իմաստասիրական նոր շարժում մը, որուն գլխաւոր ներկայացուցիչը կը հանդիսանայ Ա. Չ. Այեր իր Լեգու, Ճշմարտութիւն եւ Տրամաբանութիւն գործով, վերադարձ է դէպի Հիւմեան աշխարհաստեայից :

Հիւմի հիմնական համոզումն է որ տրուած «պտճառ» ի մը «արդիւնք»ը փորձառութեամբ եւ գաղափարաց զուգորդութեամբ միայն գիտենք : Ենթադրենք օրինակի համար որ հացագործ մը փուռը կը նետէ բացուած խմորի կտոր մը . ամէն մարդ գիտէ որ ատեն մը ետք փուռին տաքութիւնը այդ խմորը պիտի վերածէ հացի : Հիւմ եւ իր հետեւորդներն ալ «գիտեն» որ այդպէս պիտի ըլլայ . բայց կը պնդեն որ ամեքածիշտ չէ որ այդպէս ըլլայ : Մեր փորձառութիւնը ցոյց կուտայ լոկ որ ցարդ այդպէս եղած է, կ'ըսեն, բայց կրնայ տրամաբանօրէն այս մէկ անգամ այդպէս չըլլայ : Նման յայտարարութիւն մը կը թուի անմեղունակ եւ նոյնիսկ անհեթեթ, բայց եւ այնպէս ունեցած է կարեւոր անդրադարձումներ : Ասոնցմէ կարեւորագոյնը թերեւս Աստուծոյ գոյութեան մասին փաստարկութեանց արժէքաւոր կամ անարժէք ըլլալն է : Արդարեւ, կ'ըսուի, եթէ պատճառարդիւնքի շարայարութիւնը անհրաժեշտ չէ, անիմաստ է աշխարհը դիտել որպէս «արդիւնք» եւ իրրեւ անոր «պատճառ» ցոյց տալ գերբնական էակ մը :

Ինչպէս ծանօթ է, Քանտ փորձեց լուծել Հիւմի խնդիրը թէ ի՞նչպէս ապահով որեւէ նախադասութիւն կրնայ ստոյգ ըլլալ եթէ մեր ստոյգ գիտութիւնը կուզայ փորձառութեանէ եւ գաղափարաց զուգորդութեանէ միայն, որոնք չեն կրնար տրամաբանօրէն ապագային վրայ երկարաձգուիլ : Շատ մը մասնագէտներու կարծիքով Քանտ չյաջողեցաւ : Այս ձախողութիւնը անխուսափելի էր որովհետեւ, ինչպէս ցոյց պիտի տանք այս յօդուածով, Քանտ, իր դարու տրամադրութեանց որպէս ներկայացուցիչ եւ ենթակայ, մնաց տրամաբանութեան կալուածին մէջ, մինչ Հիւմի յարուցած հարցը տրամաբանութեան կալուածէն դուրս կ'իջնայ : Ճիշտ է անշուշտ որ խնդրին զրոյստարութեան դիմաց Քանտ ստեղծեց նոր եւ իրեն յատուկ տրամաբանութիւն մը, Արիստոտէլեանէն տարբեր : Բայց այդպէս ըրաւ որպէսզի զմեզ տրամաբանօրէն համոզէ որ կարգ մը ապահով նախադաս-

սութիւններու ստուգութիւնը տրամաբանական կասկած չի վերցնէր բնաւ: Մենք ցոյց պիտի տանք որ բոլոր լրջօրէն եւ բնականոն մարդոց կողմէ ըսուած ապառնի նախադասութիւնները թէեւ ձեռով ապառնի՝ բայց բովանդակութեամբ ներկայ են: Մեր նկատառումները պիտի յարմարին նաեւ ա՛յն ներկայ նախադասութեանց որ ունին նաեւ ապառնի հանգամանք. օրինակ՝ «աշխարհը կը դառնայ արեւուն շուրջ»: Պէտք է աւելցնել որ այն նախադասութիւնները որոնց ֆանատ տուաւ վերլուծակա՛ն ածականը, ապառնի հանգամանք չունին ա՛յն իմաստով որ տրուած օրինակը («աշխարհը կը դառնայ...») ունի: Վերլուծական նախադասութիւն մըն է, օրինակի համար, «նիւթը տարածուն է» բացատրութիւնը:

Որեւէ բանի ապագային մասին լրջօրէն խօսիլ՝ գուշակութիւն ընել է — գէթ «գուշակութիւն» բառը այս դրութեան ընթացքին պիտի գործածենք ա՛յս իմաստով: Մարդ մը կրնայ գուշակութիւններ ընել՝ կամ ինքնիւր՝ կամ ուրիշի մասին: Ուրիշը ըսելով պէտք է հասկընալ անշուշտ ուրիշ անկենդան բաներ, բոյսեր, անասուններ եւ մարդիկ:

Անկենդան առարկայի մը ապագան կը գուշակենք իր մանրամասնութիւններով եւ առաւելագոյն դիւրութեամբ: Կրնամ բացարձակ ըստուգութեամբ գուշակել արեւի ծագման ճիշտ պահը, բայց կրնամ մօտաւորապէս միայն գուշակել այն ձեւը, որ խնձորենի մը պիտի առնէ: Չեմ կրնար նախապէս թիւը տալ այս բոյսի բոլոր ճիւղերուն եւ տերեւներուն. ոչ ալ կրնամ նախապէս նկարագրել այն երկարութիւնները, հաստատութիւնները, կորութիւններն ու անկիւնները որոնց խնձորենիին բունն ու ճիւղերը պիտի ենթարկուին: Նուազ ստուգութեամբ կրնամ գուշակել կառուի մը ընելիքը երբ իրեն ճըմըթկուած թուղթի կտոր մը նետուելու վրայ է. ան կրնայ թուղթին վրայ ցատկել կամ անոր նայիլ սփինքսեան հանդարտութեամբ:

(Առարկուի թերեւս որ կատուին վարմունքը կարելի պիտի ըլլար գուշակել եթէ ունենայինք գործիքներ անոր մարմնին բոլոր հիւլէններուն վիճակն ու դիրքը քննող եւ տեղեկացնող. բայց հակառակ դիտական այն մեծ ոստումներուն որոնց ամէնքս վիկարտն ենք, նման գործիքներու հնարումը թէական կը թուի: Ասկէ զատ, Դեկարտի իմաստասիրութեան — կամ գէթ անոր մէկ կէսին — հետեւողներ չկրցան աշխարհը համոզել որ կենդանի մարմինը մեքենայ մըն է: Գետին մը չունինք որուն վրայ կարենանք կենալ նման տեսակէտ մը յառաջ քշելու համար:

Իսկ գուշակութիւն մը ըստ որում ուրիշ անձ մը, ըսենք բարեկամս, վաղը գործի պիտի ելլե՛մ ըստ իր սովորութեան կէսօրէ ետք ժամը մէկին, կրնայ ի դերեւ ելլել բազմաթիւ պատճառներով. բայց մանաւանդ բարեկամս կրնայ սովորական ժամուն գործի չերթալ արպիսի իմ գուշակութիւնը չիրականանայ: Այսպէս, քանի բարձրացանք անկենդան առարկաներէ մինչեւ անհատականութիւններ եւ

անձեր, ստոյգ գուշակութիւններ Նետգճեռտէ աւելի դժուար եւ վերջապէս բոլորովին անկարելի կը դառնան:

Չարմանքով պէտք է դիտել որ վերի բացայայտ ճամարտութիւնը վրիպեցաւ Օ. Կոմտի պէս իմաստասէրի մը աուշադրութենէն: Ան, ազդուած, ինչպէս իր ժամանակի մարդիկը, գիտական մեթոտով ձեռք բերուած յաջողութիւններէ, ուզեց ընկերաբանութիւնն ալ վերածել ստոյգ գիտութեան. կ'ուզէր ընկերային ենթադրեալ օրէնքներ երեւան հանել, կ'ուզէր «տեսնել» որպէսզի կարենայ «նախատեսել»: բայց իմաստասիրութեան պատմութեան յատկանշական երեւոյթներէն մէկն այն է որ դրասպաշտութեան հայրը իր կեանքի վերջաւորութեան համարեա լքեց ընկերային օրէնքներ գտնելու իր մարմաջը եւ իր միտիկ ներշնչումները ջանաց պարտադրել ընկերութեան՝ արուեստական միջոցներով: Կոմտեան իտէալի տրամաբանական եզրակացութիւնը մեղուներու եւ մըջիւններու կեանքն է. սակայն եթէ եւ երբ նման իտէալ մը իրականանայ, ընկերաբանութիւնը գիտութեան վերածուած չըլլար, այլ անհետացած կ'ըլլայ. որքան որ գիտենք մեղուներն ու մըջիւնները չեն անդրադառնար այն սկզբունքներուն կամ օրէնքներուն որոնցմով կը վարեն իրենց ընկերային կեանքը, բայց մենք պէտք է վերադառնանք մեր ինդերին:

**

Տեսանք որ մեր գուշակութիւններուն ստուգութիւնը ուղիղ կը համեմատի այն «տեղ»ին որ անոնց առարկան կը գրաւէ անկենդան քաներէ մինչեւ մարդկային անձ աստիճանաւորումին վրայ: Յարդիսուեցանք գուշակութիւններու մասին որոնց առարկան ուրիշն է. պէտք է այժմ նկատի առնենք այն գուշակութիւնները որ կ'ընենք մենք մեր մասին, անձնապէս:

Մարդ մը կրնայ ինքնիր մասին երկու տեսակ գուշակութիւններ ընել. (ա) — ան կրնայ ինքզինքը նկատի ունենալ որպէս ուրիշ առարկայ. սինեմայի աստղ մը, օրինակի համար, գիտէ որ քանի մը տասնեակ տարիներ ետք պիտի չկրնայ խաղալ այն դերերը որոնց համար այժմ իրեն կը վճարուին աստղաբաշխական գումարներ. կամ ռեւէ սեւաչեայ անձ գիտէ որ երեսուն տարի ետք ալ, եթէ տակաւին կ'ապրի առանց արկածի մը հանդիպած ըլլալու, իր աչքերը պիտի մնան սեւ: Այս կարգի գուշակութիւններուն տանք «գիտական» ածականը: (բ) — Մարդ մը կրնայ ինքնիր մասին գուշակութիւններ ընել ըստ իր առած ներկայ որոշումներուն. գիտեմ, օրինակի համար, որ այս կէսօրէ ետք ժամը եօթին շոգեկառքը պիտի առնեմ տուն վերադառնալու, քանի որ հիմա այդպէս կ'որոշեմ կամ որոշած եմ ու կը մնամ որոշումիս վրայ: Այս կարգի գուշակութիւններուն տանք «որոշմնային» ածականը:

Գիտական եւ որոշմնային գուշակութիւններու միջեւ զանազանութիւնը յատակ է, բայց գործնական կեանքի մէջ անոնք իրարմէ անկախ չեն բնաւ. բոլոր որոշմնային գուշակութիւնները կ'ըլլան կամ պէտք է ըլլան գիտական գուշակութեանց հիման վրայ. երազային

կամ ցնորական կ'ըսուին այն վարմունքներն ու արտայայտութիւնները որոնք այս ճշմարտութիւնը չունին որպէս կոուան :

Գուշակութեանց տեսակներու մեր ցանկը ամբողջացնելու համար պէտք է նկատի առնել այն գուշակութիւնները որ մարդիկ կ'ընեն այն հաւաքականութեանց մասին որոնց անդամ են որպէս անհատ : Հայ մը կը յայտարարէ — Հարիւր տարի ետք սփիւռքի հայութիւնը կորսուած պիտի ըլլայ — կամ պիտի չըլլայ» . այս գուշակութիւնը ոչ ինքնիր մասին է ոչ ալ ուրիշի մասին, քանզի անոր առարկան, ըստ յղացքի, գուշակողէն զատ է թէեւ, սակայն իրապէս զայն (գուշակողը) կը պարունակէ իր մէջ : Այս կարգի գուշակութիւններուն կուտանք «հաւաքական» անականք :

Տրուած ըլլալով որ նոյն հաւաքականութեան մէջ Ա.ի երէկ առած մէկ որոշումին արդիւնքները կրնան Բ.ի այսօր ըրած գիտական գուշակութիւններուն որպէս հիմունք ծառայել, հաւաքական գուշակութիւնները միանգամայն գիտական են եւ որոշմնային, եւ անոնց որոշմնային ստուգութիւնը կ'աւելնայ ըստ գուշակողի դիրքին՝ տըրուած հաւաքականութեան մէջ : Այս պատճառաւ է որ պետական եւ այլ բարձր անձնաւորութեանց գուշակութիւնները նկատի կ'առնուին մեծ կարեւորութեամբ : Հաւաքական գուշակութիւն մը, այն համեմատութեամբ որ որոշմնային է, ստոյգ կը լինի (devient) եթէ զայն ընողը ուժի տէր է, Ֆիզիքական, մտային կամ հոգեկան, եւ եթէ ան յանձն կ'առնէ իր ուժը գործածել այդ նպատակով :

Գուշակութեանց տեսակներն ու անոնց ստուգութեան պայմանները նկատի առնելէ ետք պէտք է ըսել որ մարդիկ կը հետաքրքրուին ապագայով այն բաներուն կամ անձերուն որոնք այս կամ այն կերպով կապակցութիւն ունին իրենց անձնական երջանկութեան կամ ճակատագրին հետ : Ստոյգ գուշակութիւններ ընել կը նշանակէ ապահով ըլլալ Ֆիզիքական ու բարոյական սպառնալիքներու դէմ . սպառնալիքներ՝ որոնք կրնան մեզի դէմ աըլլալ անձնապէս, կամ այն հաւաքականութեան դէմ, փոքր կամ մեծ, որուն կը պատկանինք : Այս տեսանկիւնէն գէթ, ոչինչ աւելի կարեւոր է մարդու մը համար քան ստոյգ գուշակութիւններ ընելու կարողութիւնը : Այսպէս կը բացատրուի նաեւ ստոյգ գուշակութիւններ ընելու անհրաժեշտ պահանջը, եւ այս պահանջին իսկ բերումով՝ այն — երբեմն հիւանդկախ — յամառութիւնը որով ամէն մարդ կը կառչի իր գուշակութեանց . քանզի իւրաքանչիւր մարդու կամ հաւաքականութեան համար ապահով կը թուի այն ապագան որ կրնայ ազուցուիլ իր ներկայ համոզմանց, խառնուածքին կամ պայմաններուն : Նման իրերամարտ յամառութիւններ երեւան կուզան որոշմնային գուշակութեանց առիթներով լոկ . անոնք կը թուին երեւան գալ մերթ գիտական կարծուած գուշակութեանց առիթներով . բայց իրականին մէջ, անմիջապէս որ գուշակութիւնը իրապէս գիտական դառնայ, հակա-

ուսկութիւնները կամ կը դադրին, կամ կը սկսին դադրել:

Որքան յառաջգլխինք գիտականօրէն, այնքան լայն կ'ըլլայ ասպարէզը ուր կրնանք ստոյգ գուշակութիւններ ընել. այս պատճառաւ է որ ընկերային կեանքի մասին մեր ծանօթութիւններն ալ կը փորձենք վերածել ճշգրիտ գիտութեանց, որքան ալ անկարելի թուի մեր յաջողութիւնը այս մարզին մէջ: Այս ջանքին գլխաւոր շարժառիթն է վերջ տալ մարդկային անապահովութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկուն, որն է մեր որոշմնային գուշակութեանց անստուգութիւնը: Յաճախ մեր որոշմնային գուշակութիւնները ի դերեւ կ'ելլեն ուրիշ մարդոց կողմէ ուրիշ որոշումներու հետապնդման պատճառաւ. ու այս անպատեհութեան առաջին առնելու համար է որ անհատներ եւ վերիվերոյ համադրեալ հաւաքականութիւններ կ'ուզեն իրենց իշխանութիւնը տարածել կարելի եղածին չափ լայն գետիներու վրայ. արդարեւ՝ երբ իմ կեանքի շրջագիծին մէջ ներկայ անձ մը բոլորովին ենթակայ է իմ իշխանութեան, ան չի կրնար վտանգել իմ որոշմնային գուշակութեանց ստուգութիւնը:

Մեր գլխաւոր մտահոգութիւններէն մէկն է ապրել աշխարհի մը մէջ որ մեզի ծանօթ ըլլայ իր բոլոր մանրամասնութիւններով: Կ'ենթադրենք որ աշխարհը գիտելի (knowable) է կամ կը պահանջենք որ այդպէս ըլլայ. ու այս թաղուն հոգեբանական պահանջը կամ իրաւունքն է որ տուն կուտայ այն վստահութեան որով կը մտածենք անպագայ ստոյգ ճշմարտութեանց մասին. լուրջ եւ ստոյգ գուշակութիւնները այս թաղուն պահանջ-իրաւունքին մտային բանաձեւումներն են ըստ տրուած ատեն մը երեւան եկած պէտքին. մեր վստահութիւնը խափանող արգելք մը չենք տեսներ մեր դիմաց որքան ատեն որ այն առարկան որուն մասին կ'ընենք մեր գուշակութիւնը իրեն յատուկ քմահաճ կամ ազատ պահանջ մը ունենալու ապացոյցը որեւէ ատեն չէ տուած: Տարբեր հարց՝ թէ այսպիսի առարկաներ գոյութիւն ունի՞ն թէ ոչ:

«Նրէկուան գուշակութիւնս այսօր իրականացաւ, հետեւաբար այսօրուան գուշակութիւնս վաղը պիտի (պէտք է) իրականանայ» համաբանութիւնը (syllogisme) կ'արտասանեմ վստահութեամբ մը որ տրամաբանական հիմունք չունի. այս պատճառաւ է որ քրիստոնեայ աստուածաբաններ Նախախնամութեան մասին գիտութիւն չէ այլ հաւատք ունին: Աստուած, կ'ըսեն, աշխարհը կը պահէ. զուտ տրամաբանական որեւէ պատճառ չկայ, այլ խօսքով, որ ասկէ ժամ մը ետք աշխարհը տակաւին հոս ըլլայ, որքան ալ ամէն վայրկեան մեր կեանքը ապրինք այդ ենթադրութեամբ: Յիշեալ համաբանութիւնը ձեւով միայն տրամաբանական է, բայց բովանդակութեամբ հոգեբանական կամ քնազգային: Քանտ այս համաբանութեան ներշնչած վստահութիւնը ջանաց վերլուծել տրամաբանօրէն, ջանաց անոր տալ տրամաբանական հիմունք եւ բազում աշխատանքէ ետք ըստ ոմանց

բոլորովին ճախողեցաւ: Բայց աւելի ճիշտ պիտի ըլլար ըսել որ ան ի վերջոյ յանգեցաւ ներհայեցողական եզրակացութիւններու քանի որ խնդրին լուծումը չէր կրնար զինք տարբեր ուղղութեամբ առաջնորդել:

*

Քննարկութիւնն այն պայմաններուն, որոնք պէտք է լրացուին որպէսզի ապագայ դէպքի մը մասին վստահութիւն ծագի մեր մէջ, դուրս է այս յօդուածի սահմաններէն: Բայց վերեւ ըսուածներէն ետք հետեւեալ խնդիրն ու անոր լուծումը կը թելադրեն իրենք զիրենք.—

Եթէ ամէն լուրջ ապառնի ասութեան ետեւ թաղուն կայ հոգեբանական ներկայ պահանջ-իրաւունք մը, պէտք է ապառնի նախադասութեան մը իմաստը սպառի մեր ներկայ փորձառութեան մէջ: Այս կէտը լուսաբանելու համար վերլուծումի ենթարկենք հետեւեալ նախադասութիւնը.—

(դ) — Ուրիշ ակնկալութիւն մը չունիմ այժմ որ խոտոր համե-
«Այս խարխուլ պատը քանի մը շաբաթէն պիտի փլի»:

Ինչ որ ըսել կ'ուզեմ (signifier) այս նախադասութեամբ, հետեւեալն է ու միայն հետեւեալը.—

(ա) — Այս պատը այժմ խարխուլ է .

(բ) — Այժմ դիտեմ որ այս աստիճանի խարխուլ բոլոր պատերը քանի մը շաբաթ միայն կանգուն մնացած են .

(գ) — Այժմ կ'ակնկալեմ որ անցեալի փորձառութիւնս կրկնուի .

դ) — Ուրիշ ակնկալութիւն մը չունիմ այժմ որ խոտոր համեմատի այս պատի մասին ակնկալութեանս հետ:

Կարելի է ըսել որ այս չորս մանրամասնութիւններէն երկրորդն ու երրորդը միասին առնուած կը կազմեն «օրէնք» մը որ է «այսինչ աստիճանի խարխուլ պատերը քանի մը շաբաթ միայն կանգուն կը մնան»: Եւ պէտք է նկատել որ այս չափերտեալ նախադասութիւնը ներկայ ժամանակի վերաբերելով մէկտեղ ունի նաեւ ապառնի հանդամանք. այս գննութիւնը (observation) ճիշտ է բոլոր օրէնքներու պարագային անխտիր:

Կը հետեւի որ ապագայի մասին հաստատում մը իրապէս ներկայ պայմանին կամ արժէքին ճշտումը կամ գնահատութիւնն է այն առարկային որուն մասին կը խօսինք: Այսպէս, երբ երկու զիտակից, խելացի եւ պաղարիւն մարդիկ հակընդդէմ գուշակութիւններ կ'ընեն նոյն առարկայի մասին, կարելի է յաճախ նշմարել որ անհամաձայնութեան խորագոյն պատճառը իրենց նոյն առարկայի վիճակի կամ դիրքի մասին ունեցած տեղեկութեան կամ անոր գնահատանքի տարբերութիւնն է: Թովմաս Ագուլինացի, օրինակի համար, կը գուշակէր որ ինք, ուրիշներու կարգին, պիտի ապրի յաւիտեանս յաւիտենից, մինչ Բերտրանդ Ռուսել կը գուշակէ որ իր մահը, ինչպէս ուրիշներունը, վերջակէտը պիտի ըլլայ իր կեանքին. ըստ Ագուլինացիի աշխարհը կեդրոնն է աստուածակերտ տիեզերքի եւ մարդ՝ աշխարհի արարածներու աղնուագոյնը. ըստ Ռուսելի այս աշխարհահայեացքը սխալ է, հետեւաբար եւ նուազ՝ մարդկային կեանքի հիմնական արժէքը:

Երբ պատ մը «լաւ» վիճակի մէջ է, առ հասարակ կ'ըսենք որ պիտի տեւէ երկար առեն: Կարգ մը բարոյական ճշմարտութեանց մասին կ'ըսենք որ յաւիտենական են: Բարոյական ճշմարտութեան մը մասին յաւիտենական է կ'ըսենք երբ ան անկախ է յարաբերականութիւններէ եւ կապակցութիւն ունի մարդկային իրականութեան հիմերուն հետ իսկ: Երբ ըստ բաւականի թափանցենք երեւոյթներու ետեւ, կը հասնինք անցեալին նշմարուած կարգ մը միօրինակութեանց կամ օրէնքներու եւ գուշակութիւն մը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ տրուած օրէնքի մը եւ կապակից ակնկալութեան մը միջեւ համակրութեան (compatibilité) գոյութեան կամ չգոյութեան վստահ մատնանը շումը: Եթէ կամ օրէնքը կամ մատնանշուած համակրութիւնը կամ երկուքն ալ անդոյ են, գուշակութիւնը կամ սխալ է կամ քմահաճ, կամ ոչ անպայմանօրէն համոզիչ:

Վերադառնալով խարխուլ պատի օրինակին, որպէսզի կարենամ ստուգապէս գուշակել որ ան պիտի փլի, ըսենք, չորս շաբաթէն, հերիք չէ գիտնալ պարզապէս անոր ներկայ վիճակը. պէտք է գիտնալ նաեւ որ քովի գետը վաղը պիտի չի յորդի. պէտք է գիտնալ այն որոշումները որ քաղաքապետարանի պատասխանատու պաշտօնեաները առած են այդ մասին. պէտք է գիտնալ...: Սմենաստոյգ գուշակութիւնները անոնք են որ անկախ են որոշմնային տուեալներէ եւ որոնց ետեւ կը կենան տիեզերական համադրութիւններ. այսպէս, երբ կ'ըսեմ «եթէ եւ երբ այս առարկան ձգեմ, պիտի իյնայ» (ենթադրելով որ շատ հեռու չեմ աշխարհի մակերեսէն) գուշակութեանս ետեւ կը կենայ մանրամասնօրէն բարդ եւ ցարդ մասամբ անծանօթ, բայց «արտաքնապէս» պարզ ձգողութեան օրէնքը եւ այն հաւաստիքը թէ ձեռքս եղող առարկան ենթակայ է այդ օրէնքին:

**

Ամփոփում: Սխալ է ստոյգ ապառնի նախադասութեանց ստուգութեան (կամ ստոյգ թուելուն) պատճառը փնտոել տրամաբանական հիմանց վրայ, քանզի պէտք է նկատի առնուին հոգեբանական կամ բնագիտական տուեալներ (կատուն ալ երբ սարսափած կը վազէ դէպի ծառ մը, «գիտէ» որ անոր վրայ պիտի կրնայ մազլցիլ «ինչպէս երէկ»): Կարելի է ըսել որ այդ ստուգութիւնը կամ վստահութեան փորձառութիւնը ենթատրամաբանական ձեւով մը կը ներշնչուի արտաքին աշխարհի իրականութենէն մեր անձնական իրականութեան: Իսկ ապառնի նախադասութիւն մը սէմպոլիք միջոց մըն է որով անձ մը կ'արտայայտէ իր ներկայ տեղեկութիւնը եւ կամ բարոյական որոշումը տրուած առարկայի մը վիճակին կամ արժէքին մասին եւ կ'ըսէ թէ ինչ չափով այդ առարկան ենթակայ է Ֆիզիքական կամ այլ օրէնքի մը, մինչ «օրէնք» ըսելով մեր այս ֆոնքեֆաքին մէջ պէտք է հասկնալ անցեալ խումբ մը դէպքերու հիմնական միօրինակութեան մասին մարդկային անդրադարձում՝ որուն կը լծորդուի՝ անոնց նոյն ձեւով ապագային ալ շարունակման համոզումը կամ պահանջ-իրաւունքը:

Յ. Ն.

ՀԱՅ ԱՐՈՒԻԵՍՏԻ ԷՋԵՐ

PAGES
D'ART ARMENIEN

... La floraison de la miniature a été en Arménie aussi puissante que celle de l'architecture, et les mêmes qualités distinctives se remarquent dans l'une comme dans l'autre.

... La miniature arménienne a eu trois périodes. La première va du début du Xe siècle (il ne nous est rien parvenu des œuvres des siècles précédents) aux XIIe et XIIIe siècles ; c'est la période « oriental », celle des œuvres élaborées au fond des couvents de la vieille Arménie, période où l'on rencontre quelque influence, d'abord de l'art syrien, ensuite de l'art byzantin, mais où le fonds oriental prévaut dans la décoration et où l'esprit arménien prédomine dans l'ensemble. La production des manuscrits enluminés a continué en plusieurs centres religieux et intellectuels de l'Arménie jusqu'au XVIIe siècle et a donné naissance à un certain nombre d'ouvrages remarquables et curieux ; mais à partir du XIIe siècle, une nouvelle et plus brillante période s'ouvre, pour l'art de la miniature arménienne, en Cilicie, au temps où le royaume que les Rupéniens y ont fondé se renforce et se développe ; l'enluminure y atteint son apogée en finesse et en éclat, en diversité d'effets, en richesse de fantaisie, en grâce et sûreté dans l'exécution, avec un mélange ingénieux et bien fondu, dans la partie décorative, d'éléments orientaux et occidentaux.

La troisième période est celle des œuvres produites en pays étrangers (Tokat en Asie Mineure, Constantinople, quelques villes de Pologne et de Crimée, etc.) ; on trouve aussi pourtant dans certains œuvres de cette période de beaux reflets du vieil art national ou la révélation de fins talents individuels.

(La Roseaie d'Arménie)

A. TCHOBANIAN

*

Մենարան (1313)

Évangile de Chikbak (1313)

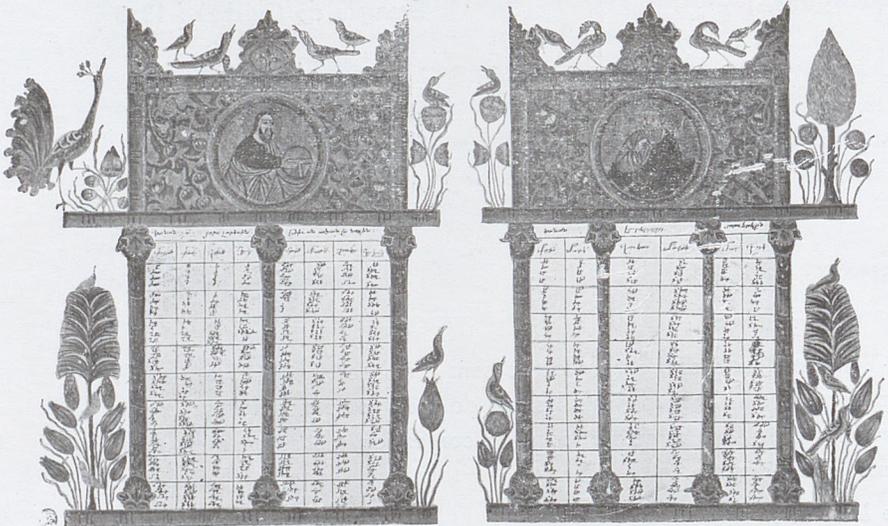
*

... Voilà le plus grand art : fleurir sans dire, donner sans le crier, fleurir pour parfumer la sève, voilà les lois de tout votre art. Il nous donne une Arménie sobre, une Arménie toute de contenance, de retenue savante, de sagesse magnifique.

(Lettre à A. T.)

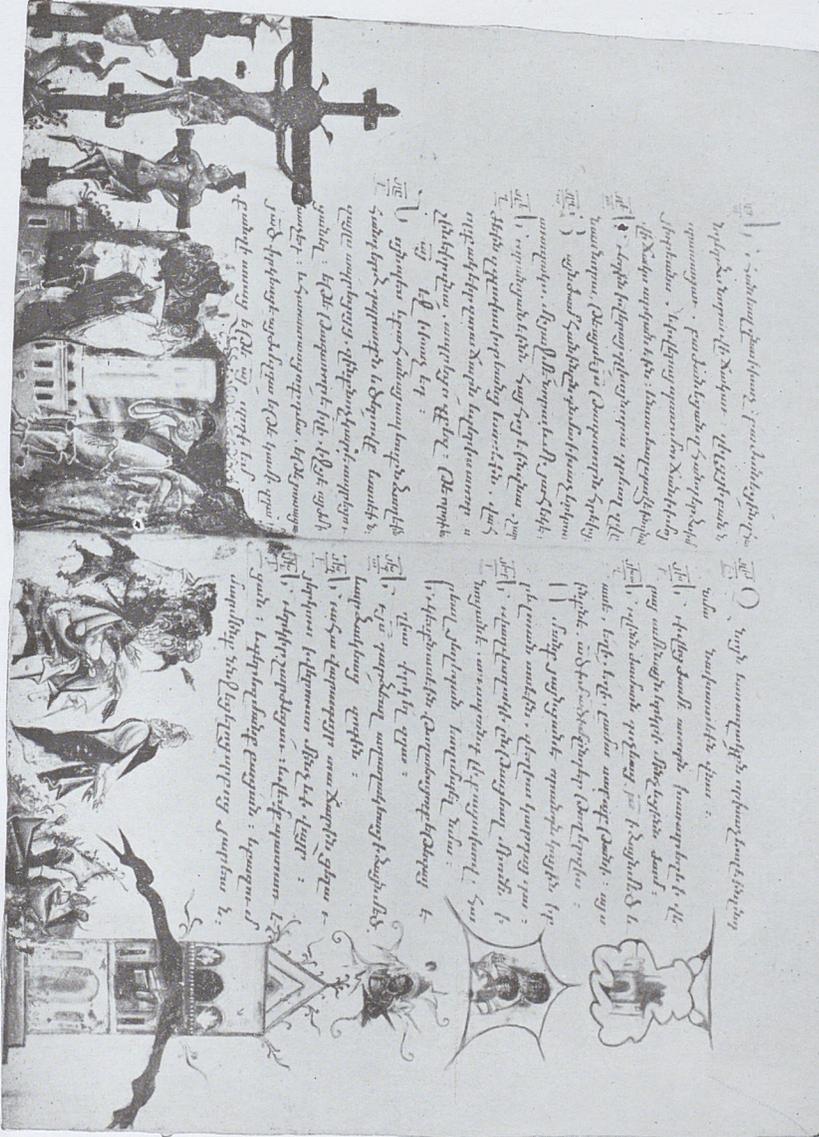
Antoine BOURDELLE

*

Աղիւսակ . Թիգրատի Աւետարան (1661) .

Tables de Concordance. Evangile copié à Tokat en 1661

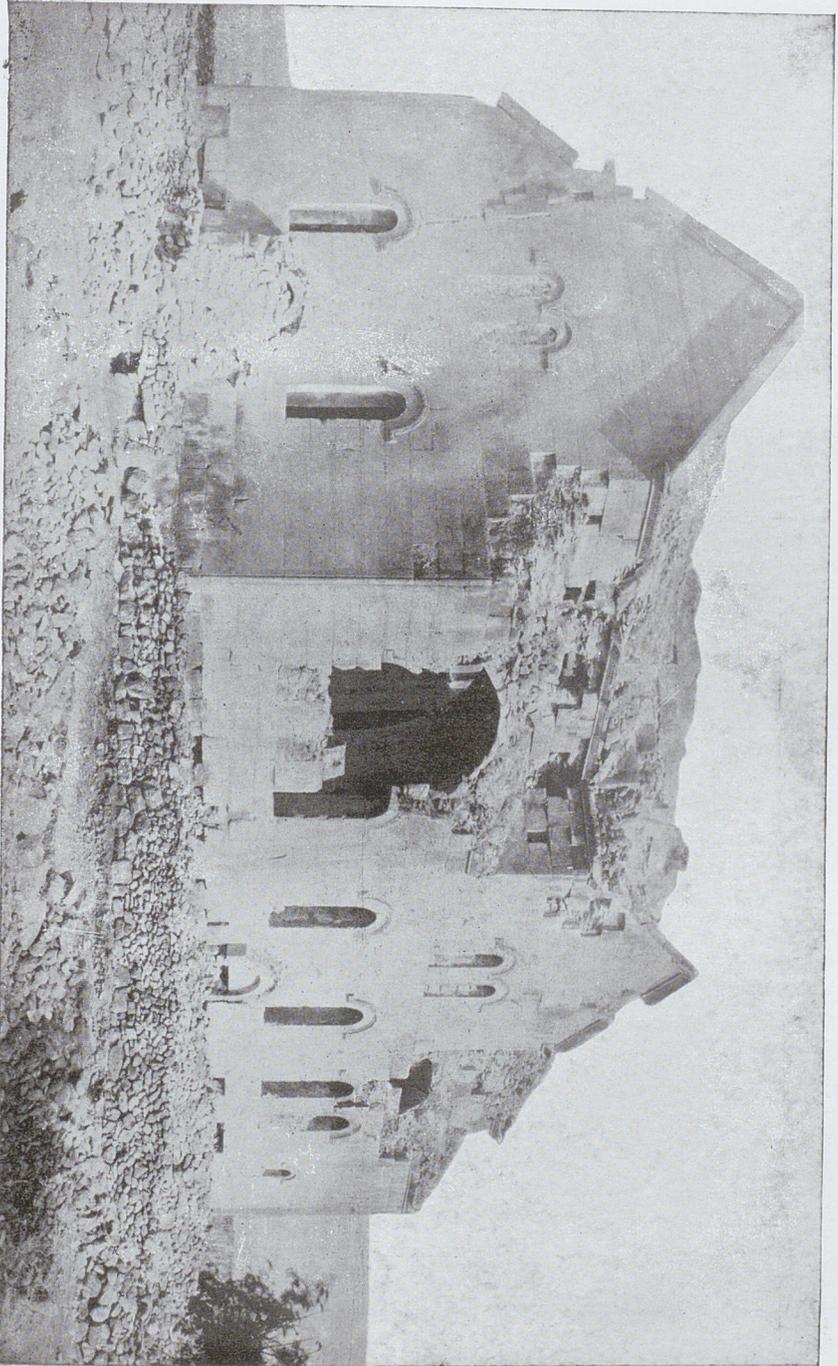
Աւետարան (14րդ դար)
Նկարաւած Սարգիս Պիժակի

Deux pages de l'Evangile illustré par Sarkis Bidzak
(XIVe siècle)

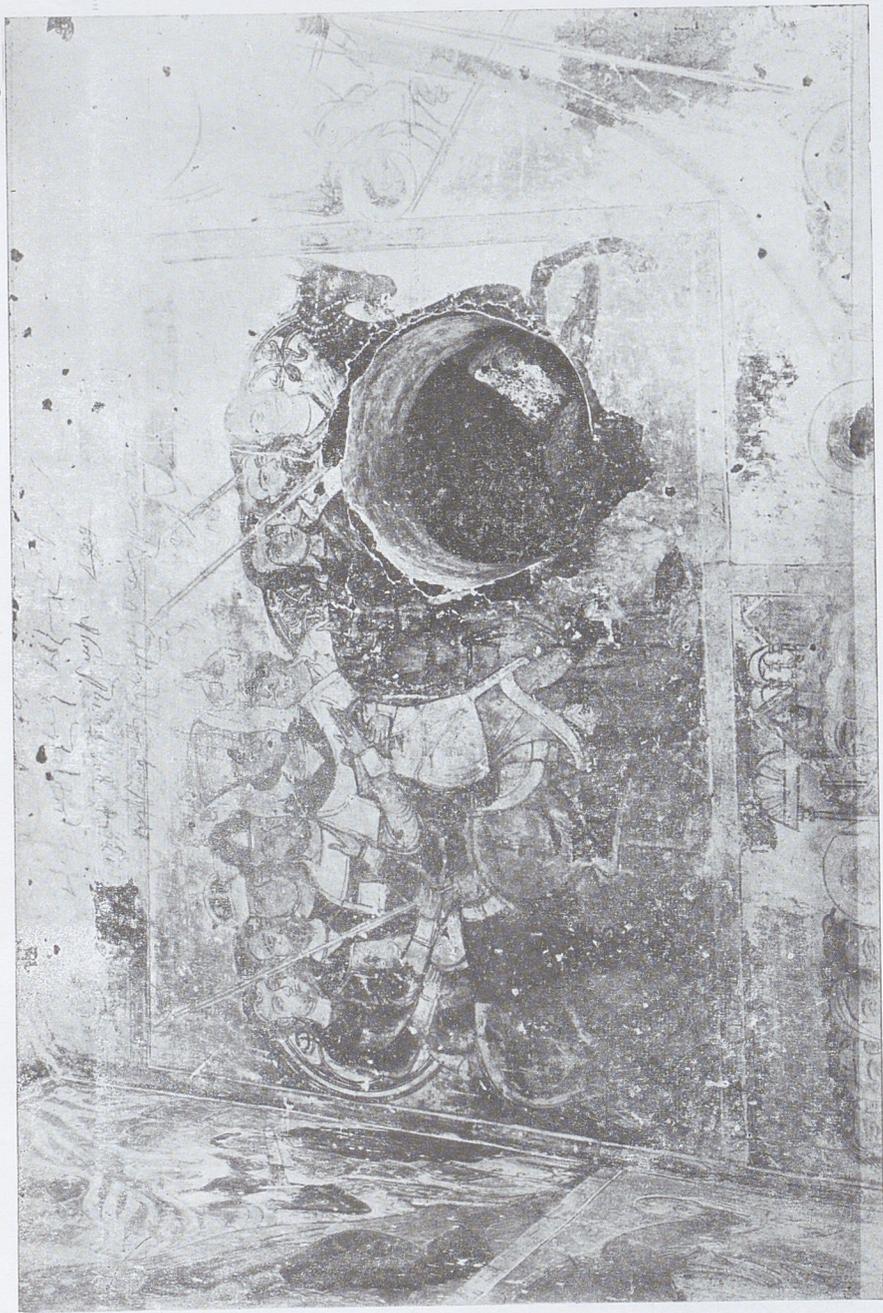
Գուռ Էջմիածնի տաճարին

Portail de la Basilique d'Etchmiadzin

Ս . Գրիգորի Եկեղեցին Արուշի մէջ (7րդ դար)

Eglise de St. - Grégoire, à Aroutch (VIIe siècle)

Ուրբանանկար Անիի Ս. Գրիգոր Եկեղեցույ (13րդ դար) Peinture murale de l'église St.-Grégoire à Ani (XIIIe siècle)

Մաշտոց ընդօրինակուած Աւետիք քննյ .է. պատկերազարդուած
Թորոս Ռոսլինի ձեռքով, ի Սիս 1266ին: (Հեքում Ա. ի օրով):

Bréviaire manuscrit en Cilicie (1266). Miniatures de Thoros Roslin.
(Epoque du Roi Hétoum).

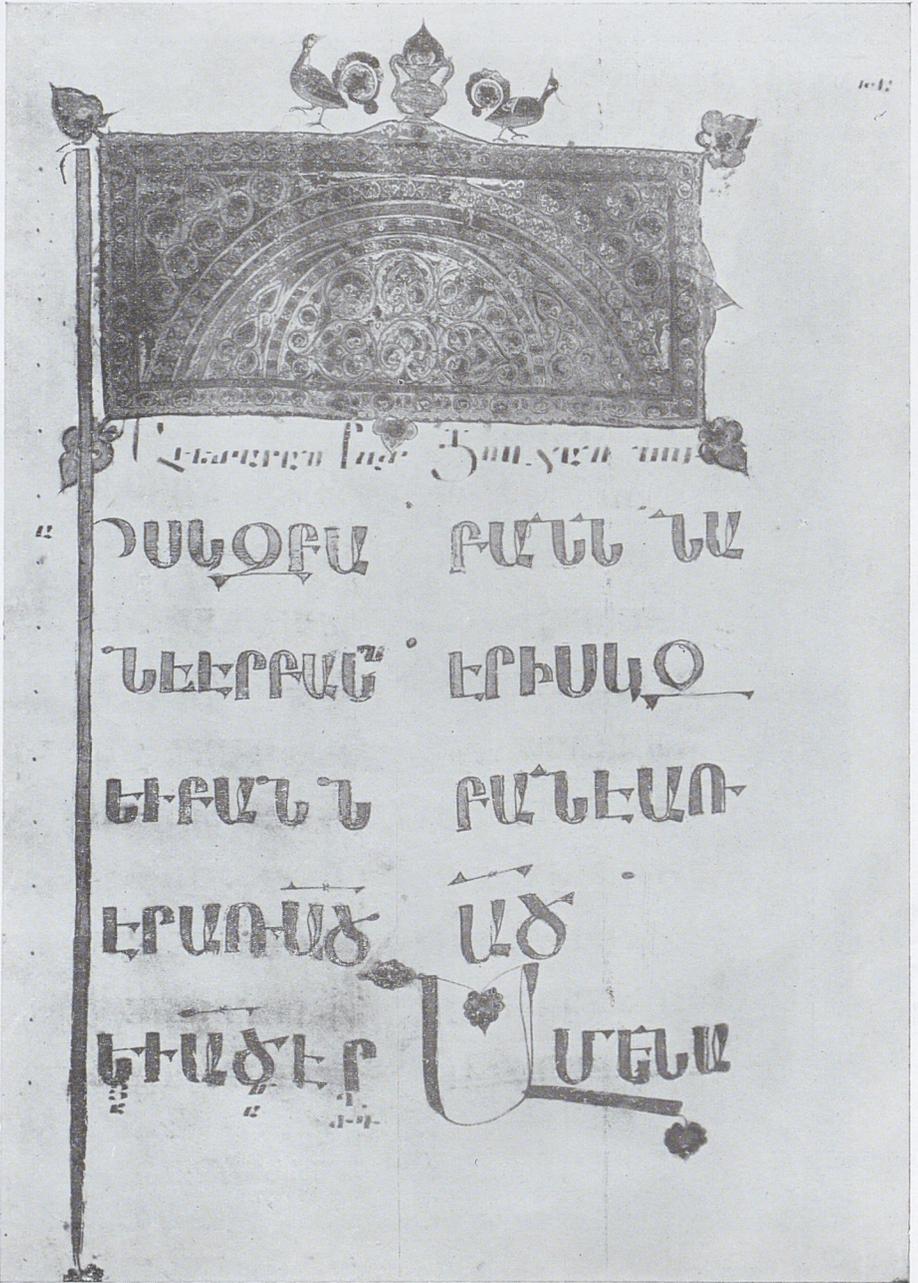
Փանդակի բեկորներ

Chapiteaux

Աղիւսակ

Table de concordance

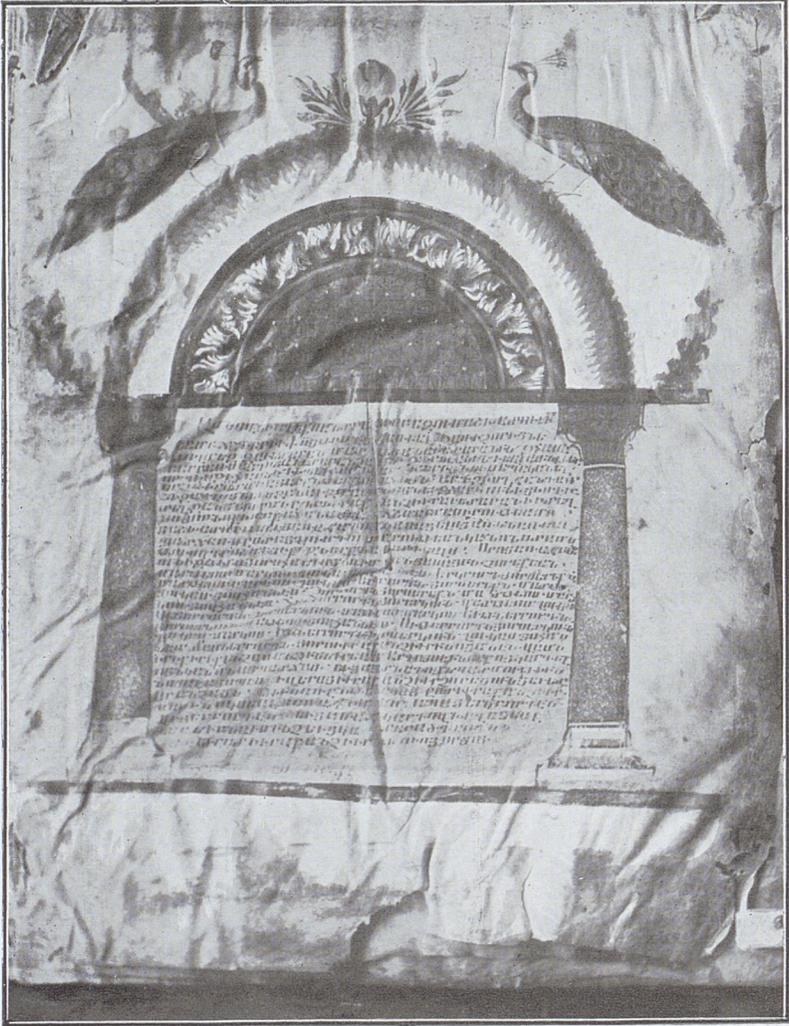
Frontispice. Evangile de Kars

Խորանագարդ. Կարսի Աւետարան

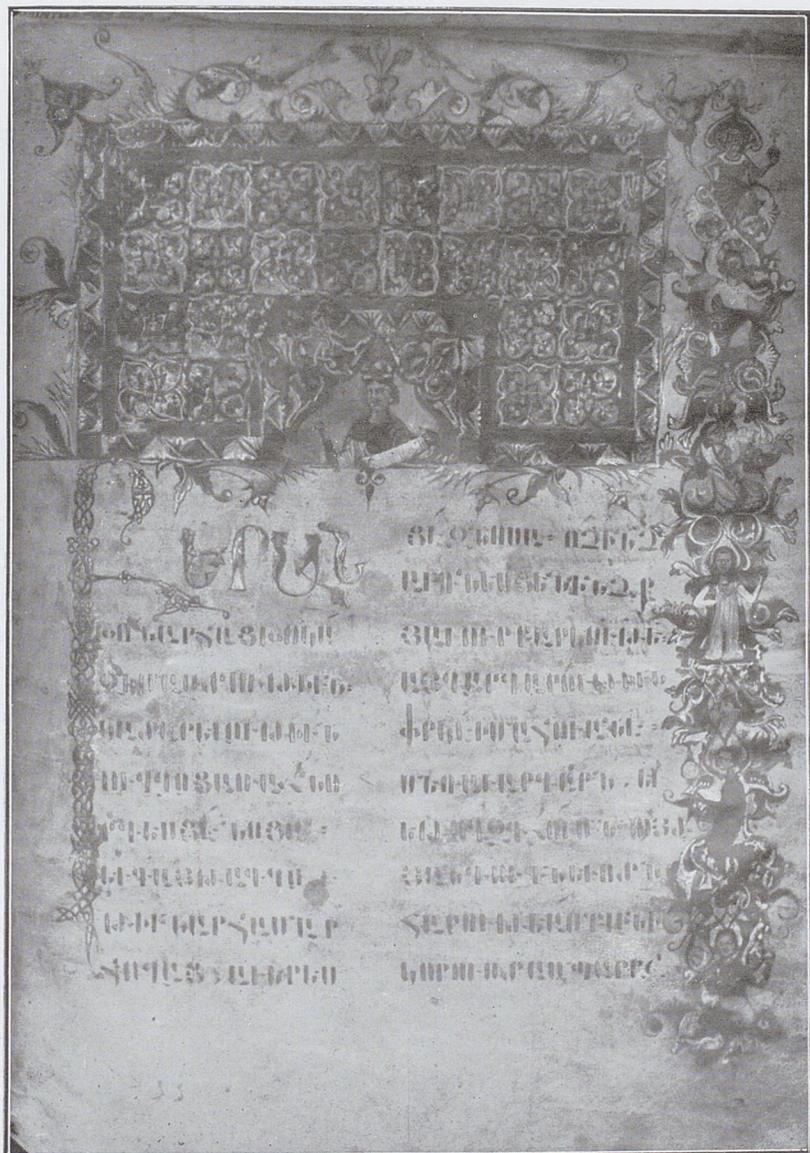
Ուրվագրված

Fragments de fresques

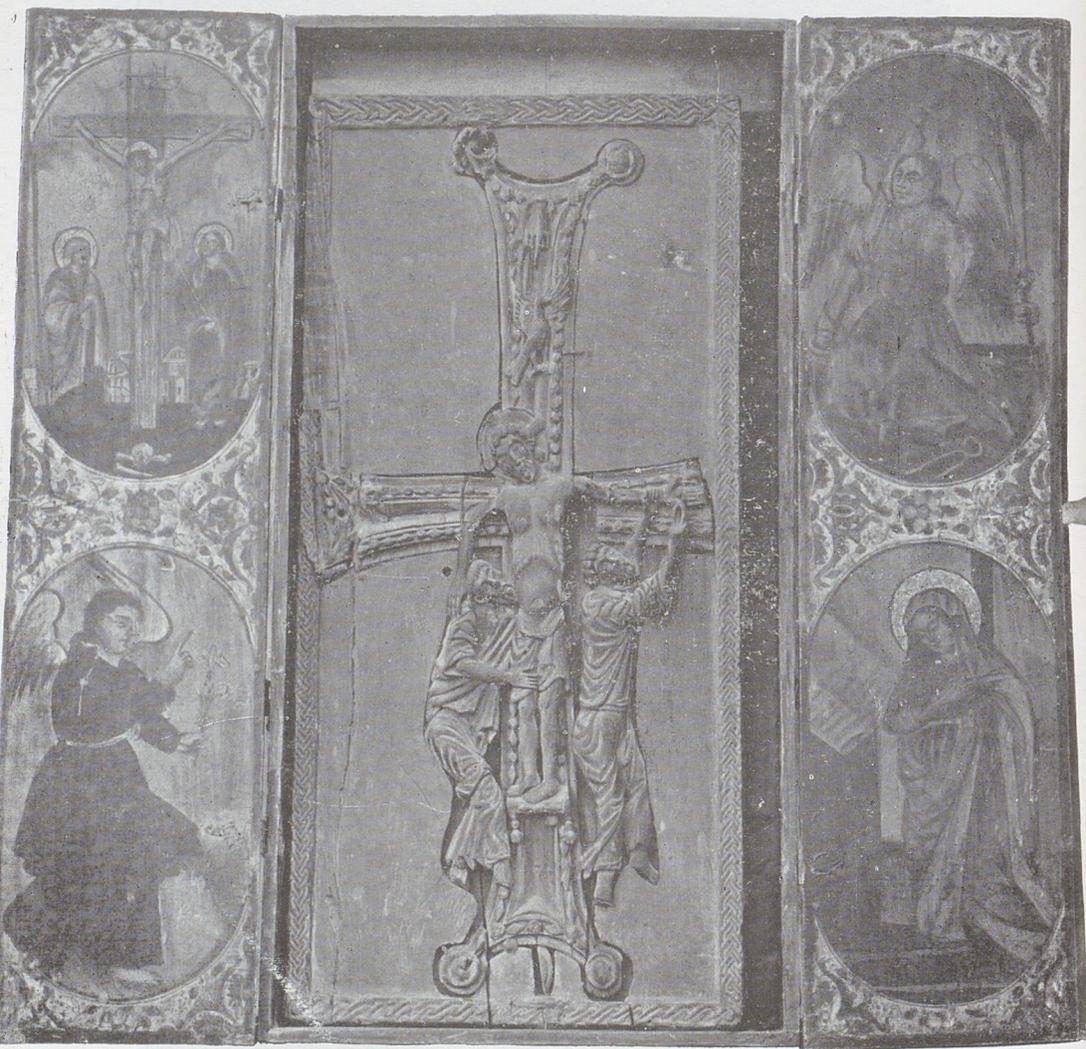

Էջմիածնի «փղոսկրե աւետարան» (ժ. դար)
Frontispice de l'Évangile « à couverture d'ivoire »
(Xe siècle) Bibl. Etchmiadzin

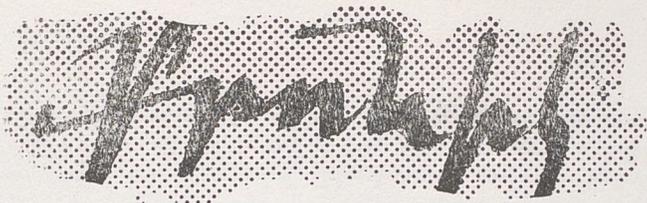
Արքայական հաշոցի խորանագարդ
 Էջմիածին (ժԲ. դար)

Frotispice du brevière royal
 (XIIe siècle) Bibl. d'Etchmiadzin

Պահպան «Ամենափրկիչ»ի

Reliquaire à Amenaperguitch

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՆՈՐ ՑՈՒՑԱԿ ՄԸ

The Chester Beatty Library : A Catalogue of the Armenian Manuscripts. Introduction by Sirarpie Der Nersessian. In two volumes, 216 pp., 67 plates. Dublin, Hodges Figgis. L12. 12s, the two.—

Ձեպթեր Պիթի Մատենադարանին ցուցակներուն այս նոր հատորները ունին նախորդ հատորներուն բոլոր արժանիքները : Գեղեցիկ տեսքով, մաքուր տպագրութեամբ եւ առատօրէն պատկերազարդուած, կատարեալ գաղափար մը կուտան Եւրոպայի մէջ ծաղկազարդուած հայերէն ձեռագիրներու հաւանականաբար ամէնէն ճոխ անհատական հաւաքածոյին մասին : Ցուցակին պատրաստութիւնը յանձնուած է այս մարզին մէջ ամէնէն մեծարժէք գիտուններէն մէկուն՝ Փրոֆ. Ս. Տէր Ներսէսեանին ձեռնհաս խնամքին : Թէեւ ծաղկազարդուած հայերէն ձեռագիրներուն թիւը մեծ է, սակայն հրատարակուածներուն թիւը յարաբերաբար փոքր է : Ամէնէն հարուստ հաւաքածոյին էջմիածնի եւ Վենետիկի ու Վիեննայի մատենադարաններուն գեղեցիկ հաւաքածոներուն ցուցանակարները ղեռ ամբողջովին չեն հրատարակուած : Հետեւաբար, պէտք է երախտապարտ ըլլալ Տօքթ. Տէր Ներսէսեանին որ այսքան ճշգրիտ եւ ընդարձակ ցուցակ մը պատրաստած է, որուն վրայ, հաւանականաբար, ոչ մէկ կենդանի գիտուն պիտի կարենար բան մը աւելցնել : Թէ՛ մասնագէտները եւ թէ՛ ուսեալ ընթերցողները անոր շնորհակալութիւն կը պարտին իր հիանալիօրէն յստակ եւ ինքնատիպ ներածութեան համար, որուն մէջ կը պարզէ հայ ձեռագիրներուն ծաղկազարդման պատմութիւնը տասերկուերորդ դարուն վերջերէն սկսեալ մինչեւ տասնութիներորդ դար : Հայկական նկարազարդութեան հնագոյն շրջանը, Բագրատունի թագաւորներուն հովանաւորութեան տակ, իններորդէն մինչեւ տասնութիներորդին կէսերը, թերեւս ամէնէն շահեկանն էր, բայց այս հատորներուն մէջ համառօտ ներկայացուած է, որովհետեւ զժբախտաբար հաւաքածոյին մէջ չկան այս ձեռագիրներէն : Տօքթ. Տէր Ներսէսեան աւելի կը ծանրանայ հնագոյններուն վրայ, որոնք այսքան մանրամասնօրէն ուսումնասիրուած չեն եւ որոնցմով մասնաւորապէս հարուստ է Ձեպթեր Պիթիի հաւաքածոն :

Հայկական արուեստին ամէնէն փայլուն շրջանները եղած են, ինչպէս Տօքթ. Տէր Ներսէսեան բացատրած է, ազգային անկախութեան շրջանները : Բագրատունեաց լայնօրէն եւ շքեղօրէն ստեղծագործ շրջանը վերջացած է 1064ի սելջուգեան արշաւանքով : Սակայն, ինքնատիպ արտադրութեանց երկու ուրիշ վերածնունդներ գոյութիւն ունեցած են, — Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան մէջ տասեր-

կուերորդ եւ տասերեքերորդ եւ Մեծ Հայքի մէջ տասերեքերորդ եւ սասնըչորսերորդ դարերուն, երբ հայ իշխաններ կը կառավարէին հիւսիսային եւ կեդրոնական նահանգները: Միեւնոյն ատեն Հայաստանի պատմութիւնն իսկ եւ աշխարհագրական դիրքը անոր ծաղկանկարչական ոճին տուած են, ինչպէս Տոքթ. Տէր Ներսէսեան դիտել կուտայ, «խորքով քրիստոնէական եւ միջերկրականեան արուեստ մը, որ զարգացած է Մերձ. Արեւելքի սչ-քրիստոնեայ քաղաքակրթութեանց հետ իր շփումով»: Այսուհանդերձ, թէ եւ բիւզանդական ոճին եւ պատկերագրութեան միջոց տեղեակ, եւ տեւականօրէն ազդեցութեանը առկ իր յաջորդական տէրերուն՝ Սասանեաններուն, Արաբներուն, Թուրքերուն, Մոնղոլներուն եւ Պարսիկներուն, Հայաստան յաշոյած է իւրայատուկ եւ սքանչելի նպաստ մը բերել գրչութեան արուեստին: Պարսիկներուն նման, Հայերը կը սիրէին գեղեցիկ գրուած, նկարազարդուած եւ ծաղկազարդ գիրքերը պաշտամունքի հասցնելու աստիճան: Հ. Պ.

DICTIONNAIRE de la CIVILISATION EGYPTIENNE, par Georges Posener. Edit. F. Hazan, Paris.—

Փրիւստօփայութեան ու դիտութեանց բառարաններ շատ են հրատարակուած: Բայց այս վերջին ժամանակները ֆրանսական հրատարակչական տունները սկսան իրարու ետեւէ լոյս ընծայել, միջոց գեղատիպ ու պատկերազարդ, նկարչութեան բառարաններ, հնախօսութեան բառարաններ, գրականութեան բառարաններ, կրօնքներու պատմութեան բառարաններ, նոյնիսկ մատեմատիքի բառարաններ:

Այս բառարաններուն կարգին այլապէս շահեկան է Եգիպտական մադաֆակրքուքեան բառարանը, — ներկայացուած՝ սքանչելի պատկերազարդութեամբ մը ու գեղեցիկ տպագրութեամբ մը: Նիւթերը արուած են յստակ եւ ամբողջական, գրեթէ ոչինչ գանց աններով տեղագրութենէն, կրօնական ու մշակութային պատմութենէն, եգիպտական դիցաբանութենէն, հին ու մեծ այս ժողովուրդին բարքերէն ու սովորութիւններէն, նկարչական ու ճարտարապետական ժառանգութենէն, կենդանաբանական ու բուսաբանական նիւթէն, վերջապէս նեղոսի շուրջ ծաղկած, աճած, զարգացած ահարկու պետութեան մը փրիւստօփայութենէն, որ սարսափացուցած է երբեմն, նաեւ դաստիարակած, ոչ միայն Պաղեստինը, այլեւ բովանդակ Միջագետքը: Մտաւորականի մը համար վայելք է ունենալ այս բառարանը իր մատենադարանին մէջ՝ ժամանակ առ ժամանակ թաղուելու համար հարուստ քաղաքակրթութեան մը տեսիլքին մէջ, — մինչեւ Եգիպտոսի ակունքը, մինչեւ Բաբելոնը ու նոյնիսկ մեր դժբախտ Կիլիկիան, սարսափ տարածող այս պատմական երեւոյթին վերլուծման մէջ: Շ. Ն.

PLATON et L'ART de SON TEMPS (Arts plastiques), par P.-M. Schuhl. Edit. Presses Universitaire de France.—

Ըսուած է, եւ յաճախ կրկնուած, թէ կա՞յ կալուած մը, մարդկային մտքի ժառանգութեանց մէջ, ուր չերեւայ Արիստոտէլի... հետքը: Համայնագիտական ահաւոր միտք մը՝ Արիստոտէլ: Բայց

մի՞թէ նուազ տարածուն է Պղատոնի միտքը: Ի՞նչ բեղուն ուղեղ, գարեբու մշուշը ճեղքող լոյսի ի՞նչ անսպառ աղբիւր: Ո՞վ կրնայ մատենացոյց մը կազմել այն աշխատանքներուն մասին, որոնք նուիրուած են Պղատոնի, — վերջերս Ֆրանսացի մտաւորական մը այդ աշխատանքն էր որ կը կատարէր՝ դիւրացնելու համար Սոկրատի այս աշակերտին գործերուն ուսումնասիրութիւնը:

Շուէ, իր այս աշխատութեամբ (Բ. տպ.), որու մէջ կուտայ մատենացոյց մը, հին հեղինակներու կարգին, նոր հեղինակներու յատկացուած՝ մօտ 20 էջ, կը ներկայացնէ Պղատոնը իբրեւ արուեստի քննադատ, եւ այս առթիւ վէճը որ հին է եւ շահեկան, — գոյներու գործածութիւնը արձանագործութեան մէջ: Այստեղ Պղատոն ի յայտ կուգայ իբրեւ նկարչական քննադատ՝ գոյներու իր տեսութեամբ, որով զբաղած են միշտ մեծ մտաւորականները, մինչեւ կէօթէ:

Կարելի չէ քրոնիկագրի մը նեղլիկ սեղանին վրայ փոել Շուէի զրքին բովանդակութիւնը, ուր ճիշտ ինչպէս շարժանկարի մը պատառին վրայ՝ կ'երեւին հելլենական մտքին մեծագոյն ներկայացուցիչները, այնքան կենդանի եւ խօսուն, արուեստի իրենց տեսութիւններով ու վէճերով: Յունական մատենագրութենէն Շուէի քաղած վրկայութիւնները բաւական են հաստատելու թէ ո՛րքան համբերատար եւ յոգնատանջ աշխատութեան մը պտուղ է այս գիրքը: Շ. Ն.

PETIT DICTIONNAIRE PHILOSOPHIQUE, տպ. Մոսկուա, 1955.

Չենք գիտեր թէ ուրիշներ հետեւ^օ՞ են Լալանտի, որու փիլիսոփայական բառարանը երեք մակարդակ կուտայ իր նիւթերուն խմբագրութեան, բայց կը մերժէ տեղ տալ դէմքերուն: Ընդհակառակն՝ Ֆրանք, ոչ նուազ նշանաւոր, այնքան տեղ կուտայ դէմքերուն, որքան փիլիսոփայական նիւթերուն:

Մոսկուայի հրատարակութիւնը, զոր պատրաստած են Ռոզենթալ եւ Նուզին (Փրանսերէն լեզուով), համառօտ ձեռնարկ մըն է, Կոպլոյի գործէն քիչ մը մեծ, երկսիւնակ, 638 էջ:

Դպրոցականներու յատուկ նման ձեռնարկներ չատ ունին Ֆրանսացիք, — յիշատակելու համար մէկ քանին՝ Ժոլիվէ, Գիւլիլիէ, Տոմէք, եւ այս շարքին վրայ հիներէն՝ Վոլթէր, որու բառարանը լիչ մը աւելի ծանր կը կշռէ քան... մեր Տէմիրճիպաշեանին ծիծաղելի գործը, շնորհիւ իր բերած համայնագիտական ծանօթութեանց:

Ռուսական այս բառարանը ճիշդ մըն է ժխտելու փիլիսոփայական հին վարդապետութեանց մեկնաբանական արժէքը, «գիտութեանց գիտութիւն» տարազը, եւ այն տեսութիւնը որ փիլիսոփայութեան կուտար համապարփակ գիտութեան մը կշիւր: Ընդհակառակն, կ'ըսեն այս բառարանին հեղինակները՝ որոնք մատերիալիստին միայն կուտան իմաստասիրական հարցերը բացատրելու պատրաստութիւնը, փիլիսոփայութեան առարկան այն ուսումն է, որ կը բացատրէ, կ'ապացուցանէ նիւթին նախակայութիւնը՝ յարաբերաբար գիտակցութեան:

Փիլիսոփայական այս պրիսմակէն զատ, որով զիտուած են դէմ-

քերն ու գաղափարները, ուշադրութիւն կը դրաւ նաեւ երկրորդ նախակայութիւն մը, որ կը տրուի ոսոսական մտքին՝ յարաբերաբար արեւմտեանին: Եւ այս առթիւ՝ հայ ընթերցողին համար հաճելի է որ լայն տեղ տրուած է Խ. Աբովեանին, որքան ալ գարմանալի թուի թէ նոյն կշիռքով, նոյնիսկ աւելի ծանր, ուրիշ գրող ընդունուած չէ բառարանէն ներս: Մեր գարմանքը աւելի կ'աճի՝ երբ կը կարդանք թէ Խ. Աբովեան, «հայ մեծ գրագէտ, ժողովրդավար եւ մանկավարժ, հիմնադիր հայ նոր գրականութեան եւ հայ նոր լեզուին», որ կրած է «ուսու ժողովրդավարական մշակոյթին ներկայացուցիչներուն՝ Գրիբոյեդովի եւ Բեկինսկիի բարերար ազդեցութիւնը», ընդունելով որ «ազատութիւնը հետեւութիւնն է մարդոց բնական հաւասարութեան», մերժած է չարիքին համակերպելու ջրիստոնէական բարոյականը եւ պաշտպանած՝ ժողովրդական ընդվզումը», եւ յանկարծ վկայութիւնը թէ Խ. Աբովեանի «փիլիսոփայական գաղափարները ի յայտ կը բերեն մատերիալիստ ձգտում մը, — անիկա դեռ չի համարձակիր մատնանշել կրօնական եւ գաղափարապաշտական սուտերը, որոնց համաձայն՝ Աստուած է ստեղծած աշխարհը», բայց «մեծ ուշադրութեամբ հետեւած է գիտական վարկածներուն՝ արեւային դրութեան, կենդանական ու բուսական աշխարհին մասին»: Դեռ աւելին, — «հողին ուրիշ բան չէ, ըսած է Աբովեան, բայց միայն որոշ մարմիններու յատկութիւնը», կամ «մարդուն հողին ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ իր մարմնոյն յատկութիւնը, այդ հողին կը ծնի եւ կ'անհետանայ մարդուն հետ, ինչ որ կը հաստատուի թէ փոճ խօսքեր են անդրաշխարհի մասին ըսուածները»:

Շ. Ն.

ANTHOLOGIE de la POESIE ITALIENNE, Խալ. Փարիզ, 1959:

Փրանսացիները ծաղկաքաղ շատ հրատարակած են իտալական բանաստեղծութեան մասին, — Լիոնէլլօ Ֆրոմբի եւ Արման Հեննէօզ աղուոր հատոր մը տուին 1928ին, երբ, նոյն տարին, Պենտամէն Քրեմիէօ հրատարակ կը հանէր համապատկեր մը իտալական գրականութեան մասին:

Այս անգամ Ժան Շիլզվիլին է որ ծաղկաստան մը կը շինէ՝ ներկայացնելու համար իտալական գրականութիւնը «սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը»:

Մուտքին՝ ազնուապետական եւ ժողովրդական բանաստեղծութեան ազգային ածուն: Յետոյ կը բացուի Թոսքանացիներու ու Պոլոնացիներուն ծառուղին, ուր Փրանսիսկեաններու վանական թոյրն ու քաղքենիներու սիրավառ հրայրքը կարծես մեղքին քով կը դնեն ապաշխարանքը:

Եւ ահա «տուլչէ սթիլ նովօ» դարոցը, Տանթէի դորձածած այս տարազով, որ Պէպթրիչէն կը վերածէ հրաշալի թաղարի մը եւ կը լեցնէ ճճի քաղցրութեամբ, — քիչ անդին՝ Փեթրարքան, — որ «արցունքին համբ» կուտայ սիրոյ ծաղիկներուն:

Աւելի անդին, ածուն՝ զոր կը զարդարէ ասպետական բանաստեղ-

ծուլիւնը, ուր գոյնը տեղի կուտայ շարժումին, նկարչութիւնը՝ թատերական գործողութեան:

Կը յաջորդէ Վերածնունդը, որ, ըստ ծաղկաքաղը պատրաստողին, կը գահազարկէ միջնադարեան սուրբը՝ տեղը դնելով անհատը, միաժամանակ հերոսին տեղը դնելով նկարագիրը:

Յետոյ կը ներկայանան «պոռթ»ները, ետքը «իմաստասէր քերթողները», ու կարգաւ նախառոմանթիքները, — այն շրջանն է՝ երբ, ակնարկելով եռեւեփուն քերթողութեան, Կէօթէ կ'ըսէր. «Զգեցէք որ քաղցուն հասուննայ եւ գինի տայ»: Արդարեւ իտալական բանաստեղծութիւնը կը մատնէր երկունքի ցաւեր, երբ «վերջալուսայինները» եւ «պապագայաշունները» կը յիշեցնէին Նսաւի եւ Յակոբի ծնունդը:

Վերջին ածուն կը կազմեն իտալացի ժամանակակից բանաստեղծները, — թարմ, նոյնիսկ մատողաչ, լեցուն՝ կախարդանքով ու կեանքով: Շ. Ն.

HISTOIRE DE L'ART, Louis Hautecœur. Ed. Flammarion, Paris.—

Արուեստի պատմութիւնն չի պակսիր Տրանսայի մէջ, — բազմահատոր հեղինակութիւններ կան: Այս վերջինը, երեք հատոր, գործն է աղաղեմական Լուի Շօթքէօրի:

Արուեստի պատմութեան գործերուն մէջ, հեղինակներ կան որոնք կը մերժեն տեղ տալ հայ արուեստին՝ մերժելով ինքնատուութիւնը: Ուրիշներ բիւզանդական արուեստին մէկ «պաւտը» կը համարին հայ արուեստը: Այստեղ չէ որ պիտի տանք այդ հեղինակներուն թուումը, անսակէտները, եւ այդ տեսակէտներուն քննադատութիւնը: Բաւական է գոհանալ Մարչիկոփսիի նման հեղինակութեան մը վկայութեամբ՝ ի նպաստ հայ արուեստին: Յիշենք նաեւ որ l'Evolution de l'Humanité արժէքաւոր մատենաշարին հեղինակներն ալ կ'ընդունին հայ արուեստին ինքնատուութիւնը:

Շօթքէօր, իր առաջին հատորին մէջ, որ նուիրուած է «կախարդութեան մինչեւ կրօնք» շրջանին պատմութեան, գնահատանքով կը խօսի հայ արուեստին մասին (էջ 296, — կ'արժէ թարգմանել):

Շ. Ն.

LE VERT SOLEIL DE LA VIE, par Victor Gardon, Ed. Stock, Paris

1959.—

Մինչեւ 1959 թուականը, այսինքն մօտ կէս դար, երբ ամէն ժողովուրդ իր չունեցած ուրախութիւններն ու ցաւերը բազմապատիկ ուժգնութեամբ, կը հաղորդէր համայն աշխարհին, հայկական մեծ ողբերգութիւնը եւ հայոց կենսունակութեան արժէքը, կը մնար լուսթեան մէջ:

Ո՞վ կը ճանչնայ հայերը. — Քսենոփոն, Փօլիէօքթ կամ օտար բռնարաններու անճառելի էջերը կարդացողները: Բայց Բաբիլոնը կ'ենթադրէ թափանցել մարդոց առօրեայ կեանքին, անոնց հոգիին ելեւէջներուն, մտահոգութեանց, անոնց բարքերուն եւ կենցաղին:

Վիքթօր Կարտօն, հայկական ծագումով Փրանսացի գրողը, մէկ

հարուածով, թէեւ ուշ, բայց կը լեցնէ այս պակասը: Հայաստանի սիրտ՝ Վանայ հայերը կ'ապրին անոր գրքին մէջ: «Կանաչ Արեւը» կարգացողը այլեւս երբեք պիտի չմոռնայ Մեծն Հայաստանի հայերը: Ճառերը կամ պատուէրի վրայ պատրաստուած ներբողականները չեն կրնար արժէք մը ներկայացնել: Միայն իրական կեանքին գեղարուեստական վերստեղծումը կրնայ ապրիլ տեւականօրէն: Անհրաժեշտ է տեսնել եւ զգալ հրեշտակն ու սատանան, թափանցել անոնց էութեան, զանոնք ճանչնալու համար:

Առաջին չորս հատորները, որոնցմով պիտի աւարտի «Կանաչ Արեւը Կեանքին» շարքը, ճամբայ կ'իջնայ այնտեակ շունչով եւ ուժով, որ ան, անկասկած պիտի տարածուի ամբողջ աշխարհի մէջ եւ ճանչցնէ հայոց կեանքը այս յիսուն տարիներու ընթացքին, արուեստին շաւիղով:

Իր ներածութեամբ հեղինակը կ'ըսէ՝ ակնարկելով գրքի հայ հերոսին՝ Վահրամի կեանքին.

«Վիպագրե՞լ, ձեւափոխե՞լ. ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս:

«Այս կեանքը եղաւ այն աստիճան արտակարգ, որ իրականութիւնը պատմելով մէկտեղ, հաղիւ թէ հաւանական համարուի:

«Ոչ մէկ բան պիտի փոխեմ, ոչ իսկ անունները: Իրականին մէջ վկայութիւն մըն է այս, յիսուն տարուան պատմութեան, մեկնելով իմ հայրենի Հայաստանէն, ապրուած տասնեակ մը երկիրներու մէջ, սարսափի եւ մահուան շարունակական սպառնալիքին տակ, դաղթի եւ հարստահարութեան, ռուսական յեղափոխութեան փոթորիկներուն ընդմէջէն, 1939-45ի պատերազմը պատրաստող գաղտնի սպասարկութեանց ստուերին տակ, «տարօրինակ պատերազմին», գերութեան, փախուստի, դիմադրականութեան, ազատագրութեան եւ շարունակական... Շարունակութիւն, որ խաղաղութիւնը չէ...»:

Ուրեմն «Կանաչ Արեւը Կեանքին» հայու մը կեանքն է, Ապտիւլ Համիտէն մինչեւ... այսօր:

Այս «մոգական վէպը», այս «առասպելական դերքը», այս «աղբիւրի ջուրին պէս հարազատ» հատորը, այս «պատմութիւնը որ անկարելի է հնարել, ինչպէս կ'ըսեն Փրանսացի քննադատները, վերջապէս գրուեցաւ, նախքան որ սերունդը որ զայն կը ճանչնար, ամբողջովին մեռնէր:

Յամառ, յանդուզն, անդուսպ, գթասիրտ, իտէալիստ հայ տղու մը՝ Վահրամի մանկութեան կը վերաբերի առաջին հատորը: Բեճն է մինչեւ 1909 գոյութիւն ունեցող Վանը, իր մրգաստաններով, Ջինջ երկիրքով, Վանայ ծովակով եւ Վարազայ սարով, աւանդութիւններով եւ բարքերով, հայ եւ թուրք յարաբերութիւններով, «դէպք»ի բարսափներով, հայ նահապետական ընտանիքի «տանտունով», եւ ալլ նահապետական շունչն ու հմայքն ապրեցնող, պարտադրող ու սիրցնող Ոսկեհատ Խաթունով, մեծ մայրը՝ — բժիշկ, խորհրդատու, վհուկ, մեծ կամքի եւ քաջութեան տէր: Խուզարկութեան ատեն ատրճանակ մը ունի իր փէշերուն տակ եւ անայրայ կը խօսի «զավթիէ»ներուն հետ: Երբեք գլուխը չի կորսնցնէր: Ամէն ցաւի դարման ունի եւ ամէն կացութեան ելքին փորձառութիւնը: Հայ կնոջ բոլոր

առաքինութեանց տիպարն է, եւ նման կին մը ճանչնալէ ետք ոչ ոք կրնայ զարմանալ որ հայ ժողովուրդը, մարերէն, ասորեստանցիներէն, քաղըէացիներէն, պարթեւներէն, փոխազիպցիներէն, եզրպտացիներէն, եւայլն, վերջ, կը շարունակէ ապրիլ եւ աշխատիլ: Նման տիպար հագուազիւտ է համաշխարհային գրականութեան մէջ: Անոր գէմքով հայ կինը պիտի անմահանայ, բայց առանձին չէ Ոսկեհատ խաթունը, կայ Ալմաստը, մարմնացում հայ կնոջ գեղեցկութեան, հաւատարմութեան եւ համեստութեան, կան սրբիկներու նմանոց պարմանուհիներ, Սիրարփի, Անահիտ, Արաքսի, Վարսենիկ, յետոյ, հայ ազատագրական ամենէն առաջին շարժման «Արմենականութեան» սկզբունքները, զոհերը, փիլիսոփայութիւնը: «Պարսկական ւիրերգի մը բանաստեղծութեան» պէս, Հայկանոյշի եւ Հմայեակի դժբախտ սէրը, Սաթեմիկի նահատակութիւնը, հայ հարսանիքին ծէսերն ու Քաւոր աղբի առանձնաշնորհումները, որոնք կուզան թեքեւս մեր հին հեթանոս բարքերէն: Այս ամբողջ վարվումն, եռացող եւ ճիւղնապատ կեանքը կը շարաշարուի Վահրամ մանուկի հազար ու մէկ արկածներով, զարմանքներով, խաղերով, սատանայութիւններով: Ան «սատանի եղունգ», «կրակի կտոր», «ուռենիէ սուրիչ», «չլլթայագերծ դեւ» կոչումները կը ստանայ իր մեծ մօրմէն, կը պատժուի, կը վարձատրուի, սակայն իր կեանքը կապուած է Այգեհատանի մրգաստաններուն, պտուղներուն, սոխակին եւ վարդերուն, լուսնկայ գիւշերներուն, վերջապէս այն ամէնուն, որոնք կը կազմեն «կանաչ արեւը կեանքին» եւ այդ արեւը յամառօրէն, անպարտելիօրէն, շարունակ կը փայլի մանուկ Վահրամի հոգիին մէջ:

Ըստ երեւոյթին կառուցուածք չկայ այս գրքին մէջ: Սակայն պատմելու բանաստեղծական, ուղղակի եւ պատկերաւոր շունչը, ուշադրութիւնը վառ կը պահէ, իրարու հետեւող դէպքերուն չարահուման ընթացքին: Չկայ ներկայ եւրոպական «վէպին» մէջ սովորական դարձած սիրային ողբերգութիւնը՝ սիրող կին, մէկ քանի մարդիկ, զգացումներու խաչածեւում եւ ընդհարում, արտառոց վերլուծումներ, մինչեւ որ «վէպը» վերջանայ եւ ընթերցողը ինքզինքը գտնէ խաբուած եւ ժամավաճառ: Կարծես թէ Վիքթօր Կարտօն կը գտնուի երկնքի ոեւէ մէկ գենիթին վրայ եւ անկէ ամէն բան կը գիտէ, կը նկարագրէ, կը զգացնէ, իսկ ինքը՝ բոլորովին չէզոք է եւ վերապահ: Այս հեղինակը կը ջանայ ընթերցողին ամբողջ երեւակայութիւնն ու զգացումները բռնկցնել եւ զանոնք նետել «Կանաչ Արեւի» համայն լոյսին, կախարդութեանց եւ գաղտնիքներուն մէջ: Ոճը պարզ է, չափազանց պարզ: Ըստ երեւոյթին շատ զիւրաւ գրուած է: Իսկ այս այն այն պարզութիւններէն է, որոնք կը ստացուին հիմնական յըդկումներէն, բժախղիւր իրապաշտութեանէն, պատմուածքի զարգացման շնչակի ընթացքին յարգանքէն եւ իւրաքանչիւր տողին մէջ երգող բանաստեղծականութեանէն: Ֆրանսացի քննադատ մը, զարմացած՝ կ'ըսէ. «Եղածները սրբոք բառեր են, կարճ բառեր, թեթեւ, բայց մոգակաւորէն դերծ ոեւէ տափակութեանէ (banalité): Այստեղ մոգակաւորէն բառն է գարմանային: Սակայն, այդ զարմանքը կը չքանայ, երբ լրջօրէն կ'ուռնեք այս ոճին պարզութիւնը՝ իր բարդու-

թեամբ, թեթեւութիւնն՝ իր հարստութեամբ, արագութիւնն՝ իր խազաղութեամբ: Միայն Լ. Թորթոյի ոճին պարզութեան կարելի է բազմապատկել Վ. Կարտունի ոճը, սակայն ան կ'եռայ պատկերներով, արագօրէն կը սահի եւ երբեք կանգ չառնէր փիլիսոփայելու կամ ամէն ինչ սպասելու: Կան նախադասութիւններ, որոնք ընթերցողի մաքին մէջ երկարօրէն կը շարունակուին. ինչպէս՝

«Վահրամ ենթարկուեցաւ հարցումներու տարափին: Չէր ուզեր պատասխանել: Իր մտքին մէջ, կարծես թէ պիտի դաւաճանէր Սաթենիկին, դաժան ցաւերու պիտի ենթարկէր զայն, եթէ պատմէր թէ ան մեռած էր...»:

«Կանաչ Արեւը Կեանքին» առաջին գիրքն է որ ողբ ու կոծ, ճառեր, անէծքներ չարձակեր, խօսելով հայոց անցեալ ողբերգութեան վրայ: Ֆրանսացի շատ կարեւոր քննադատ Բլէյզը Հատէնս, որ երկու տարիէ ի վեր Կօնքուռի մրցանակին ստացողները գետնէ գետին դարկաւ, կը բացազանչէ.

«Փառք Աստուծոյ, Վիքթօր Կարտուն մագօշխաբ չէ. ան չի սնանիր ուրիշներու թշուառութենէն եւ իր տառապանքները արհեստի նիւթ չի դարձներ»:

Այո, «... իւրաքանչիւր փոթորիկէն վերջ կեանքի կանաչ արեւը նորէն կը ծագի, եւ ճիշտ է որ արցունքներուն ընդմէջէն կարելի է ժպտիլ...» Կ'ըսէ հեղինակը գրքին սկիզբէն: Եւ մէկ ծայրէն միւսը, հայկական փիլիսոփայութիւնն է, միշտ տոկալ, զիմադրել, աշխատիլ, նոյնիսկ անապատին մէջ կանաչութիւն ստեղծել, վատահ՛ իր իսկ կենսունակութեան, անվրդով կուրծք տալ անցնող փոթորիկներուն եւ ալեկոծութեանց, եւ ինչ հողի վրայ որ իր ոտքը գետին բռնէ, աշխատիլ որ ծաղիկները ժայթքին անկէ: Դէպքերուն եւ մարդոց յարաբերութեանց նկարագրութիւնները, ունին ընդհանուր եւ շարունակաբան մտասեւեռում, սը միշտ ներկայ է եւ սակայն երբեք նկատելի: Մարդկային արժանապատուութեան հանդէպ անսասնաման սէր կայ եւ յարգանք: Այդ սէրը կը տարածուի ապրող եւ շնչող բոլոր արարածներուն եւ զինքը շրջապատող բոլոր անձերուն վրայ: Երբ թուրք սպան կը կրակէ սոխակին վրայ, այս արարքը այնքան մարդկային արժանապատուութեան դէմ կը թուի գրքի հերոսին, որ ան խկոյն սպային վրայ կը յարձակի, ինքը մանուկ, անզօր եւ անդէն: Ձգացումէ գուրկ մարդը, անկասկած անարգանք մըն է մարդկային արժանապատուութեան: Եւ երբ ուրիշ թուրք սպայ մը այդ արժանապատուութեան օրէնքներուն համաձայն կը շարժի, Վահրամ-մանուկը կը գզայ այդ եւ Ոսկեհատ թաթուրին շանթերուն դէմ կը պաշտպանէ Էտհէմ պէյը: Այս մարդը իր իմաստութեանց պարտադրութեամբ յարգել տալու եւ սիրցնելու ձգտումը, ամենամեծ եւ ամենաառողջ փիլիսոփայութիւնն է եւ կը յուսանք թէ Վիքթօր Կարտուն իր յաջող հատորներուն մէջ, երբ այլեւս անցնի մանկութիւնը, առելի հասուն եւ աւելի խորունկ կերպով պիտի արտայայտէ աշխարհին եւ մարդոց խաղաղութիւնը եւ երջանկութիւնը բերելու ընդունակ այս հիմնական զգացումը: Եւ այդ փիլիսոփայութեան մեծութիւնը նոյնքան աւելի պիտի կշռէ, որքան հեղինակը պահէ իր անայլալ անվրդովութիւնը, նոյնիսկ հայ եւ թուրք մարդոց յարաբերութեանց դժոխքին մէջ:

Ա. Մ.

Գալուստ Կիլյէնկեան թանգարանի գանձերէն.
Նգիպտական քանդակ մը :

Un des trésors de la collection Calouste Gulbenkian

ԳԱԼՈՒՍ ԿԻՒՊԵՆԿԵԱՆԻ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔԱԾՈՒՆ

Եւրոպական մամուլը լայն տեղ յատկացուց մեծանուն Գալուստ Կիւլպէնկեանի կարեւոր կտակին, որուն գլխաւոր մտահոգութիւնը կը հանդիսանար հանրութեան տրամադրութեան տակ դնել իր հարստութիւնը, մշակութային գործունէութեան մարզին մէջ:

Ատոր մէկ վերջին փուլը կը հանդիսանայ ստեղծումը մշակութային Հաստատութեան մը (Institut Franco - Portugais) ինչպէս եւ Փարիզի Համալսարանական Ոստանին մէջ կառուցումը փորթուկալեան ուսանողական Տան մը եւ վերջապէս՝ մշակութային ու գեղարուեստական լայն փոխանակութեանց ստեղծումը այս երկու երկիրներու միջեւ:

Կիւլպէնկեան ոչ միայն միջազգային առեւտրական մեծ դէմք մըն էր, այլ մեծ արուեստասէր մը, արուեստի առարկաներու սիրահար մը: Այսպէս ան կը հանդիսանայ վերջին քառորդ դարու մեծագոյն դէմքը որպէս սեփական թանգարանի տէր, որուն մաս կը կազմեն աշխարհահռչակ նկարներ, հնադարեան քանդակներ, եգիպտական արձաններ, առարկաներ ու գորգեր:

Այդ գործերուն մէջ կը գտնուին Ռաֆայէլի, Ռամպոլանտի, Կուարտիի, Մանէի, Մոնէի, Հուտոնի եւ այլ բազմաթիւ արուեստագէտներու գլուխ գործոցները:

Վերջին կարգադրութիւններու համաձայն, իր Փարիզի տան մէջ մնացած գեղարուեստի գործերը եւս ուղարկուած են Լիզպոն ուր «Գալուստ Կիւլպէնկեան Թանգարան»ին մնայուն գանձերը պիտի կազմեն:

Ծրագրուած է նաեւ փորթուկալեան արուեստի ցուցահանդէսի մը կազմակերպումը Փարիզի մէջ:

Կը յուսանք որ Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութիւնը, — որուն վարչութեան մաս կը կազմեն երկու ազնուահոգի հայեր՝ Պ. Պ. Ռ. Կիւլպէնկեան եւ Գ. Նսայեան, — ի մէջ այլոց պիտի հետքըքուրի նաեւ գաղութահայ արուեստագէտներու արժէքաւոր գործերով, աւելի եւս ընդարձակելու համար թանգարանին հաւաքածուն:

Գ Ա Ռ Զ Ո Ւ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄԵԾ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ

«Տաղանդը շարունակական եւ յամառ աշխատանքն է, երբ հարցը կը վերաբերի արուեստին: Բայց հանճարին աշխատանքը, երեւակայութենէ դուրս է, իր որակովն ու քանակովը, շարունակական յղկումովն ու խորացումովը»:

Յիշողութեամբ գրուած այս մէջբերումը, առնուած է Ժիւլ Ռընարի օրագրէն: Եւ անկարելի է այս սահմանումին մասին չմտածել, երբ կը փորձուի հայեացք մը նետել Գառզուի երեսնամեայ նկարչական գործին վրայ: Անշուշտ, կարելի չէ հանճար բառը գործածել, երբ մեծ արուեստագէտ մը դեռ այս աշխարհին կը պատկանի. բայց կարելի է այդ մասին մտածել:

Արդարեւ հազարն անցնող նկարներ, դժանկարներ, բազմաթիւ երկիրներու մէջ տասնեակ ցուցահանդէսներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը նորութիւն մը կը բերէ եւ արտասովոր յաջողութիւն մըն է: Աշխարհի բոլոր թանգարաններուն մէջ իրենց պատուոյ տեղը ունին Գառզուի նկարները: Անհամար յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, էմթէր-վիաւներ, շարժանկար, թէլէվիզիոն, սինեմա, բազմաթիւ լեզուներով գրուած գիրքեր անոր գործին մասին: Հիմնադիր նկարչական «դպրոց»ի մը, քանի որ տասնեակներով նկարիչներ բացառապէս իր մէջ ազդուած, կը հետեւին իր ճամբուն, եւ անոնցմէ ամենակարեւորը՝ Պիֆէ, եթէ կը հաւասարի իր վարպետին ճարտարապետական դժաւրութեան, սակայն զուրկ է արուեստն զգալու հոգեկան տենդէն, եւ իր գործերը հետաքրքրութեան արժանի կրնան համարուիլ, մանաւանդ իրենց տեսակ մը յամառ ձեւափոխութիւններով: Աշակերտին նկարները «չեն խօսիր» անգամ, մինչդեռ Գառզուի նկարներէն իւրաքանչիւրը «կ'երգէ»:

Նախ, իւրաքանչիւր գիծ, խօսք մըն է. եւ նուրբ են ու անհամար Գառզուական գիծերը: Յետոյ, անոնցմով ստեղծուած դժաւրութիւնը ե՛ւ իրական է ե՛ւ, միաժամանակ... երազային: Բայց մէշտ կեն-

սալի է ու խօսուն: Յետոյ՝ գոյները: Եւ այստեղ՝ գոյներու յարաբերման զուտ Գառզուական արուեստը կը հասնի շատ բարձր գիտութեան մը սահմաններուն, իւրաքանչիւր գոյն, առանձինն, անուշ է, հաճելի է, երբեմն ալ հասարակ: Բայց կը բաւէ որ անոնք քով քովի գան: Եւ ահա, ամէն գիծ կը կորսնցնէ իր բուն գոյնը, անոնցմէ իւրաքանչիւրը կը վերածուի ձայնի մը եւ այդ ձայները այնքան ներդաշնակութեամբ կ'երգեն, որ նկարը կը վերածուի համերգի մը: Գառզուին հաղորդականութեան եւ բանաստեղծականութեան զաղտնիքը, գոյներու կախարդական յարաբերումին եւ ձեւերուն թէ՛ իրական եւ թէ՛ երազային բնոյթէն կը ստեղծուի:

*
**

Բայց ինչո՞ւ համար զինքը կը նկատեն յետպատերազմեան նկարչութեան դիւստրը: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ Ֆրանսական բոլոր ցուցահանդէսներուն մաղթելի մասնակցող համարուելէ զատ, ան կը հրաւիրուի մասնակցելու նաեւ Իտալիոյ, Պրագիլիոյ, Ճափոնի, Եոսկոսլաւիոյ, Հոլանտայի, Չուեցերիոյ, Նորվեկիոյ, Պելճիքայի, Աւստրալիոյ, Ամերիկայի եւայլն ցուցահանդէսներուն: Ինչո՞ւ զինքը կը նկատեն (գրեթէ) ճափոնական ազգային նկարիչ, ինչո՞ւ աշխարհի ամէն ծագերէն երիտասարդ նկարիչներ կուզան իր շուրջը դառնալու: Ո՞րն է այն մագնիսական ոյժը, որ կը քաջ արուեստագէտները դէպի Գառզուն: Այդ ոյժը պիտի կոչենք Յոյս: Որովհետեւ, Գառզուի իւրաքանչիւր նկարին, նոյնիսկ «Յովհաննու Յայտնութիւն» (Ալփաբալիփա) անուանուած իր ցուցահանդէսին ամէնէն դաժան, ամէնէն սպառնալի, ամէնէն մահաբոյր նկարին գոյները, բանաստեղծականութիւնը, ընդհանուր արտայայտութիւնը լեցուն է Յոյսով: Նկարիչներուն մեծագոյն մասը յոռետես է կամ բոլորովին զուրկ դէպի սպազան նայող խաղաղ հայեացքէն: Գառզուի մէջ կը յորդի այդ: Անոր հոգեկան կենսունակութիւնն ու խաղաղութիւնը, երբ հարցը կը վերաբերի արուեստին, անպայման եւ ուժգնօրէն կ'արտացոլան իր նկարէն, անոր կուտան «այլ անուշ աշխարհի» բնոյթը, զայն կը զարդարեն բանաստեղծական լոյսով, եւ նկարներուն բանաստեղծութիւնը ուղեղին հասնելէ առաջ կ'անցնի աչքէն: Եւ աչքը մեր ամէնէն խօտադասնջ են անյողող զգայարանն է: Շատ անգամ գայն դրուել կը բաւէ, միտքն ու տրամաբանութիւնը քաղցրացնելու եւ դէպի սպազան լաւ կերպով տրամադրելու համար: Գառզուի իւրաքանչիւր նկար, մտքին համար ջրանոյշ մըն է (սիրէն) . . . :

Չեմ կարծեր որ ներկայ օրերուն, երբ ամէն ինչ առեւտրականացնելու, մեքենականացնելու, վաճառելի դարձնելու համար ոչ ոք որեւէ ջանք կը խնայէ, Գառզուի նման խոնուածքները հազուադիւս չըլլան եւ չներկայացնեն արտակարգ խմոր մը, որուն առջեւ ամէն ինչ կը խոնարհի:

Երբ «Յայտնութեան» (Ափոփալիփս) ցուցահանդէսին օրը հասաւ, ամէն ոք Գառզուէն կը սպասէր վիշապներ, դեւեր, դժոխային եւ դրախտական բնանկարներ, հրաշալի գեղեցկութիւններ, վերջապէս, այն, ինչ որ առաջին հայեացքով նման վերնագիր մը կը ստեղծէ մարդոց մտքին աչքերուն համար :

Ժան Քօքթօն, գրողներու «սոսկալի տղան», խոշոր քայլերով ներս մտաւ ու, ապշած, սկսաւ նայիլ: Գրեթէ հինգ վայրկեան անշարժ մնաց: Յետոյ, կարծես քունէ մը արթնցած, երկարօրէն դիտեց իւրաքանչիւր նկար եւ կէս ժամ խօսեցաւ Գառզուի հետ: Ի՞նչ պատահած էր: Գառզու, յանկարծ լքելով իր ծառերը, ծովային տեսարանները, երկիրները, վերջապէս, իրեն յատուկ աշխարհը, քառասուն նկարներով յարձակած էր երկաթներու, վանդակապատներու, մեքենաներու, վերջապէս մետաղային արշաւանքէն ստեղծուած աշխարհին վրայ, եւ ասո, համատարած զարմանքով, ամէնքը կը գտնէին ուրիշ Գառզու մը, որ սակայն միեւնոյնն էր, առանց նոյնն ըլլալու: «Յեղափոխութիւն է», կ'ըսէր մէկը: «Լքում մըն է», կ'ըսէր միւսը: «Անհաւատալի» կը բացազանչէր ծերունի նկարիչ մը: Այո՛, ներկայ մեքենակնացման, հիւլէական գէնքերուն եւ զանոնք պատրաստող անմարդկային շինութիւններուն, երկաթէ վանդակապատներու անտառներու նմանող զործարաններուն, քարիւղ եւ պողպատ բուրդ կայարաններուն եւ մարդու աչքերուն, հողիին եւ կեանքին սպառնացող այս նոր քաղաքակրթութեան պատկերներն էին Գառզուի ցուցահանդէսին մէջ: Մակայն, իւրաքանչիւր նկարի, իւրաքանչիւր սպառնալիքին ըով կար երկներ, հողի կամ ձեւի մը անուշութիւնը, որ նախ կը մեղմէր զգացուած մղձաւանջը, յետոյ զայն կը հեռացնէր, ու չես գիտեր ինչո՞ւ, Գառզուական բանաստեղծութիւնն ու անվկանդ յոյսը գէպի սպագան, դարձեալ կը ճառագայթէր դաժան նկարին մանրամասնութիւններէն:

Գառզու այժմ համաշխարհային մեծութիւն մըն է եւ պատմական գէմք մը: Ան պատիւներէն մէկն է ամբողջ մարդկութեան եւ, երջանիկ են անոնք, որ ունին իր նկարներէն: Մակայն, ինչպէս ամէն նկարիչ, եւ անոնցմէ աւելի, տրուած ըլլալով իր արժէքը, Գառզու անբախտ է: Գրագէտը, իր գիրքն ունի, երաժիշտը իր հեղինակութեան նօթագիրքը, բայց նկարիչը՝ կը կորսնցնէ այնքան սիրով, ճիգով ու յոգնութեամբ ստեղծած իր զուակ-նկարը եւ շատ անգամ, այլեւս երբեք զայն չի տեսներ: Բայց կ'արժէ այս վիշտը, երբ այդ նկարզուակները կ'երթան աշխարհի չորս ծագերուն տարածելու բանաստեղծութեան, յոյսի եւ մեծութեան Գառզուական պատդամը:

Վ.

ԳԱՌՁՈՒԻ ՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ԱՃԽԱՐՀԸ

Արդի նկարչական աշխարհի տիրապետող սակաւաթիւ դէմքերէն մին է Գառզու: Իր ստեղծագործական ասպարէզը հրաշալի յառաջացում մըն է դէպի բանաստեղծական իրականութիւնը, ուր ան կուտայ մեզի, հոգեկան դաշտերու մէջէն, արդի ժամանակներու մարդկային խռովքն ու երջանկութեան աշխարհը: Ան երբեք հետեւող մը չեղաւ արդէն դժուած ճամբաներու եւ իր սկզբնական քայլերէն իսկ, հօր անհատականութեան մը տուեալներով ստեղծեց իր իսկ ոճն ու միջնուրրտը: Իր գործունէութեան սկիզբը, սկսած Անկախներու սալոնէն, կ'անցնի Գերանկախներու խումբին ու հետագային իր ՅՅԷ աւելի մասնաւոր ցուցահանդէսներով, քառորդ դարէ ի վեր, կը պահէ իր դիրքը, որպէս արդի նկարչութեան անվիճելի յառաջապահը:

Այդ բազմաթիւ ցուցահանդէսներուն մէջ, ամէն անգամ արուեստի մասնադէտները զարմացուցած է ան՝ իր յարանորոգ կենսունակութեամբ:

1953ին, Գառզու կը մօտենայ Վենետիկի լուսացնցող ջուրերուն: Աշխարհահռչակ այդ քաղաքը, որ դարերով արտաբերուած է դասական պատաններու վրայ, իբրեւ հետաքրքրական բնանկար, յանկարծ, Գառզուի մոգական տաղանդով կը վերափոխուի արտասովոր ու անդրաշխարհեան իրականութեան: Հոն այդ խորհրդաւոր ջուրերուն ու մարմար պալատներուն մէջ կը ցցուին կայմերը հէքեախային նաւերուն, բեռնաւոր անցեալի ճոխութեամբ և լուսաւորուած տարաշխարհիկ ցուքերով: Ստուերներ որ կը շրջին անպատմելի լուծեան մը մէջ, քարափներու երկայնքին, իբր ոգեկոչում եւ իբր բանաստեղծական անդայտ խորհուրդ:

1957ին, իր նոր պատկերահանդէսով, Գառզու, աստուածաշնչական Յայտնութիւնն է որ կը պատկերացնէր, յայտնութիւնը՝ ապրող ներկայ մարդկութեան, որ պատերազմներու եւ ապաւայ վերիվայրում-աղէտներու անձկութեանց մէջ կը դալարի անընդհատ: Ո՞վ պիտի արտայայտէր մարդոց այդ ահաւոր անձկութիւնները, եթէ ոչ հօր արուեստագէտը, իր սուր զգայնութեամբ եւ մարդաբանական բնազդով: Եւ ան կ'արտայայտէ ինչ որ կը զգան միլիոնաւոր մարդիկ, չարաղէտ ու յայտնութեանական գալիքին նկատմամբ:

Իր նկարներուն մէջ, բռնատիրական գիտութեան ձեռքն է որ կը տեսնենք, որ կառուցած է դաշտանկարին վրայ իր երկաթէ գիծերը, որոնք կը բարձրանան անյարիր երկինքներու վրայ, որոնք կը սողան դէպի անծանօթ հեռաւորութիւններ: Հոն մարդկային շունչը բացա-

կայ է, ու ելեկտրական ցանցերը կը կաշկանդեն ամէն գիտակցութիւն: Ահա՛ պաղ կանաչ երկինքներն ու հրակարմիր սիւները արդէն ճարտարարուեստական տաճարներու, որոնք չէք գիտեր թէ ի՞նչ երջանկութիւն կը խոստանան մեր հոգիներուն:

Իր այս տարուան ցուցահանդէսին նկարները կը ներկայանային «Երկրային դրախտ» պիտակին տակ, որոնց մէջ Գառզու կ'արտայայտէ շէնշող գոյներով իր տեսիլքը, հեշտին դաշտանկարներու եւ դեռատի աղջկանց դէմքերու վերարտադրութեամբ:

Այս բոլոր պատանները շարահիստուած են միշտ իրեն յատուկ գծազրահան շատ զգայուն կառոյցով մը, ուր լոյս եւ ստուեր կը թրթռան ամբողջացնելու համար անոնց ներքին ներդաշնակութիւնը:

Փարիզի Օփերայի բեմին լաւագոյն զարդերը եղան իր «Ժիզէլ»ը, «Էնտ Կալանթ»ը եւ «Գայլ»ը, որոնց թեքնիք իրագործումը անասաման ճիգ կը պահանջէր արուեստագէտէն:

Կ'արժէ յիշել նոյնպէս Բօլան Փըթիի պալէներուն համար իր պատրաստած բազմաթիւ տէքորները:

Պրանսայի հայութիւնը հպարտ է համաշխարհային չափանիշով արժէքի բարձրացած իր տաշնդներով, որոնց առաջին կարգին վրայ կը գտնուի այս արուեստագէտը: Բ.

*

... Carzou, dont l'œuvre est à égale distance entre la vérité formelle et l'inspiration poétique, doit être traité comme il le mérite: en aventurier de l'Esprit.

Sans doute l'importance de cette œuvre est-elle tout d'abord dans le choix de certains sujets exprimés avec une délicatesse de tons que l'on n'admettait plus depuis un demi-siècle, une palette raffinée aux orchestrations originales, le cristal bleu de certains horizons; dans le domaine du dessin, se révèle des éléments remontés dans les lourds filets de nos rêves, des forêts qui ont les cheveux épais des mortes, des lignes de transport électriques armées de branches comme des halliers légendaires.

Carzou serait donc ce meneur de rêves qui, par les syllogismes plastiques, images d'un lointain paganisme, nous ramènerait doucement vers les légendes primitives? Il passe parfois à travers ses bleus de lapis-lazuli et les lueurs d'émeraude de ses verts, ce que Freud appelait poétiquement Leichenvogel, l'oiseau des cimetières, un cri lointain dans l'aube, dans ces frondaison un chant désespéré, dans ces paysages où se fait rare l'odieuse présence de l'homme, dans ces jardins en ruines où se préparent les crépuscules de l'âge atomique, l'aile furtive de la mélancolie.

... Or rien n'est plus prémédité que la genèse d'un tableau de Carzou, et si le rêve et le fantasme conduisent — dans le meilleur de ses œuvres — le pinceau de ce prince des apparitions, sa volonté esthétique n'est jamais abandonnée aux errements du hasard, ni à quelque superstition esthétique. Ses images ne sont pas issues des « arsenaux mystérieux de l'inconscient », mais de la vision transposée par un tempérament de la pure réalité poétique. Ultra sensible, certes, et jusqu'aux esprits de la terre et de l'air, mais volontaire et toujours responsable. Carzou est un des artistes actuels qui exercent le plus d'influence sur les jeunes générations.

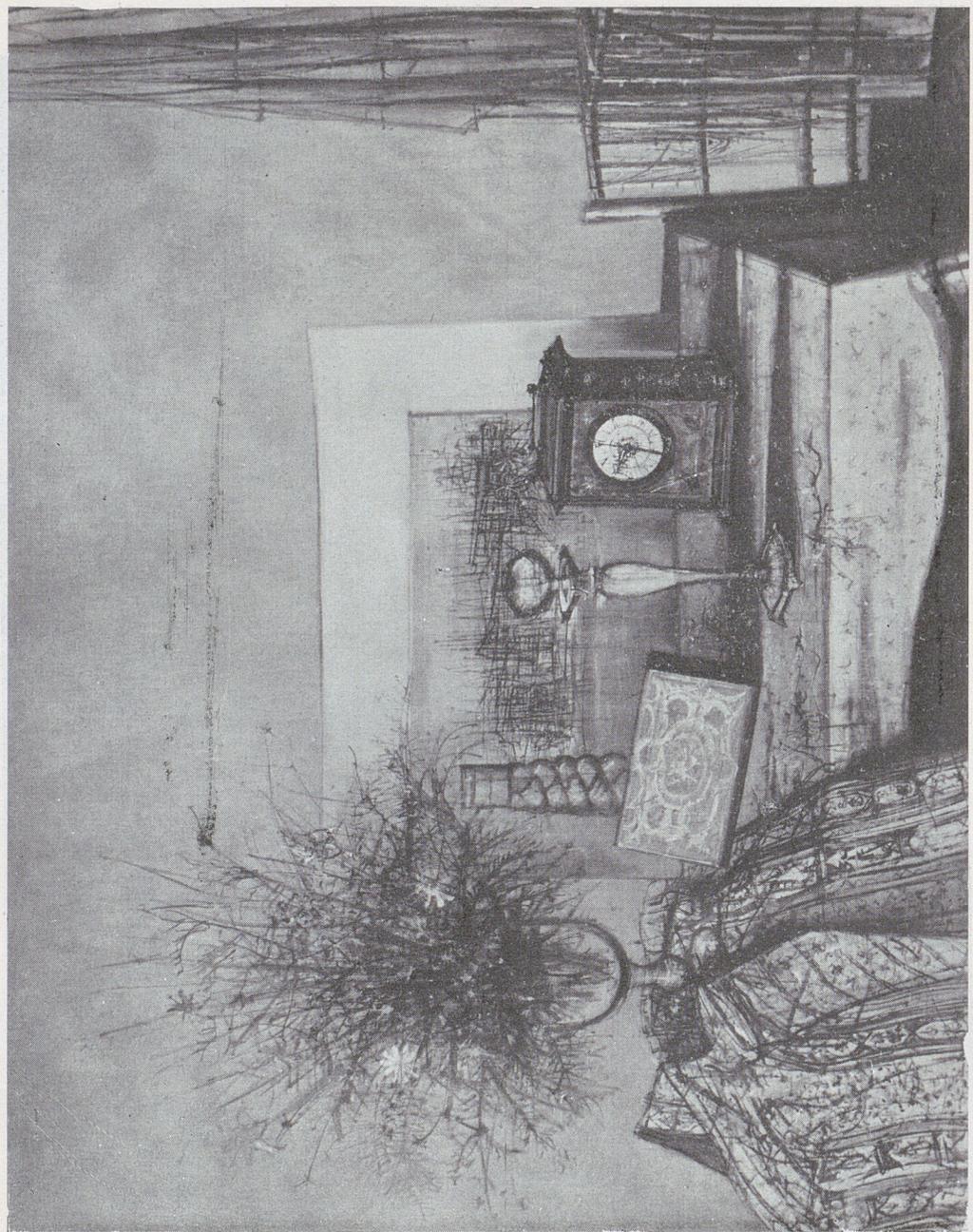
Carzou, avec ses dons innombrables, ouvre une porte sur les horizons fantastiques et la nature en fleur vue à travers son tempérament. Soit qu'il les piège dans les filets de l'air, qu'il les enlace dans les dentelles vertes de la forêt, ou qu'il les jette sur les plages d'azur de ses rêves, Carzou représente à mes yeux tous les enchantements des déesses primordiales de la Méditerranée.

FLORENT FELS

*

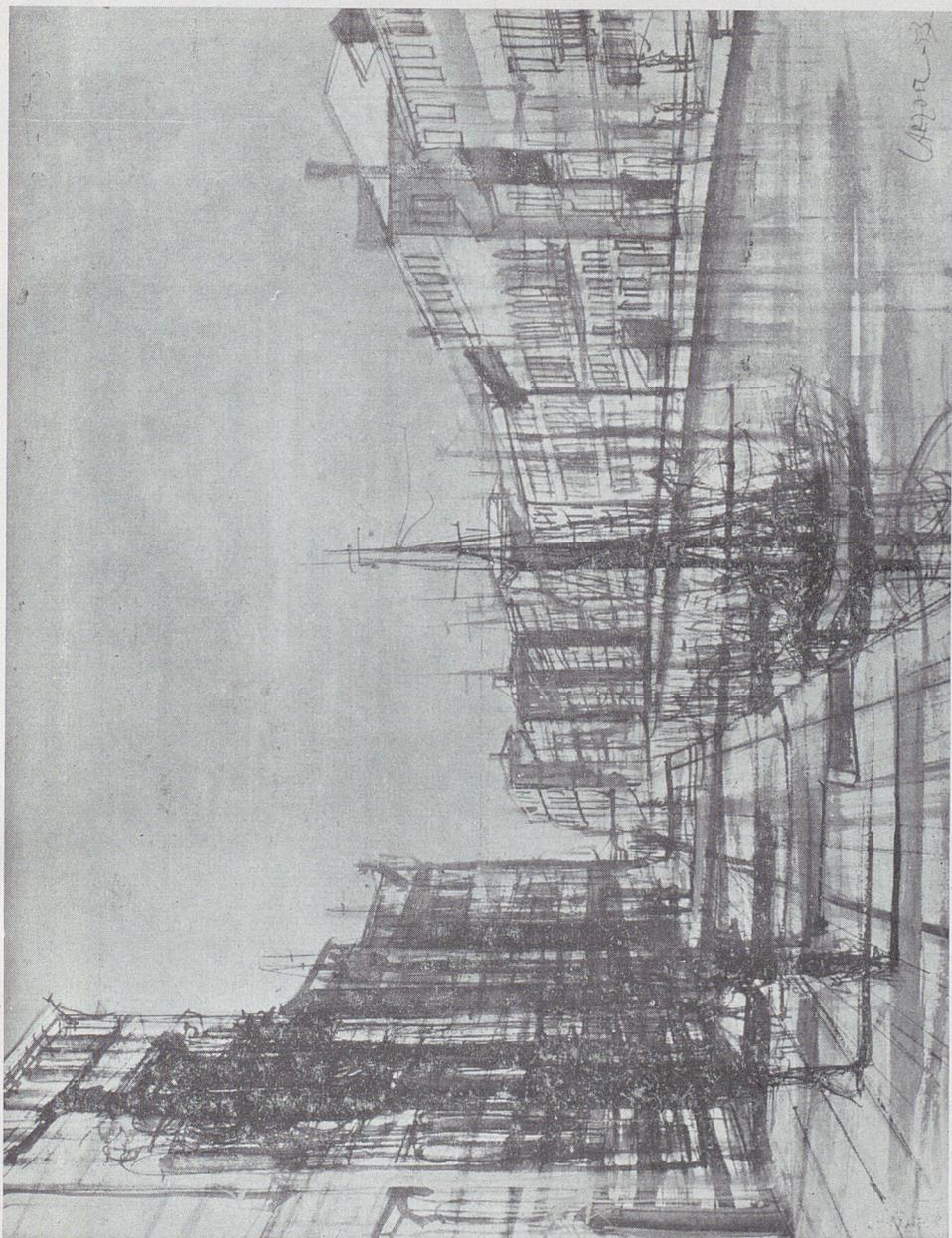

CARZOU

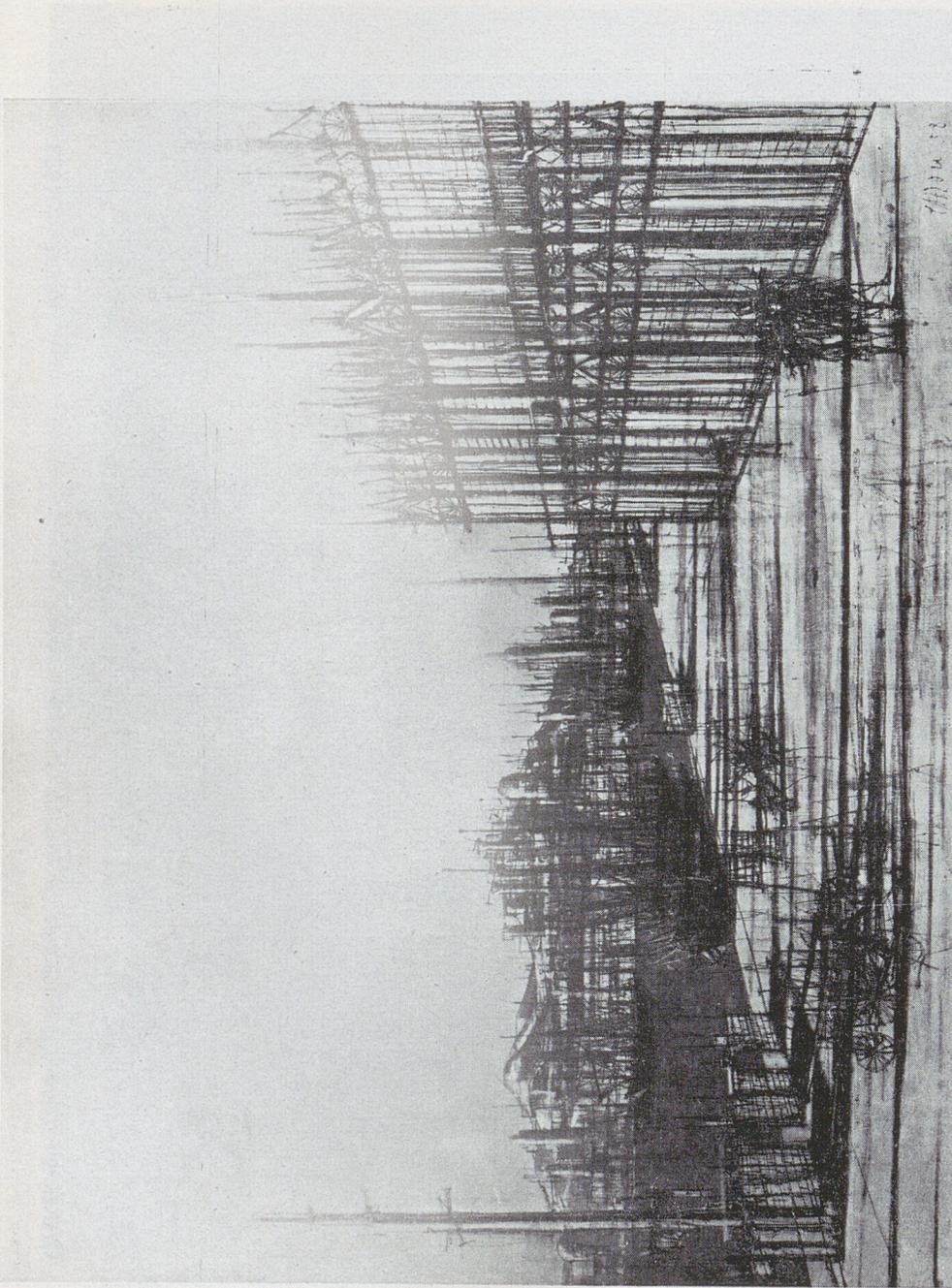
CARZOU

Nature morte — 1958

CARZOU

Venise — 1953

CARZOU

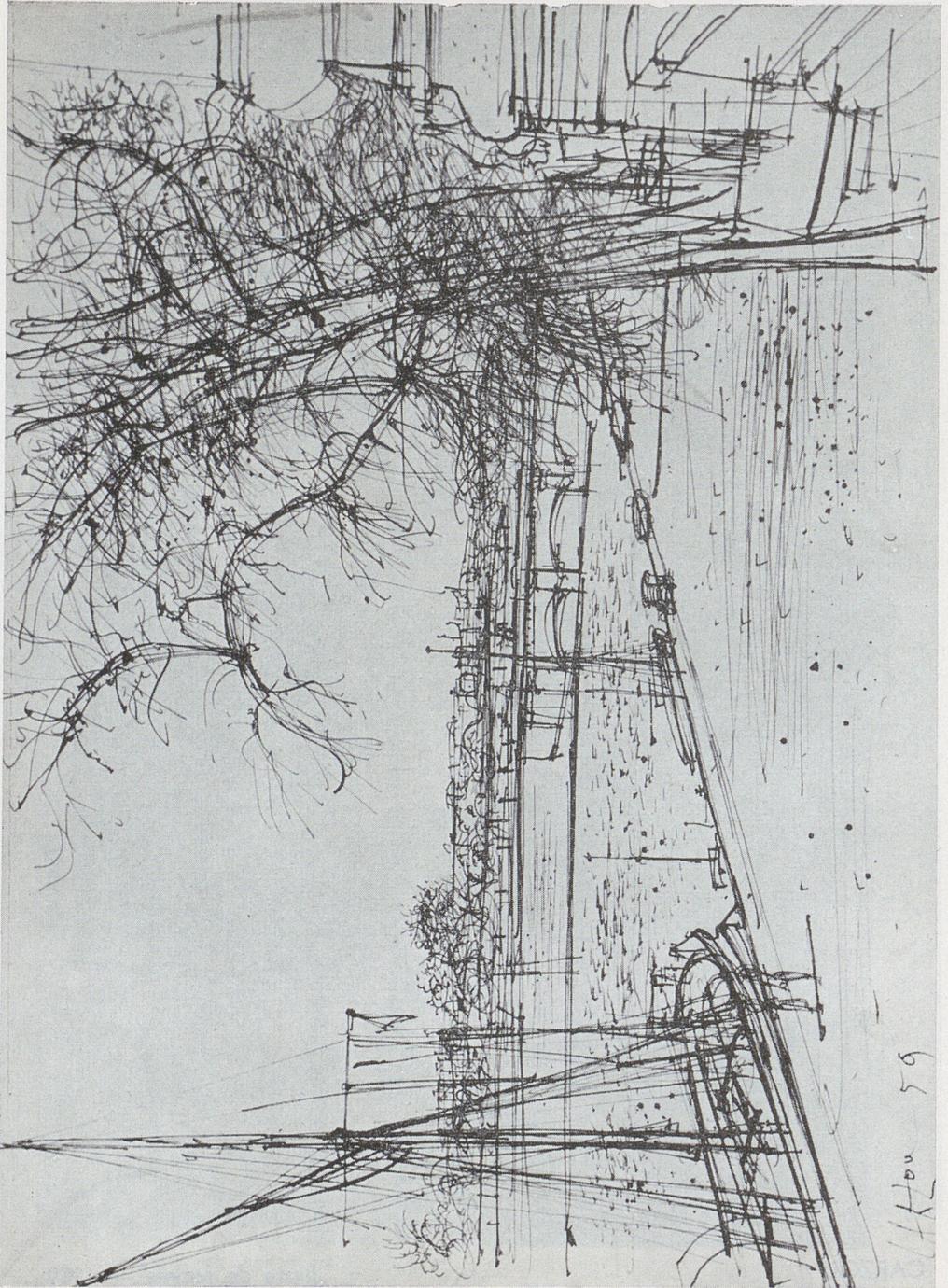
Impression d'Italie — 1958

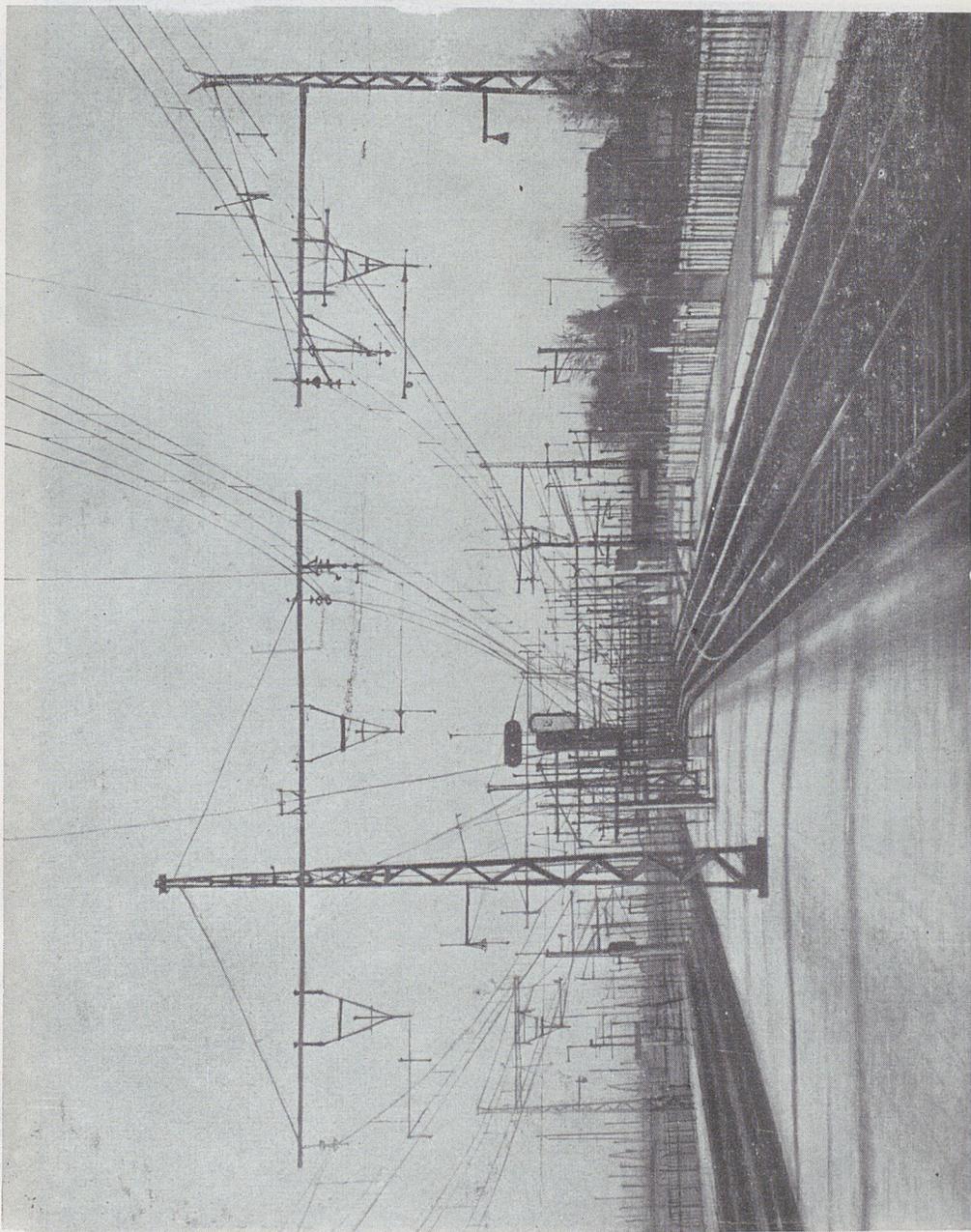

CARZOU

Buste de femme — 1959

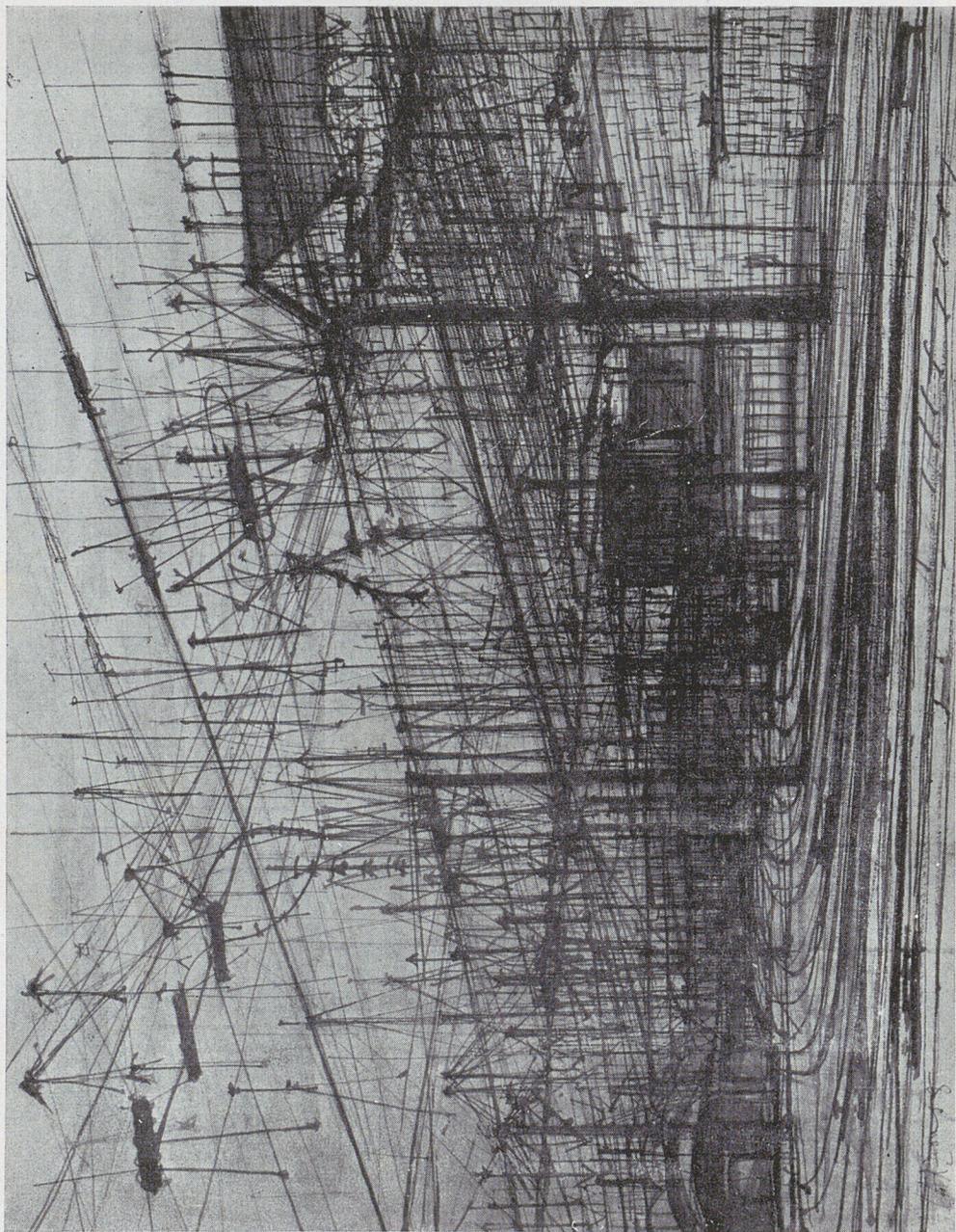
Fonds A.R.A.M

CARZOU

La gare de Trappes — 1957

CARZOU

La Forêt, aquarelle — 1958

ՊՐԻՍՄԱԿ, Երաժշտասերի մը օրագիրը, Գր. Համբարձումեան, Գեղարներ՝ Բ. Թօփալեանի: Տպ. Արաբս, Փարիզ 1960:

«Անդաստան»ի մատենաշարին մէջ լոյս տեսաւ երիտասարդ ըմբիւղէտ-ղաշնականար Գրիգոր Համբարձումեանի Պրիսմակ, երաժշտասերի մը օրագիրը հատորը: Մեր մէջ առաջին գործն է զբեթէ ասիկա, որով կը փորձուի երաժշտական քննադատութիւնը դնել իր իրական հունին մէջ:

Հեղինակը ունի լայն ծանօթութիւններ երաժշտական մեծ դէմքերու եւ գանոնք հասարակութեան ներկայացնող արուեստագէտներու մասին:

Առանձին հետաքրքրութեամբ կարելի է կարդալ միջազգային նուագահանդէսներու եւ երգահանդէսներու շարքի մը մասին ունկընդրի իր տպաւորութիւնները: Բանաստեղծական խանդով զրի առնուած այդ տպաւորութիւնները լեցուն են հետաքրքրական մանրամասնութիւններով: Նորութիւններով թաթախուն գործ մը ահա, որ կրնայ օգտակար ըլլալ երաժշտասէրներու: Վ. Գ.

ՕՀԱՆ ՏՈՒՐԵԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏ. ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Մովետական Արուեստ»ի 1959 Նոյեմբերի թիւը կուտայ մեզի խիստ չահեկան տեղեկութիւններ «Անդաստան»ի երբեմնի աշխատակից եւ բարեկամ Օհան Տուրեանի գործունէութեան մասին:

Տուրեան որ մասնակցած էր վերջերս Մոսկուա գոյացած Սովետ. երիտասարդ երգահաններու նոր ստեղծագործութիւններուն նուիրուած հաւաքոյթներուն, վարած է մայրաքաղաքին բատիոյի սէնֆոնիք նուագախումբը: Տուած է Տէր Թադէոսեանի նոր սէնֆոնին, եւ համամիութենական ուրիշ ազգերու պատկանող երիտասարդ երաժիշտներու գործերը: Այս առթիւ բեմ բարձրացած են Տ. Շոսթաւոփլիչ, Արամ Խաչատուրեան, Յու. Շապորին, հիացումով մեր արուեստագէտին ձեռքը սեղմելու համար:

Այս մեծ յաջողութիւնը իրեն ապահոված է հրաւերներ ամէն կողմէ, զանազան համերգներ ղեկավարելու: Այսպէս, Տուրեան ունեցած է Ելոյթներ Մինսկ, Վիլնա, Գառնա, Պաքու, Լենինկրատ, Քիել, Սոչի, Ռիկա, վարելով տեղական սէնֆոնիք նուագախումբերը:

Իր Երեւան դարձին ձեռնարկած է անխոնջ կերպով սէնֆոնիք նոր գործեր մտցնելու հայ Ֆիլարմոնիայի րեփերքուարին մէջ: Ինչպէս Մոցարթէն, Պախէն, Վալէնէրէն, Մուսորկսկիէն, Պելլիոզէն, Անթոն Պրուքնէրի եօթերորդ հոյակապ սէնֆոնին, Հայտընէն եւ Փօլ Տիւբայէն: Իսկ հայ երգահաններէն զլիսաւորաբար Հ. Ստեփանեանի «Գաւիթի ծնունդը» գործին գեղեցիկ նախերգանքը:

ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹՒԼԱՆ ԳԵՂԱՏԻՊ ՀԱՏՈՐ ՄԸ

Ֆրանսական Արուեստի Հրատարակութեանց Տունը՝ խումբ մը արուեստի մասնագէտներ ուղարկած էր Ս. Հայաստան՝ լուսանկարելու համար հայ գրչազիր մատեաններու մանրանկարներն ու խորանագրը էջերը, որոնք վերագործան գունաւոր լուսանկարներու հոյակապ հունձքով մը: Այս տարուան վերջերը ուրեմն՝ Փարիզի մէջ լոյս կը տեսնէ Ֆրանսերէն լեզուով շքեղ հատոր մը, գեղարուեստական աննախընթաց արժէքով, որուն մէջ պիտի երեւին, առաջին անգամ ըլլալով, հարիւրի մօտ ամբողջովին գունաւոր վերարտադրութիւնները մեր մանրանկարչական դանձերուն:

Հատորը պիտի ունենայ ներածական ընդարձակ տեսութիւն մը հայ արուեստի արժէքին ու տարողութեան վրայ:

Պէտք է շնորհակալ ըլլանք Les Editions Cercle d'Art, 90, Rue du Bac, Paris 7^e որ ձեռնարկած է այսպիսի պատուաբեր ու մեծածախս դործի մը հրատարակութեան:

*

Ռ. ՃԵՐԱՆԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՄԱՍԻՆ

«Լը Փէնթրը»

Ճերանեանի նոր պատատները նուազ խիստ կազմակերպութեամբ մը կը ներկայանան այս անգամ. նրբաւարտ վրձին՝ անչուշտ՝ բայց աւելի ճոխացեալ: Գործը, միշտ վառ, կորսնցուցած է սաստկութեամբ շեշտած մասերը: Արուեստ մը ուրեմն որ կը սրուի, կը նրբանայ. կարելի է վստահիլ հեղինակին: (Շապլուօն)

«Լը Փէնի Մէտիֆայ»

Բնանկար եւ անկենդան բնութիւններ, առաջինները ներկայացուած բիրտ կերպով սուր սաստկութեամբ մը գործածուած գծին պատճառաւ, որուն վրայ կուգան հանգչիլ վառ գոյներ, հեշտութեամբ տարածուելով այս ուժեղ քնարին վրայ:

Մասնաւորաբար իր անկենդան բնութիւններուն մէջ է որ Ճերանեան կը հետապնդէ իր նոր խուզարակութիւնները: Աւելի ընդարձակ ու լայն հպումով, աւելի համարձակ գծով մը կ'արտայայտուի ան, որուն իբր հեանանք՝ իր գոյներուն հնչականութիւնները աւելի ծաղկած կը տեսնենք:

Զօրեղ ոճ մը. նրբաւարտ հետազոտութիւնը այն բոլոր ազդակներուն, զոր Ճերանեան կ'աշխատի ներմուծել գեղազիւութեան մը մէջ որ կը ձգտի կատարեալին: (Տ'Արքէզ)

#

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՀԱՐՈՆ	Քերթուած	3
ՀՐ. ՉԱՐԴԱՐԵԱՆ	Մտածումներ	4
Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ	Միջերկրական	9
Յ. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ	Քերթուած	10
Ա. ՔԱՄԻԻ	Գալիկուլա	14
Զ. ՈՐԲՈՒՆԻ	Բէնդէզիլէս	17
Ե. ԱՅՎԱԶԵԱՆ	Մարդ	30
Հ. ԺԻԻԷՆ	Բանաստեղծութիւն	
ԱՐԱԿՈՆ	Քերթուած	
Ս. ՍԱՀԱԿԵԱՆ	Աշուն, Անձրեւ	36
Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ	Զաւակներս ժամացոյցը	37
Հ. ԺԻԻԷՆ	Թրգմ. Ե. Չարենցէն	38
ՍԱՐ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ	Թրգմ. Վահան Թէքէեանէն	44
Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ	Զրոյց Անարէ Ռուսոյի հետ	49
ՏՔԹ. Լ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ	Երաժշտութիւնն իբր ազդակ	65
Շ. ՊՈՏԼԷՊ	Քուրջահաւաքները	97
ԱՆՏՐԷ ԺԻՏ	Կոյրերը (Թրգմ. Ա. Սեմա)	99
ՓՕԼ ՎԱԼԵՐԻ	Երկրային Մնունդներ	100
Մ. ԱԹՄԱՃԵԱՆ	(Թրգմ. Վ. Շուշանեան)	
Ն. ՏԷՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ	Պ. Թեսթ (Թրգ. Մարտունի)	107
ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ	Երգ արեւին դիմաց	119
Վ. ՄԱՎԵԱՆ	Լուռ տառապանքներ	121
Վ. ԵՐԱՆԳԵԱՆ	Հնչեակներ	123
Գ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ	Հայրենական	125
ՀԱՅԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	Աչքերուդ մէջ	126
Ա. ՍՐԱՊԵԱՆ	Աղերս հրթիռի մարդուն	127
ՕՆՆԻԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ	Իրենչին եւ խուրովչին	129
Գ. ՔԷՊԷՍԹԷՃԵԱՆ	Պուրդ եւ Ծործորեցի Յովհ.	
ԱԻ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ	Երգնկայցիներ	142
ՅԱԿՈՐ ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ	Հայ երաժշտ. ապագան	151
	Օննիկ Պէրպէրեան	157
	Տարիներ ետք	165
	Ապառնի նախադասու-	
	թեանց վերլուծում մը	169

ԳԻՐՔԵՐ — ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ — ՆՈՐԵՐ
Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ՅՈՒՅԱՀԱՆԴԷՍՆԵՐ — ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆԴԷՍ :

#

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան քառասնամեակին առթիւ կը պատրաստուին յոբելիանական հանդիսութիւններ :

Գիտութեանց Ակադեմիան պիտի ունենայ մասնաւոր նիստեր, որոնց պիտի հրաւիրուին իւր հ. Միութեան, ինչպէս եւ ժողովրդավար պետութեանց գիտնականները : Իսկ Անդրկովկասի ժողովուրդներուն գրական յարաբերութեանց մասին Մայիս ամսուան մէջ տեղի պիտի ունենայ համագումար մը, որուն պիտի մասնակցին Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբէյջանի գրողները :

Հոկտեմբերին, Երեւանի մէջ պիտի բացուի հայագիտութեան միջազգային համագումար մը, որու աշխատանքներուն պիտի մասնակցին իւր հ. Միութեան եւ արտասահմանեան կարգ մը երկիրներու հայագէտները :

Երեւանի մէջ պիտի կազմակերպուի նաեւ ցուցահանդէս մը, որ պիտի ներկայացնէ Հայաստանի քառասուն տարիներու գրական, գիտական, գեղարուեստական վաստակը : Այս առթիւ պիտի հրատարակուին գիտական աշխատանքներու ժողովածուներ եւ զրբօյկներ :

ԱՆԴԱՍՏԱՆ-ի այս հատրին
տպագրութիւնը աւարտեցաւ
1960 Փետրվարին, «Արաքս»
տպարանին մէջ. խմբագրու-
թեամբ Բ. Թօփալեանի,
Փարիզ :

Directeur P. TOPALIAN

Imprimerie Araxes
46, Rue Richer
PARIS - 9^e

ԳՍՌԶՈՒ
Փ. ԹԵՐԼԷՄԵՉԵԱՆ
Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ
ՃԵՐԱՆԵԱՆ
Ս. ՄԱՆՏԻԿԵԱՆ
Բ. ՊՈՏՈՍԵԱՆ
ԷՏ. ՇԱՀԻՆ
Գ. ՇԻԼԹԵԱՆ
ՓՈԼԱՏ
ԲԷՊԱՊՃԵԱՆ

Առկայան

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
Խմբագիր՝ Բիւզանդ Թօփալեան

ANDASTAN

ARTS ET LÉTTRES
Revue arménienne

46, Rue Richer, PARIS · 9^e

Գին՝ 12 Ն · Ֆր ·
4 Տղար

Fonds A.R.A.M

ANDASTAN

ARTS & LITTÉRATURE

Revue trimestrielle arménienne

Directeur : PUZANT TOPALIAN

46, Rue Richer - Paris (9e)

Pro. 05-73